
3 1761 07139699 8

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR ÆVO

KÖZÉP-ÁZSIAI

UTAZÁS.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.
—
1865.

DERVISEK BOKHARÁBAN.

KÖZÉP-ÁZSIAI

UTAZÁS,

MELYET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

1863-BAN TEHERÁNBÓL A TURKMAN SIVATAGON ÁT, A KASPI TENGER KELETI PARTJÁN KHIVÁBA, BOKHARÁBA ÉS SZAMARKANDBA

TETT ÉS LEIRT

VÁMBÉRY ÁRMIN,

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA TAGJA.

PEST,

EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.

1865.

LIBRARY
SEP 28 1970
UNIVERSITY OF TORONTO

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

IGAZGATÓ TANÁCSÁNAK,

KI NAGYLELKŰ PÁRTFOGÁSÁVAL

UTAZÁSOMAT LEGINKÁBB ELŐMOZDITOTTA,

LEGMÉLYEBB HÁLADATOSSÁGOM JELÉÜL

AJÁNLOM E LAPOKAT.

ELŐSZÓ.

Más az, ha valaki messze utról visszatérve, a nagy közönségnek beszéli el kalandjait, s más, ha családja s rokonai körébe visszahuzódva, kalandjait s viszontagságait a barátság fesztelen s bizalmas hangján közli.

Uti-emlékeim e jelen magyar kiadásában csak az első szerepben lépek fel.

Közép-Ázsia határországainak leirása, valamint más részletek, melyek a mi irodalmunkban még nagy hézagot pótolhatnának, nem érdeklik annyira a Nyugatot, mely sokféle ismeretben minket meghaladott. Ezek ezuttal elmaradtak.

Későbben, ha vándorbotomat valamely nyugalmas hajlék szögletébe támaszthatom, majd akkor több évi kóborlásom történetét a magyar olvasónak egész terjedelmében akarom elmondani. Kelet népe vagyunk ugyan, de fájdalom, legkevesebbet tudunk Keletről.

Hogy mi lehetett azon vágy, mely a Bosporus bájos partjairól Közép-Ázsia rémséges pusztáira vezetett:

honfitársaim tőlem bizonyosan nem fogják kérdezni. Lehetnek olyanok, kik megfelejtkezve ezen utamra szükségelt 10 évi előkészületről, számba sem véve a kiállott veszélyeket s nélkülözéseket, melyeket előre ismertem, mindent csak czél nélküli utazási viszketegnek vagy kalandvadászatnak hajlandók tulajdonitani. Sajnálom, hogy ezeket az ellenkezőről nem egykét nap alatt győzhetem meg.

Nyelvészeti tanulmányaim ezen utat mulhatlanul szükségessé tették, s fáradságomat a szerzett tapasztalatokban dúsan látom megjutalmazva.

A szomj s éhhalál, rabság, kínpad, tikkasztó homokfergeteg és más ezernyi veszély, csak igen csekély árnak látszanak, ha eszembe jut azon örömteljes remény, hogy az őstörténetünk homályát oszlató fáklyához tán még én is járulhatok egy szerény szikrával. Szerény ugyan, de létrehozása nem egy, hanem száz ezer élettel felér.

Meglehet, hogy prózai századunkban az „Antiquam exquirite matrem“ ilyes felfogása soknak majd nagyon különösnek tünik fel. Az irány egyoldalunak látszhatik ugyan, de bátorkodom figyelmeztetni, hogy a magyar nyelv és őstörténet terén tett nyomozások, mint elődeim fényesen bebizonyitották, az általános európai ismeretekre is kisebb nagyobb eredménynyel lehetnek. Vajha minden ilyes kisérletünket siker koronázná!

Azon időnek mindenesetre be kell következnie, mikor a méltányos Európa elismeri, hogy hazánk természeti fekvése és történeténél fogva, a keleti és nyu-

gati világ közti érintkezésben lényeges szolgálatot tehetünk, és hogy csak azon kar lehet a legbiztosabb közvetitő a nyugati czivilizatiónak Keletre való átszállitásában, mely Europát a Kelet ellen századokon át védelmezte.

A magyar olvasó utazásom kalandjainak ezen leirása helyett bizonyosan inkább annak tudományos eredményét óhajtja ismerni. Nyelvészeti tapasztalataim minőségét a Magyar Tudományos Akademiához még Teheránból intézett levelemben már röviden érintém. Azoknak részletes kidolgozása éltem egyik feladata, és már most is legkedvesebb foglalkozásom.

A török-magyar nyelvrokonság kérdése iránt már kora ifjuságomtól fogva a legnagyobb érdekeltséggel s előszeretettel viseltetem, s annak tanulmányozását s tisztába hozatalát életem feladatává tettem. Immár leghőbb vágyam csak az, hogy az eredményeket, melyekhez eddig is e fontos tárgyban jutottam, hazámnak s a többi tudós világnak minélelőbb bemutathassam.

PESTEN, *deczember hóban 1864.*

VÁMBÉRY ÁRMIN.

ELŐSZÓ

AZ ANGOL KIADÁSHOZ.

Én 1832-ben születtem, Magyarországon, Duna-Szerdahely mezővárosában, mely a Duna legnagyobb szigeteinek egyikén fekszik. Különös hajlamot érezvén nyelvek tanulmányozására, már kora ifjuságomban Europa és Ázsia több nyelveivel foglalkoztam. A keleti és nyugati irodalom tárházai képezték buzgó tanulmányaim első tárgyait. Későbben a nyelvek egymás közötti viszonyai keltének bennem érdeket; és igy teljességgel nem meglepő, hogy a „nosce te ipsum"-féle ismeretes közmondást magamra alkalmazván, figyelmemet mindenek felett saját anyanyelvem rokonságaira és eredetére fordítám.

Ismert dolog, hogy a magyar nyelv az ugynevezett altaji nyelvcsaládhoz tartozik; de a finn vagy tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még eldöntést vár. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos mind nemzetiségi szempontból annyira érdekel *, volt fő

* Hibás ennélfogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keressük. Ilyes czél, melynek elérhetése mind ethnographiai mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetet-

és eldöntő oka keleti utazásomnak. Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által ohajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közötti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyönge világánál oly meglepőleg tünt fel előttem. Legelőször is Konstantinápolyba mentem. Több éves lakás török házaknál, és a török iskolák és könyvtárak gyakori látogatása csakhamar törökké, sőt efendivé alakitának át. Nyelvészeti fürkészéseim tovább késztének Kelet felé; s midőn csakugyan eltökélt szándékom lőn Közép-Ázsiába utazni, tanácsosnak hivém megtartani az efendi szerepét, és Keletet keleti ember képében látogatni meg.

E megjegyzések meg fogják magyarázni, mi czélja volt vándorlásaimnak a Bosporustól Szamarkandig. Földtani és csillagászati vizsgálatok kivül valának körömön, sőt ilyesmi lehetetlenné is vált, miután dervis-jellemet vettem fel. Figyelmem leginkább a Közép-Ázsiában lakó népfajokra volt irányozva, s ezek társadalmi és politikai viszonyainak, jellemének, erkölcseinek és szokásainak igyekeztem vázlatát adni a következő lapokon, noha talán a siker nem felelt meg tökéletesen a szándéknak. Arra törekedtem ugyan, a mennyiben a körülmények és régibb foglalkozásaim természete megengedék, hogy semmi földleirási és statistikai tárgy ne kerülje el figyelmemet; mindamellett azonban nyelvészeti fürkészeteim eredményeit kell utazásom főgyümölcsének tekintenem.

len, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk etymologiai szerkezetét ohajtjuk ismerni, s ezért vizsgáljuk a rokonnyelveket.

Ezeket ohajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni. E nyelvnyomozásokat, nem pedig az e lapokon feljegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül, s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek. Szememre lehetne talán vetni, hogy nagyon is szük körre szoritottam tudományos nyomozásaimat; de mikor bizonyos czélt tűzünk ki magunknak, nem kell megfelejtkeznünk arról, hogy „non omnia possumus omnes."

Idegen levén azon téren, melyre engemet ez utleirás közrebocsátása vezetett, feladatomat kétszeresen nehéznek érzem oly országban mint Anglia, hol az irodalom utleirásokban oly gazdag. Szándékom vala egyszerüen és szépités nélkül feljegyezni mindent, a mit láttam s hallottam, mig az első benyomások elevenen voltak emlékezetemben. A sikerre nézve nagy kétségeim vannak, s ezért szives elnézést kérek a közönségtől. Az olvasók és birálók talán sok hibát fognak találni munkámban, s a gyönge világosságot, melyet talán némely egyes pontokra derítek, hihetőleg csekély jutalomnak fogják tartani azon szenvedésekért, melyeknek magamat alá kelle vetnem; de szivesen kérem olvasóimat s birálóimat, ne feledjék, hogy én oly földről térek vissza, hol a hallgatózás szemtelenségnek tartatik, a kérdezés vétcknek, és a jegyezgetés halálos bűnnek.

Ennyit utazásom okairól és czéljairól. Könyvem

elrendezésére nézve, hogy minden félbeszakitást elkerüljek, jónak láttam azt két részre osztani: az elsőben utazásom van leirva Teheràntól Szamarkandig és vissza; a második jegyzeteket tartalmaz Közép-Ázsia földleirási, statistikai, politikai és társadalmi viszonyairól. Remélem, mindkettő egyenlő érdeket fog ébreszteni az olvasóban; mert mig egyfelől oly utakon jártam, melyeken még európai ember nem hagyott lábnyomot, másfelől jegyzeteim oly tárgyakra vonatkoznak, melyek alig, vagy épen még soha sem voltak megérintve azok által, kik eddig Közép-Ázsiáról irtak. És most legyen szabad ama sokkal kellemesb kötelességet teljesítnem, miszerint meleg köszönetemet fejezhessem ki mindazoknak, kiknek szives fogadása, midőn Londonba érkezém, oly hathatósan előmozditotta e munka megjelenését. Mindenek előtt legyen szabad megneveznem Sir Justin-t és Lady Sheil-t. Az ő házukban angol nyiltszivüséget találtam, párosulva keleti vendégszeretettel; szivességöket soha sem fogom felejteni. Hasonló mértékben vagyok lekötelezve a földtan Nestorának és a királyi földirati társulat elnökének, Sir Roderick Murchison-nak; a nagy keleti nyelvbuvárnak, Viscount Strangford-nak, és Layard parliamenti tag és al-államtitkár urnak. Közép-Ázsiában áldást osztottam a tapasztalt szivességért; itt csak szavaim vannak, de ezek őszinték és szivből fakadnak.

London, *september 28-án 1864.*

VÁMBÉRY ÁRMIN.

KÉPEK JEGYZÉKE.

TARTALOM.

I. RÉSZ.

I. FEJEZET.

II. FEJEZET.

III. FEJEZET.

IV. FEJEZET.

V. FEJEZET.

VI. FEJEZET.

VII. FEJEZET.

VIII. FEJEZET.

IX. FEJEZET.

X. FEJEZET.

XI. FEJEZET.

II. RÉSZ.

XVI. FEJEZET.

XVII. FEJEZET.

XVIII. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIAI

UTAZÁS.

I. FEJEZET.

TÄBRISZBŐL TEHERÁNBA. — MEGÉRKEZÉS TEHERÁNBA S FOGADTATÁS A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. — PERSA ÉS TÖRÖK ÉLET. — EURÓPAI KÖVETSÉGEK S EURÓPAI EGYÉNEK A SAH SZOLGÁLATÁBAN. — FERRUKH KHÁN S A BELGIUMI, POROSZ ÉS OLASZ KÖVETSÉGEK. — HERAT ÉS TOVÁBB-UTAZÁSOM AKADÁLYAI. — KIRÁNDULÁS SIRAZBA.

Je marchais, et mes compagnons flottaient comme des branches par l'effet du sommeil. — Hugo Victor, *Omaiah-ben Aïëdz-ből.*

Emlékezni fog rá, a ki julius közepén Persiában járt, mint örült, midőn a Täbriszből Teheránba vezető utat már háta megett érzé. Az egész út 15, vagy a hogy veszszük, 13 karaván-állomás; de az ember borzasztóan elfárad, amint egy megterhelt öszvéren ülve, az áldásos nap sugarai alatt kénytelen e nyomorúlt, puszta vidéken, mely egész Persiát jellemzi, lassan végig baktatni. Keserű csalódás, ha Persiát előbb Szaadi, Khakani vagy Hafizból tanulmányoztuk, de még sokkal keserűbb, ha jó ideig a Göthe-féle „West-östlicher Divan“, a Hugo Victor-féle „Orientales“, vagy Moore Tamás felséges

képeiből szőtt ábrándvilágban ringattuk magunkat! Dzsilodárunknak (karaván-vezető) csak Teheréntól két állomásnyira jutott eszébe, hogy nappal helyett éjjel utazzunk; de ennek is meg volt rosz oldala, mert Persia hűs éjei nagyon elálmositják az embert, az állatok lassu léptetése mintha bölcsőringatás volna, s jól meg kell az embernek fogóznia, sőt gyakran tanácsos magát leköttetnie, nehogy Morpheust követve egyszerre az éles kövekre hulljon. A keleti, már beleszokva az örökös kínba, édesen alszik a nyeregben, lovon úgy mint tevén, öszvéren vagy szamáron, s mindig mosolyra inditott, ha egy hosszuköntösű persát egy rövid szamár hátán végig nyujtózva láttam. Lábai majdnem a földet látszanak érinteni s fejét a jámbor állat nyakára hajtva, egész nyugalomban átaluszik több állomást. Akkor még a szükség, „a müvészetek anyja“ nem tanitott meg eléggé, s mig utitársaim legnagyobb része csendesen alva léptetett mellettem, volt időm a Kervankus és Pervin (fias-tyúk) útját tanulmányozni; és türelmetlenül tekinték mindig azon vidék felé, merre a Szuheil és Szitare Szubh-nak (hajnal-csillag) elő kelle tűnnie, a mi a reggel érkezését jelentené, mert ekkor állomást érünk és kínomnak vége lesz.

Nem csoda tehát, ha 1862. julius 13-kán, mint egy félig megfőtt hal, közeledtem Persia fővárosához. Mintegy két angol mértföldnyi távolságra megállapodtunk, hogy állatainkat egy pataknál megitassuk. Ezáltal társaim felébredtek és még szemeiket dörzsölve mutaták nekem a tőlünk északkeletre fekvő Teheránt. Körültekintve, kékes füstöt láttam azon vidéken, mely hosszú oszlopokban szállt fel, s koronkint egy-egy világitó ku-

pola tűnt szemembe. Csak később, midőn e fátyol lassankint eloszlott, részesülheték azon élvezetben, hogy a Dar ül Khilafe-t, a hatalom székét, mint a persák nevezik, egész meztelen nyomorúságában láthassam magam előtt.

A Dervaze No-n keresztül tartám bevonulásomat, s bizonyára nem egyhamar fogom feledni, mennyi fáradságomba került a szamarak, tevék és öszvérek tömegén át, melyek szalmával, árpával, persa s európai árukötegekkel megrakva, a kapu bejáratánál borzasztó rendetlenségben tolongtak, magamnak utat törnöm. Lábaimat a nyeregben magam alá kapva, s a többiekhez hasonlóan „khaberdar! khaberdar"-t (vigyázz!) kiáltva, sikerült végre a városba behatolnom. Nem kevesebb bajjal törtem keresztül a bazáron, s valóban örültem, midőn végre minden zúzás, ütés vagy szúrás nélkül a török követség palotájához értem.

Mi dolgom volt mint magyarnak, kit a Magyar Akademia tudományos küldetéssel bizott meg Közép-Ázsiában, a török követségnél: azt meg fogja érteni a t. olvasó, ha ezen úti emlékezéseim előszavát elolvasta; s ha nem olvasta volna, kérem, tegye meg; ámbár sok ember az előszavakat haszontalan sallangnak tekintve, nem szokta figyelemre méltatni. Hajdar efendit, ki akkor a portát képviselte a persa udvarnál, s már ily minőségben előbb Pétervárott és Párisban működött, még Konstantinápolyból ismertem; mindazonáltal, hoztam magammal nehány ajánlólevelet legjobb barátaitól, s a törökök több izben tapasztalt vendégszeretetében bízva, meg voltam a jó fogadtatásról győződve. A török követségi palotába tehát azon érzettel léptem, mint leendő

lakhelyembe. Miután az urak már Dsizerben — nyolcz angol mértföldnyire Teheråntól — voltak jajlak-jaikon (nyári szállás), csak ruhát váltottam, s az álmatlan éjeket kipótolandó, néhány óráig pihentem; aztán egy a kirándulásra bérbe vett öszvérre ültem, s két óra mulva az efendik közt voltam, kik pompás selyemsátor alatt rám nézve még pompásabb ebéd elköltésével valának elfoglalva. A követ úgy, mint a titkárok, a legbarátságosabban fogadtak: gyorsan helyet csináltak számomra az asztalnál s néhány percz múlva már javában folyt a beszélgetés Sztambulról és természeti szépségeiről, a szultánról és kormányáról. Oly jól esik az embernek, ha Teheránban eszébe jut a Bosporus, s nem csuda, hogy társalgás közben összehasonlítások történtek a török és persa élet között. Az első benyomásoknak engedve a költőileg híres Iran borzasztó sivatagnak, Törökország földi paradicsomnak látszik. A persánál látok udvarias modort, élénk észt s élczet, melylyel az oszmanli nem bír, de ebben találtam őszinteséget és becsületességet, melyet a persánál hiába kerestem. Szép, hogy a persák általában véve költői érzékkel és régi nemzeti miveltséggel birnak; de én sokkal szebbnek találom, hogy az oszmanlik mind szorgalmasabban tanulják az európai nyelveket, s nagy előszeretetet mutatnak a vegytan, természettan és történelem iránt.

Késő estig tartott a mulatság. Másnap a többi ott székelő europai követségeknél mutattatám be. Gobineau urat, a franczia császár követét egy katlan alakú kertben, kis sátorban találtam, hol a hőség roppant nagy volt, s szinte kedvem jött felkiáltani: ugy kell neki, mit keres a franczia Persiában? — Mr. Alison már kényelme-

sebben lakott, a kormánya által Gulahekben vásárolt kertben; igen barátságos volt irántam, s nem egyszer volt alkalmam vendégszerető asztalánál azon kérdés felett gondolkodni: mi oka, hogy az angol követek az őket körülvevő pompa által mindenütt kitűnnek társaik közől? Az europai diplomatiai testületen kivül azon időben több franczia s olasz tisztet is láttam Teheránban, s egy osztrák genie-tisztet, Gasteiger lovagot, kik nem megvetendő fizetéssel a persa sah szolgálatában álltak. Ezen urak, úgy hallám, sokat akartak tenni, s a tehetségben nem is volt hiány, de Persia rendszernélküli kormányzata és a persák aljas ármánykodásai igen kis körre szoríták működésöket. Ferrukh khán körutat tett volt Europában, hogy cabinetjeinkkel elhitesse, mennyire szívökön fekszik a persáknak, hogy az államcsoportozatba beléphessenek; és mindenütt kérte, segítsék meg őt, hogy arra a csodás hatású elixírre, melyet civilisátiónak nevezünk, minél gyorsabban szert tehessen. Europai minisztereink elég jószivüek voltak Ferrukh khánnak, ki hosszu szakállat, hosszu köntöst és magas kalpagot visel, s teljesen komoly kinézéssel bir, minden szavát elhinni. Egész Europa azt hitte, Persia már europaisitni akarja magát; seregenkint vándoroltak oda a katonatisztek, művészek és kézmivesek, sőt a sah rendkivüli küldöttje visszakapta minden adott etiquettevisitjét is; ami csak azért történt, mert Persia kormánynak tekintetett, s igy az illő tiszteletet meg kellett neki adni. A kis Belgium nem csekély költséggel küldött követet Persiába, hogy ott kereskedelmi szerződéseket kössön, a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, s isten tudja még mi minden szép dolgot vigyen véghez. A követ megjött, s alig

hiszem, hogy az első jelentés, melyet ministeriumának tett, „veni, vidi, vici"-vel kezdődött volna; s még kevésbbé hiszem, hogy kedve volna másodszor is meglátogatni „la belle Perse"-t. Belgiumot Poroszország követte. A tudós diplomata, báró Minutoli, kire e küldetés bizatott, nem is jött többé vissza. A tudományszomj déli Persiába vitte, és két napi járó földre a mennyei Siraztól, — amint a persák nevezik, — a rosz lég áldozata lett. Most e városban nyugszik a Bagi Takht megett, néhány száz lépésnyire Hafiz és Szaaditól.

Néhány nappal utánnam érkezett meg az új olasz királyság követsége. Több mint húsz személyből állt, s egy diplomatico-katonai, és egy tudományos osztályra vala felosztva. Czéljai mindig titok maradtak előttem; fogadtatásáról ugyan beszélhetnék holmit, de hadd maradjon ez máskorra, most foglalkozzunk inkább az előkészületekkel utazásunkhoz.

A török követségnél, jóltevőim szives előzékenysége oly helyzetbe hozott, mely egy leendő kolduló dervishez nem igen illett. De a kényelem valóban kellemetlen volt rám nézve, s tiz napi pihenés után Teheránban hajlandó lettem volna utamat Meseden és Heraton keresztül rögtön folytatni, ha oly akadályok, melyektől már előre féltem, csakugyan be nem következnek. Azon időben ugyanis, midőn Konstantinápolyból eljöttem, a napi sajtóban hirét vettem azon háborunak, melyet Doszt Mohammed khán, veje és előbbi herati hűbérese Szultán Ahmed khán, ellen viselt; mert ez elpártolva tőle, a persa sah souverainitását elismerte. Europai lapjaink, azt hivém, túlozzák a dolgot, s az egész esemény nem nagyon ijesztett meg; nem tekintém azt akadálynak s utamra indu-

lék. Itt Teheránban azonban, csak 32 napi járóföldre a csatatértől, legnagyobb sajnálattal hallám, hogy a háború miatt azon vidékeken a közlekedés meg van szakadva, s hogy, mióta az ostrom megkezdetett, egyetlen egy karaván sem, — annál kevésbbé egyes utazó — érkezett meg Heratból, vagy ment volna oda. Maguk a persák sem merték életöket s vagyonukat koczkáztatni; és még több oka volt félni az europainak, kinek idegen vonásai azon vad ázsiai tartományokban bizonyosan feltünnének, amint még békés időben is nagy feltünést okoz megjelenése; most azonban kémnek tartatván, az afganok által kétségtelenül megöletnék. A dolog világos volt, csakhamar belátám, miszerint ily körülmények közt utamat rögtön nem folytathatom; s egyszersmind azért, hogy ne épen tél közepén érjek Bokharába, Közép-Ázsia sivatagjaiba, elhatárzám utamat a következő márcziusig elhalasztani. Akkor a szép évszak még előttem lesz, s addig a politikai viszályok, melyek most Heratot, Közép-Ázsia e kapuját, eltorlaszolják, talán szintén meg fognak szűnni.

Szeptember elején hajoltam meg ekép a szükség parancsai előtt; s az olvasó képzelheti, mily kellemetlen lehetett rám nézve öt-hat hónapot töltenem oly országban, mely csak másodrangú érdekkel birt rám nézve, s melyről már sokan és jól irtak. Nem, hogy Persiát tanulmányozzam, hanem hogy a jövőmre károssá válható nyugalmat elkerüljem, hagytam el mint féligmeddig dervis, a vendégszerető törököket. Iszpahanon át Sirazba mentem, s igy legalább volt alkalmam a régi irani cultura annyiszor leirt emlékeit láthatni.

II. FEJEZET.

VISSZATÉRÉS TEHERÁNBA. — A SZUNNITÁK, DERVISEK ÉS HADZSIK TÁMOGATÁSA A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. — A SZERZŐ EGY MEKKÁBÓL VISSZATÉRŐ, TATÁR HADZSIKBÓL ÁLLÓ KARAVÁNNAL ISMERKEDIK MEG. — A KÜLÖNBÖZŐ UTAK. — SZERZŐ ELHATÁROZZA A HADZSIKHOZ CSATLAKOZNI. — HADZSI BILAL. — SZERZŐ BEMUTATTATIK LEENDŐ UTITÁRSAINAK. — AZ UTAZÁS A JOMUTOKON S A NAGY PUSZTÁN KERESZTÜL ELHATÁROZTATIK.

A párthusok elvnek tartották, hogy senki idegennek az átjárást földükön meg nem engedik. Heeren : *Handbuch der Alten Geschichte.*

Már 1863. évi január közepe táján ismét Teheránban voltam, török jóltevőim vendégszerető körében. Most természetesen máskép állt a dolog a készületekkel, máskép az elhatározással; megúntam a hiábavaló várakozást s elszántam magamat, hogy kerüljön bár a legnagyobb áldozatokba, hozzáfogok tervem létesítéséhez. A követségnél régi szokás volt az évenkint Bokharából, Khívából és Khokandból Persián keresztül nagy számmal a török birodalom felé utazó hadzsikat és derviseket valamivel segíteni, ami valódi jótétemény e szegény szunnita koldusokra nézve Persiában, kiknek a siíta persák soha egy fillért nem adnak. A követségi palotának tehát hetenkint megvoltak vendégei a távol Turkesztanból, s nekem mindig nagy örömemre szolgált, ha egy ily rongyos

vad tatárt szobámba híhattam, ki aztán annyi érdekest beszélt hazájáról, s kinek társalgása különös becscsel bírt philologiai studiumaimra nézve. Ezen emberek roppantul bámulták irántok tanusított előzékenységemet, mert czéljaimról persze nem is álmodtak, s a karavanszerajban, melyet átvonuláskor érinteni szoktak, csakhamar azon hír terjedt el, hogy Hajdar efendi, a szultán követe nemesszívű ugyan, de Resid efendi — (saját csekélységemnek álneve) a dervisekkel testvérekként bánik, s titokban talán maga is az.

Ilyen hírben állván, nem volt okom csudálkozni, hogy az átutazó dervisek előbb jöttek hozzám, s csak aztán mentek a ministerhez, mert ennél gyakran nem nyerhettek fogadtatást, s csak az én közbenjárásomra kaphatták meg a nekik járó obulust, vagy érhették el egyéb vágyaikat. Igy, márczius huszadikán négy hadzsi jött hozzám azon kéréssel, mutatnám be őket a szultán képviselőjének, mert panaszt akarnak emelni a persák ellen, kik Mekkából visszatértökben Hamadannál megvették rajtuk a Szunni-adót, melynek szedését a szultán már rég megtiltá, s melyet maga a persa sah sem helyesel. * „Nem akarunk pénzt ő excellentiájától, mondák, csak azt akarjuk, hogy szunnita földieink ezentúl ne

* A jó tatárok ugyanis azon véleményben vannak, hogy a szultánnak, vallásuk fejének, az egész világ engedelmességgel tartozik. Az egész szunnita világ szemében az jogos khalifája (utódja) Mohammednek, a ki az emanati serife-t, vagyis a nemes hagyományokat bírja. Ezek pedig 1) mindazon ereklyék, melyek Stambulban a Hirkai-Szeadet-épületben őriztetnek, p. o. a próféta köpenye, zászlaja, szakálla és fogai, melyeket egy ütközetben elhullatott; néhány öltönydarab, koránok s fegyverek, melyek a négy első khalifa tulajdonai voltak; 2) Mekka, Medina, Jerusálem s az iszlam egyéb búcsújáró helyei.

fizessenek vámot, mikor a szent helyeket látogatni járnak." Ez önzetlen szavak egy keleti ember szájából feltüntek előttem, keményen szemök közé néztem vad vendégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságuk és szegényes öltönyeik daczára valami nemességet láttam bennök, s első percztől fogva titkos vonzalmat éreztem irántok. Jó ideig beszélgettem velök, hogy megtudhassak holmit társaikról, az utról, melyet távol hazájoktól Mekkáig megjártak, s az irányról, melyen most Teheránból kiérve haladni akarnak. Szószólójuk többnyire egy, chinai Tatárországból, mely Kis-Bokharának is neveztetik, való hadzsi volt, ki rongyait egy új zöld dsubbe-val (felső posztó ruha) takará be, fején óriási fehér turbánt viselt, s eleven tüzű szemeivel a többieken gyakorolt felsőbbséget minden pillanatban kitünteté. Bemutatván magát, mint az akszui (Akszu chinai Tatárországnak egy tartománya) vang (chinai kormányzó) imámját, ki már másodszor látogatá meg a szent sírt, s igy kétszeres hadzsi lett, megismertetett egy másik, hozzá legközelebb ülő társával, s tudtomra adá, hogy a jelenlevők a 24 lelket számláló kis hadzsi-karaván fejeinek tekintendők. „Társaságunk, mondá a szóló, ifjak és öregekből, gazdagok és szegényekből, jámbor emberek és laikusokból áll, s mégis a legnagyobb egyetértésben élünk egymással, mert mindnyájan Khokand és Kasgarból valók * vagyunk — és bokharaiak, ezen viperái az emberiségnek, nincsenek köztünk." Közép-Ázsia őzbeg (tatár) törzseinek ellenséges indulata a tadsikok (a persa őslakosság) iránt rég ismeretes volt már előttem; nem

* Kasgarnak neveztetik gyakran az egész chinai Tatárország.

akartam tehát e tárgyról tovább kérdezősködni. s inkább azon tervet tudakoltam, mely szerint vissza való utjokat intézni szándékoznak. „Innen hazánkba. magyarázák a tatárok, négy út vezet; az egyik Asztrakhanon, Orenburgon s Bokharán keresztül; a másik Meseden, Heraton és Bokharán; a harmadik Mesed, Merv és Bokharán: a negyedik a turkman sivatagon, Khíván és Bokharán át. Az első kettő nekünk nagyon drága; aztán most a herati háboru is nagy akadály; a két utóbbi út ugyan nagyon veszélyes, de mégis ezek közől kell egyet választanunk, s erre nézve tőled is kérünk tanácsot."

Már egy óra óta beszélgettem velök, nyiltszívüségök megtetszett; s ámbár az idegen faj feltűnő vonásai, szegényes ruha, s a fáradságos utak temérdek nyomoraitól ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő kinézéssel birtak, még sem állhattam ellen azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkivül Resid efendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségnél, s nem a legjobb lábon állnak Bokharával, Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is féltem, mert elődeim szerencsétlen sorsa attól félnem megtanított. Nem haboztam azonban sokáig, és közlém velök tervemet. Tudtam, hogy okaimat fogják kérdezni, s az olvasó képzelheti, hogy e törzsökös keletieknek nem beszélhettem tudományos czélokról; ők nevetségesnek találták volna, hogy egy efendit, azaz egy urat, ily abstrakt czél annyi veszélylyel s fáradsággal daczolásra bírjon; sőt talán okot leltek volna benne a gyanúra. A keleti nem ismeri a tudományszomjat, s nem is hiszi annak lé-

tezését; s mintán e közép-ázsiai fanatikus muzulmánok nézeteivel nem akarék ily rideg ellentétbe jőni, hazugsághoz kelle folyamodnom, mely társaimnak is hízelegjen és saját czélomat is elősegítse. Azt mondám tehát nekik, hogy rég át vagyok hatva azon csendes, bár forró vágytól, Turkesztant, (Közép-Ázsia) ezen még egyetlen székhelyét a meg nem hamisított iszlam erénynek, meglátni, s Khíva, Bokhara és Szamarkand szenteit meglátogatni. Ezen gondolat, folytatám tovább, hozott ide Rumból (Törökország), már egy év óta várok Persiában, és hálát adok Istennek, hogy ily utitársakat küld számomra, kikkel most már folytathatom utamat, és elérhetem kitűzött czélomat.

Bevégezvén beszédemet, a jó tatárok meglepetten tekintének egymásra, de csakhamar magukhoz tértek utazási szándékom feletti bámulatukból s azt mondták, hogy most már biztosan tudják, amit azelőtt csak sejtettek, t. i. hogy dervis vagyok, s nagyon örülnek, ha méltóknak találom őket azon barátságra, hogy oly hoszszú és veszélyes uton velök menni akarok. „Mindnyájan készek vagyunk nem csak barátaiddá, hanem szolgáiddá is lenni, mondá hadzsi Bilal, fentemlített szóvivőjök, csak arra kell figyelmeztetnünk, hogy a turkesztáni utak nem oly biztosak, mint a persiaiak s törökországiak. A mi utunkon gyakran heteken át nem találunk házat, kenyeret, sőt egy csepp ivóvizet sem: s ehez járul még az, hogy félnünk kell, nehogy agyonveressünk, elfogassunk s eladassunk, vagy a homokzivatarok által eltemettessünk. Gondold meg jól efendi, a mit tenni akarsz! később meg találnád bánni, s mi nem akarnók, hogy minket okozz szerencsétlenségedért. Azonkivül ne feledd,

hogy földieink otthon tapasztalás és világismeret tekintetében sokkal hátrább állnak nálunknál, s minden vendégszeretet daczára a távolról jövő idegent folyton gyanús szemmel nézik. Aztán, mikép fogsz visszautazni egyedül, nálunk nélkül?"

Könnyen felfogható, hogy e szavak nagyon hatottak rám, — de szándékomat meg nem rendíthették. Eloszlatám barátim aggodalmait, beszéltem nekik régebben kiállott fáradalmakról, ellenszenvemről a földi kényelmek, s különösen ezen franczia ruhák iránt, melyeket ex officio kellett viselnünk. „Ismerem e világ vendégfogadó-jellemét*, mondám, melyben létezésünknek csak néhány napjára veszünk szállást, s hamar kiköltözünk belőle, hogy másoknak helyet adjunk; és kaczagom a mostani muzulmánokat, kik nem csak a holnapról, hanem tíz évvel előre is akarnak gondoskodni. Igen barátim, vigyetek magatokkal, nekem el kell mennem a tévedésnek e bűnfészkéből, melyet már tökéletesen meguntam."

Ez elég volt; ellenkezni ugy sem akartak. A derviskaraván fejei rögtön felfogadtak utitársnak, kölcsönösen megöleltük, megcsókoltuk egymást, miben persze nem csekély önlegyőzésre volt szükségem, midőn e minden képzelhető illatú ruhák és testekkel oly közeli érintkezésbe kellett jönnöm. A dolog tehát már tisztában volt, csak Hajdar efendit, jóltevőmet kelle még meglátogatnom, vele szándékomat közölnöm és támogatását, különösen ajánlatát a hadzsik előtt kikérnem, kiket ugyanekkor szándékom volt neki bemutatni.

* Mihmankhanei pendsruzi, azaz: „öt napos vendégfogadó"-nak nevezik a kelet bölcsészei e földi világot.

Tervem eleinte természetesen ellenzésre talált. Őrültnek mondtak, hogy oda akarok menni, ahonnan elődeim közől még egy sem tért vissza, s ami több, oly emberek társaságában, kik képesek egy fillérért megölni. A legborzasztóbb képeket rajzolták lelkem elé, de belátván, hogy minden igyekezet, tervemtől eltántorítani, sikeretlen, végre tanácsokat adtak, s iparkodtak amennyire csak lehet, segíteni rajtam. Hajdar efendi elfogadá a hadzsikat, rendbehozta ügyeiket, elmondá nekik szándékomat épen oly módon, mint én azt elbeszéltem volt, s azon megjegyzéssel ajánlott vendégszeretetökbe, hogy viszontszivességet remélhetnek, mert aki rájuk bízza magát, efendi, a szultán titoknoka. — Nem voltam jelen a látogatáson, de hallám, hogy hűséget igértek. A t. olvasó látni fogja, mily becsülettel tarták meg szavukat, mikép menté meg a nemes török követ pártfogása életemet, melyet annyi veszély fenyegetett, s mikép mindig hadzsitársaim hűsége mentett ki rosz helyzetemből. Később hallám, hogy Hajdar efendi társalgásközben, Bokharáról levén szó, kifejezé rosszalását az emir * politikája felett, ami társaimat, kik hasonló nézeten voltak, nagyon megörvendezteté. Aztán a minden vagyon nélkülieket tudakolta közőlök, s ezeknek mintegy 15 aranyat adott. Nagy segély volt ez oly embereknek, kik kenyéren s vizen kívül más kényelmet nem keresnek a világon.

Elindulásunk nyolczadnapra tüzetett ki. Ezalatt hadzsi Bilal szorgalmasan meglátogatott; bemutatá földieit Akszuból, Jarkend és Kasgarból, kik jobban hason-

* Emirnek czimezik a bokharai fejedelmet. Khíva és Khokand uralkodói „khán“ czímet viselnek.

lítottak borzasztóan eltorzitott csavargókhoz, mint jámbor zarándokokhoz. Különös érdekkel viseltetett azonban fogadott fia, Abdul Kader, egy 25 éves kamasz iránt, kit famulusomnak ajánlott. „Hű, de ügyetlen ficzkó, szólt hadzsi Bilal, sokat tanulhat tőled, csak szolgáltasd magad az úton általa, fog ő neked kenyeret sütni és theát főzni, nagyon jól ért hozzá." Hadzsi Bilal tulajdonképeni szándéka az volt, hogy Abdul Kader nekem necsak kenyeret süssön, hanem segítsen azt megenni is, mert még egy másik fogadott fia is volt vele az úton, s a gyaloglásban kiéhezett két legény nagy teher volt ránézve. Megigérém, hogy elfogadom az ajánlatot, mi őt nagyon megörvendezteté. Őszintén szólva, hadzsi Bilal gyakori látogatásai gyanút költhettek volna bennem, s könnyen azon gondolatra jöhettem volna: ez az ember azt hiszi, hogy jó fogást tett rajtad, s azért iparkodik ennyire téged magával vihetni, mert fél, hogy még el találnál állani szándékodtól. — De nem, nem akartam s nem is volt szabad gyanakodnom, s hogy határtalan bizalmamról meggyőzzem, megmutatám neki azon kevés pénzt, melyet az útra magammal vittem, s kértem, mondja el pontosan, mily alakot s öltönyt, mily modort és szokásokat kell felvennem, hogy társaimhoz a lehetőleg hasonló legyek, s így a szünteleni feltünést elkerülhessem. E kérés neki nagyon megtetszett, s könnyen képzelhető, hogy a tanitás kissé különös volt. Mindenekelőtt tanácslá, borotváltassam le fejemet, mostani europai török ruháimat cseréljem fel bokharaiakkal, s ágyneműt, fehér ruhát s minden eféle fényűzési czikket amennyire lehet, ne vigyek magammal. Híven követém tanácsait, s az equipirozás nem sokba kerülvén, hamar meg voltam vele, és három

nappal a kitűzött határidő előtt már készen valék nagy utamra indulni.

Ezalatt egyszer elmentem a karavanszerajba, hol utitársaim szállva voltak, nekik a látogatást visszaadni. Két kis cellában laktak, az egyikben tizennégyen, a másikban tizen. Az első benyomást, melyet e nyomorral és szenynyel telt lyukak reám tettek, sohsem fogom feledni. Kevés birta közőlök az utat a maga emberségéből megtenni, nagyobb részt koldulásra szorultak. Oly foglalkozásban találtam őket, melynek leirásával nem akarok a t. olvasóban undort gerjeszteni, s melyre később én is rákényszerültem. A legszivélyesebben fogadtak, zöld théát készitettek számomra, s csak pokoli kín közt birtam egy nagy bokharai csészét tele e czukortalan zöldes vízzel meginni, mire nagykegyesen még egy másodikkal is megkináltak, de már erre bocsánatot kértem. Itt volt alkalmam valamennyi utitársammal összeölelkezni, mindegyik testvérnek nézett s nevezett, s miután mindenikkel még külön kenyeret törtem, leültünk egy körbe, véglegesen elhatározni az irányt, a mely felé menni fogunk. — Mint már fennebb emlitém, két út közől kellett választanunk. Mindkettő veszélyes volt, mert azon sivatagon kelle keresztül mennünk, melyen a turkmanok tanyáznak, s a lényeges különbség csak a törzsök különféleségében volt, melyek annak egyik és másik részét lakták. Az egyik út, Meseden, Merven és Bokharán keresztül a legbiztosabb lett volna, de itt a Tekke-törzsön, legvadabbján minden turkmanoknak kellett volna áthatolnunk, kik senkit sem kimélnek, s magát a prófétát is eladnák rabszolgául, ha kezeikbe esnék. A másik részen a Jomut turkmanok, egy becsületes és ven-

dégszerető népek laknak, de itt egy 40 állomásnyi sivatag terült el, melyen egy csepp ivóvizet sem találni. Ne hány megjegyzés után a jomut törzs között s a nagy sivatagon, Khíván és Bokharán át vezető utat választottuk. „Jobb az elemek, mint az emberek gonoszságával megküzdeni," vélték barátaim. „Isten kegyelmes, mi az ő utját járjuk, s bizonyára nem fog elhagyni." A határozat megerősitéseül hadzsi Bilal elmondá az esküt; amíg beszélt, mindnyájan égnek tartottuk kezeinket, s mikor elhallgatott, kiki szakállát fogta meg, és hangosan rámondta az áment. Felkeltünk ülőhelyeinkről, s ők felszólitottak, hogy holnapután korán reggel jönnék el, hogy elindulhassunk. Hazatértem, s e két napon át a legnagyobb, s a leghevesebb küzdelem volt lelkemben. Még egy pillantást veték a fenyegető veszélyekre, s azon eredményekre, melyek utamból származhatnak. Keresni akartam okokat, melyek ily merész lépést igazolhatnának; de szinte mámorban valék, gondolkozásra képtelen. Hiába figyelmeztettek utitársaim álarczos gazságukra, hiába rémitgettek Conolly, Stoddart és Moorcroft szerencsétlen sorsával, Blocqueville nem rég történt esetével, ki a turkmanok kezeibe esett, s kit aztán tizezer aranyon kellett a rabszolgaságból kiváltani. Mindez véletlen volt előttem, s nem birt elretteneni. Csak egy aggodalmam volt: lesz-e elég physikai erőm, ellenállhatni az elemek viszontagságainak, az idegen tápláléknak, a folytonos szabad ég alatt lételnek silány öltözetben, ágynemű nélkül; s miként fogok béna lábammal, mely oly könnyen elfáraszt, gyalogolni tudni? — S csak is ebben áll mind az, ami utamban merényletnek nevezhető.

Mi győzött e lelkiharczban, felesleges emlitenem. Indulásom előtti este búcsut vevék barátaimtól a török követségnél. Utazásom titkát csak ketten birták, s mig az europai gyarmat azt hitte, hogy Mesedbe megyek, elhagytam Teheránt, hogy Asztrabad és a Kaspi tenger felé folytassam utamat.

III. FEJEZET.

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL ÉSZAKKELETI IRÁNYBAN. — A KARAVÁN TAGJAI. — A SIÍTÁK GYÜLÖLETE MINDEN HADZSI IRÁNT. — MAZENDRAN. — ZIRAB. — HEFTEN. — TIGRISEK ÉS SAKÁLOK. — SZARI. — KARATEPE.

Beyond the Caspian's iron gates. — Moore.

Márczius 28-kán, jókor reggel megjelentem a karavánszerajban, mint kitüzött gyülhelyen. Barátaim közől azok, kik a persa határig birtak egy öszvért vagy szamarat bérleni, már felcsizmázva, felsarkantyúzva készen álltak, a gyaloglók is felvették már csarukjokat, — a mi igen czélszerü lábbeli volna gyalogság számára, — és szent datolyafa-botjaikkal kezökben, türelmetlenül látszottak a jelt várni az indulásra. Nagy bámulatomra láttam itt, hogy azon nyomorult ruha, melyet Teheránban viseltek, városi-, tehát díszöltözetük volt. Ezt kimélendő, mindenki utiruháját vette föl, mely ezer meg ezer darab rongyból állt, derékon egy darab kötéllel átkötve. Tegnap koldusnak tartám magamat uj ruházatomban; de ma, társaim között beillettem volna biboros királynak. Végre hadzsi Bilal felemelé kezeit az indulási áldásra, s alig fogta meg mindenki szakállát, hogy rámondja az áment, a gyaloglók kirohantak a kapun, hogy minket lovaglókat, illetőleg szamaragolókat megelőzzenek. Utitervünk sze-

rint Teherántól északkeletnek tartva, Szari felé kellett mennünk, hova nyolcz állomás után reméltünk elérni. Dsadserud és Firuzkuh felé fordultunk tehát, Tausan-Tepét, a király kis vadászkastélyát balra hagytuk s egy óra mulva azon hegyszorulat bejáratánál voltunk, honnan utóljára lehet a teheráni síkon végig tekinteni. Nem állhattam meg, hogy még egyszer vissza ne forduljak. A nap már egy lándzsányi magasra volt, a mint a keletiek mondják, és sugarai nemcsak Teheránt, hanem Abdul Azim sah kupoláját is beragyogták. — Teheránban ez időben már a természet is virágzik, s meg kell vallanom, hogy e város, mely a mult évben oda érkezésemkor oly kellemetlen benyomást tett rám, most elragadó szépnek tetszett előttem. E tekintettel istenhozzádat mondék a szép europai civilisatió legszélső előőrsének, hogy oda menjek, a hol a vadság s barbarság szélsőségeit fogom találni. Mélyen meg valék hatva, s nehogy társaim észrevegyék megilletődésemet, gyorsan befordítám öszvéremet a hegyszorosba, melynek falára már felirva láttam számomra e setét jelmondatot: Lasciate ogni speranza!

Társaim ezalatt hangosan elkezdték recitálni a koránt és telkineket (hymnusok) énekelni, mint valódi zarándokokhoz illik. Nekem elnézték, hogy nem vettem részt e foglalkozásban, mert tudták, hogy a rumik (oszmanok) nincsenek oly szigoru vallásosan nevelve, mint Turkesztan lakói; de reméltek, hogy társaságuk lassanként majd engem is fel fog lelkesíteni. Ezalatt lassan léptetve megyek utánok, s bemutatom őket az olvasónak, mert igen sokáig fogunk velök utazni, s mert ők valóban a legbecsületesebb emberek voltak, kikkel e vidéken

találkoztam. A karaván tagjai valának: 1) hadzsi Bilal Akszuból (Chinai-Tatárország), ugyane tartomány chinai muzulmán kormányzójának udvari imamja. Vele voltak fogadott fiai; 2) hadzsi Isza, 16 éves ficzkó és 3) hadzsi Abdul Kader, kit már emliték. A társaságot, ugyszólván, hadzsi Bilal védnöksége alatt képezték továbbá 4) hadzsi Juszuf, gazdag chinai-tatár paraszt unokaöcsese, 5) hadzsi Alival, egy tiz éves végtelen piczi kirghizszemü fiuval. E kettőnek még 80 arany utiköltsége volt, s azért gazdagoknak mondattak, ámbár e gazdagság nagy titokban tartatott. Ketten béreltek egy lovat, s mig az egyik a nyeregben ült, a másik mellette gyalogolt; 6) hadzsi Ahmed, egy szegény mollah, ki koldusbotra támaszkodva végzé zarándoklását. Ugyanez, és hasonló körülmények közt volt 7) hadzsi Haszan, kinek apja utközben meghalt, s ki most szegény árván tért haza; 8) hadzsi Jakub, hivatásánál fogva koldus, mely mesterséget apjától örökölte; 9) idősb hadzsi Kurban, tulajdonképen paraszt, ki köszörülő kerekével egyszer egész Ázsiát bevándorolta, Konstantinápolyig s Mekkáig máskor Tibeten át Kalkuttába, ismét máskor a kirghiz sivatagon keresztül Orenburgig s Taganrogig barangolt; 10) ifj. hadzsi Kurban, ki szintén utközben veszté el atyját, s ennek testvérei; 11) hadzsi Szaid és 12) hadzsi Abdur Rahman 14 éves beteges gyermek, kinek lábai Hamadannál a hóban elfagytak, s ki az egész uton Szamarkandig borzasztóan szenvedett.

Mindezek Khokandba, Jarkend és Akszuba, tehát chinai Tatárország két szomszédos kerületébe valók voltak és hadzsi Bilal kiséretét képezték: 13) hadzsi Sejkh Szultan Mahmud, Kasgarból, egy fiatal rajongó tatár, egy

hires szentnek. Hazreti Afaknak családjából, kinek sirja Kasgarban van. Seikh Szultán Mahmud barátomnak apja költő volt, minden igyekezetének czélja Mekka vala, s midőn sok évi szenvedés után végre a szent várost meglátta, meghalt benne. Fiát tehát kettős czél vezette volt ez utra: el akart zarándokolni a prófétának s apjának sirjához. Vele voltak 14) hadzsi Huszejn, rokona és 15) hadzsi Ahmed, volt chinai katona a sivai ezredből, mely muskétákkal van fölfegyverezve és muszulmanokból áll.

A khokandi khánságból valók voltak 16) hadzsi Szalih Chalife, ki az Isant, azaz a sejkh czimet iparkodott elnyerni, s igy a fél papi rendhez tartozott; áldott jó ember, kire még gyakrabban visszatérünk. Őt kisérték: fia 17) hadzsi Abdul Baki s öcscse 18) hadzsi Abdul Kader, aki meds'zub, vagy is az isten iránti szeretettől elragadott ember volt; kinek, ha 2000-szer egymásután Allah-t kiáltott, szája tajtékzani kezdett, s igy a legboldogabb állapotba jutott. (Mi europaiak ezt nyavalyatörésnek nevezzük, — de lesz még szó róla.) 19) Hadzsi Kari Meszud. Kari annyit jelent, mint Törökországban Hafiz, azaz oly ember, ki az egész koránt könyv nélkül tudja; 20) ennek fia hadzsi Gajaseddin, 21) hadzsi Mirza Ali és 22) hadzsi Ahrarkuli, kiknek még maradt valamijök utiköltségükből, s kik most közösen béreltek egy szamarat; 23) hadzsi Nur Mohammed, kereskedő, ki már másodszor volt Mekkában, de mindig más helyett.

Igy folytatók utunkat az elburzi hegyláncz mindig emelkedő magaslatain. Barátaim észrevették lehangoltságomat s vigasztalni iparkodtak; különösen hadzsi Sza-

lih bátoritott, s biztositott, hogy mindnyájan testvérként szeretnek. „Csak segitsen meg Isten, hogy minélelőbb kiérjünk a siíta eretnekek országából, aztán a szunnita turkmanok, törzs- és hitrokonaink közt majd jól megélünk.“ Csakugyan szebb jövőt reméltem s paripámat sebesebb haladásra nógatám, hogy szegény társaim közé keveredhessem, kik elűl gyalogoltak. Félóra alatt utolértem őket s láttam, mily jókedvüen gyalogolnak, ámbár már egyszer megtették az utat Turkesztanból Mekkába, s most onnan ismét gyalog térnek vissza. Nehányan víg dalokat énekeltek, melyek nagyon hasonlitottak a magyar népdalokhoz, mások kalandokat beszéltek el, melyeket vándorlásaikon átéltek. Nagyon érdekelt e mulatság, melyből e népek felfogási módját ismerhetém meg. A mint Teheránt elhagytam, teljesen a közép-ázsiai életben találtam magamat.

Mialatt felváltva, egyikkel másikkal beszélgettem, a szokott marsokban folytatók utunkat. Nappal meglehetős meleg volt, bár korán reggel, különösen a hegyes vidékeken, nagyon fagyott, annyira, hogy vékony ruhámban nem birtam kiállani lóháton s le kelle szállnom, hogy kissé felmelegedjem. Lovamat egy gyalogoló hadzsinak adtam, ki ezért botját engedte át nekem, s hosszu távolságra kisértem a gyaloglókat, kik folyton a legélénkebben beszéltek hazájokról, s midőn Mergolan, Namengan és Khokand kertjei felett eléggé fellelkesültek, egy telkin éneklésébe fogtak: melyben én is résztvevék, leghangosabban kiáltva annak refrainjét: Allah! ja Allah! — Az ifjak minden ily közeledési kisérletet elbeszéltek az öregeknek, s ezek nagyon örültek és váltig mondogatták: „hadzsi Resid (ez volt

mostani nevem) valódi dervis, belőle még minden válhatik."

Négy napi járás után Firuzkuhba értünk, mely meglehetős magasan fekszik, s utja igen fáradságos. A város egy hegy tövében fekszik, melyen egy a Sah-Nameh-ben emlitett vár áll, — most már romban, — s arról nevezetes, hogy itt végződik az Arak-Adsemi tartomány és kezdődik Mazendran. Másnap reggel egyenesen északi irányban folytattuk utunkat, s alig haladtunk három négy óráig, elértük a nagy hegyszoros torkolatát, mely a tulajdonképeni Mazendrant teszi s közel a Kaspi tengerig terjed. Az utazó alig halad nehány lépésnyire a hegy tetején fekvő karavánszerajtól lefelé, s a sivár, puszta vidéket buja növényzet váltja fel. Nem is hinné az ember, hogy Persiában van, amint maga körül mindenütt az ős erdőket s a legszebb zöldet látja. Mazendran szépségeit nem akarom leirni, mert oly mesteri tollak, mint Frazer, Conolly és Burneséi már eleget irtak róla. Midőn én benne jártam, Mazendran diszruháiát öltötte volt fel, a szép tavasz ragyogó köntösét, s valóban elragadóan szép volt. E varázsszerü hatás a bú végső szikráját is elfojtá lelkemben. A természet nagyszerüsége feledteté velem vállalatom veszélyeit, s édes álmokba ringatott azon idegen, ismeretlen országokról, melyeket be fogok járni, s azon különbféle nemzetek, erkölcsök és szokásokról, miket látni fogok. Azon vidékeken, gondolám magamban, a természet mindenesetre kiáltó ellentétben lesz avval, amit most látok, mert megmérhetlen sivatagok, beláthatlan sikságok, hetekig tartó vizhiány várnak rám, — s épen azért kettős volt az élvezet.

Társaimra sem maradt Mazendran benyomás nélkül; csak azt sajnálták, hogy e szép Dzsennet (paradicsom) az eretnek siíták kezében van. „Különös, mondá hadzsi Bilal, hogy a világ minden szép országát a hitetlenek birják.“ Nem hiába mondja a próféta: „Ed-dünja szidsn ül-mumenin ve dsennet ül-kafirin.“ (E világ fogház a hivőkre és paradicsom a hitetlenekre nézve.) Bizonyságul Hindosztant emlité, hol az ingilizek uralkodnak, Oroszország szépségeit, melyeket maga is látott és Frengisztant, melyet a földi paradicsomnak mondtak előtte. Hadzsi Szultan Mahmud a társaság vigasztalására az Ós (Khokand határa) és Kasgar közt fekvő hegyi vidéket emlité. Sokkal szebbnek állitá ezt Mazendrannál, de nem igen hittem szavait.

Zirab állomásnál a mazendráni hegyszoros éjszaki végéhez értünk, s itt kezdődnek a kaspi tenger partjait belepő nagy erdőségek. Csinált uton haladtunk, melyet II. Abbasz sah készitetett, mely azonban most már sok helyen teljesen meg van romolva. Éji szállásunk, hova jókor elértünk, Heften volt, egy szép csererdő közepében. A fiatalok elmentek forrást keresni, melyből jó theavizet lehessen meriteni, de egyszerre roppant jajveszéklést hallottunk; futva jöttek vissza, elmondván, hogy nagy, csíkos állatokat láttak a forrásnál, melyek közeledtükre hatalmas ugrásokkal eltávoztak. Elejénte azt hivém, oroszlánok; elővettem tehát rozsdás kardomat, s a kijelölt irányban, bár jó messzire, két gyönyörű tigrist pillanték meg, melyek tarka bőre koronkint kilátszott a sűrüségből. A parasztok azt mondták, hogy igen sok vadállat van az erdőben, de ritkán támadják meg az embert. Legjobban nyugtalanitottak a sakálok, melyek

ugyan egy bottól is megijednek, de oly mennyiségben tanyáztak ott, hogy nem birtuk elüzni. A sakálok egész Persiában nem tartoznak a ritkaságok közé, még Teheránban is gyakran a városba hallik vonitásuk, de ott nem jönnek oly közel az emberhez, mint ezen erdőkben. Egész éjjel zaklattak, kézzel lábbal folyton hadonásznom kellett magam körül, nehogy kenyeres tarisznyámat vagy egyik-másik czipőmet elorozzák.

Másnap kellett Szarit, Mazendran fővárosát elérnünk. Nem messze ezen uttól fekszik Seikh Taberszi, hol a babi-k (vallási rajongók, kik Mohammedet megtagadták, s communismust prédikáltak) sokáig védték magukat s a környék rémeivé lettek. Itt már a legszebb narancs és czitrom termett mindenfelé, s a sárgás piros gyümölcs oly jól vette ki magát a fák setétzöld lombjai közt. Szari maga épen nem szép, de azt mondják, jelentékeny kereskedést üz. Midőn ezen utolsó persa város bazárján áthaladtunk, a legkülönfélébb átkok s gúnyolódások zápora ömlött fejünkre. Feleltem ugyan e szemtelenkedésekre, de a bazár közepében, több száz siíta közt nem véltem tanácsosnak bottal vagy karddal fenyegetőzni. Szariban csak addig maradtunk, mig egy napi utazásra a tenger partjáig lovakat béreltünk. Itt az ut sok ingoványon s posványon vezet keresztül, melyeken gyalog nem lehet áthatolni. Több uton lehet innen a tengerhez jutni: Ferahabadon (Parabad, amint a turkmanok nevezik), Gezen és Karatepén át. Mi ez utóbbit választottuk, mert itt egy afghan, tehát szunnita gyarmat van; melyben jó fogadtatást remélhettünk, s melynek nehány lakóját már Szariban igen jó embereknek tapasztaltuk.

Két napig pihenvén Szariban, elindulánk Karatepe felé, s alkonyatkor, kilencz óráig tartó fáradságos ut után értünk oda. Már itt van mit félni a turkmanoktól. Ezek tengeri kalózok, kik naszádjaikat a parton elrejtve, több órányi távolságra bekalandozzák a partot, s gyakran egy két megkötözött persával térnek vissza.

IV. FEJEZET.

KARETEPE. — EGY AFGHAN, NUR-ULLAH, SZERZŐT MEGVENDÉGELI. — DERVISSÉGE GYANUBA VÉTETIK. — A HADZSIK ÉLELMISZEREKKEL LÁTJÁK EL MAGUKAT A SIVATAGON KERESZTÜL VEZETŐ UTRA. — AFGHAN GYARMAT. — NADIR SAH. — A KASPI TENGER ELSŐ MEGPILLANTÁSA. — JAKUB, TURKMAN HAJÓS. — SZERELMI TALIZMÁN. — HAJÓRASZÁLLÁS ASURA FELÉ. — UT A KASPI TENGEREN. — ASURA OROSZ RÉSZE. — OROSZ HADIHAJÓ A KASPI TENGEREN. — TURKMAN FŐNÖK OROSZ SZOLGÁLATBAN. — SZERZŐ FÉLELME A FELFEDEZTETÉSTŐL. — MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE S A GÖRGEN TORKOLATÁNÁL.

Ultra Caspium sinum quidnam esset, ambiguum aliquamdiu fuit. — Pomponius Mela. *De Situ Orbis.*

NUR-ULLAH, tekintélyes afghan, kivel már Szariban megismerkedtem, midőn Karatepébe érkeztünk, házába vezetett, s miután vonakodtam minden társamtól külön lenni, hadzsi Bilalt is meghítta, s nem nyugodott, mig vendégszeretét el nem fogadám. Elejénte nem tudtam, mi oka e készségnek a jóltevésben, csak később vettem észre, hogy hallott a teheráni követtel való ismeretségemről, s szivességét egy ajánló levéllel akarta megjutalmaztatni, melyet megigértem s meg is adtam neki.

Alig telepedtem meg szállásán, a szoba megtelt látogatókkal, kik sorba leguggoltak a fal mellett, nagy szemekkel komolyan rám bámultak, aztán igy képzett ité-

leteiket egymásnak elmondták, sőt később hangosan is nyilvániták utazásom feletti véleményöket. „Nem dervis, mondák legtöbben, legkevésbbé hasonlít ehez, mert szegényes ruhái igen nagy ellentétben állnak vonásai és arczbőrével. Amint a hadzsik mondák, rokona a követnek, ki szultánunktól (e szónál mindnyájan felkeltek) küldetve Teheránban székel, és Allah tudja mit kereshet ily magas származásu ember a turkmanok közt Khinában s Bokharában."

Elbámultam ezen emberek szemtelenségén, kik az első lépésnél mindjárt le akartak álarczozni. De azért tovább játsztam a keletit, mély, ájtatos gondolatokba merülve ültem, s ugy tevék, mintha mit sem hallottam volna. Látva, hogy nem akarok részt venni a társalgásban, hadzsi Bilalhoz fordulának, ki elmondá nekik, hogy én csakugyan efendi, a nagy szultán hivatalnoka voltam, de isteni lélek szállván meg, visszavonultam a csalárd világtól s most ziarettel (zarándoklás a szentek sirjaihoz) töltöm éltemet. Sokan fejöket csóválták, de többé nem lehetett e tárgyat érinteniök, mert a valódi muszulmannak nem szabad soha kételkednie, ha ilhamról, azaz isteni lelkesülésről hall; s habár a szóló ugy, mint a hallgató meg van teljesen győződve, hogy az egész hazugság: ezeknek mégis Masallah! Masallah! kiáltással kell bámulatukat kifejezniök. Különben ezen első jelenetből beláthattam, hogy, ámbár még perzsa földön, mégis már Közép-Ázsia határán valék; mert midőn e csekélyszámu szunniták bizalmatlan kutatózását láttam, — a mit egész Persiában sohasem tapasztaltam — elképzelhettem magamnak, mi vár még rám ezen faj ősi fészkében. Csak két, bámulás és kérdezősködésekkel eltelt

óra után távoztak a vendégek, mire theát késziténk magunknak, aztán nyugodni mentünk. Aludni akartam, midőn egy turkman ruhába öltözött ember, kit a családhoz tartozónak hittem, hozzám közelitett, s nagy bizalmasan el kezdte beszélni, hogy ő már 15 éve jár Khivába kereskedelmi ügyekben, és, ámbár maga is Khandaharba való, mégis a turkmanokat, őzbegeket és bokharaiakat jól ismeri, s ha akarom, utazzunk együtt a nagy sivatagon keresztül, és legyünk barátok. „Kulli mumenin ihvetun“ — (minden hivők testvérek) felelém neki, megköszöntem barátságát, azon megjegyzéssel, hogy én mint dervis nagyon szeretem társaimat, kikkel már régóta együtt utazom. Ő még tovább akart beszélni, de látván, hogy nagyon szeretnék aludni, eltávozott, s én csakhamar el is aludtam.

Másnap hallám Nur-Ullahtól, hogy az egy tirjaki, azaz opiumfaló, s emellett nagyon vásott ficzkó, kit lehetőleg iparkodjam kerülni. Ugyanekkor figyelmeztetett, hogy itt Karatepében két hónapra lássuk el magunkat élelmiszerekkel, azaz liszttel s rizszsel, mert a turkmanok maguk is ide járnak azt vásárolni, s azért legalább Khiváig lássuk el magunkat kenyérrel. Hadzsi Bilalt biztam meg evvel, s azalatt a falu közepén levő fekete dombra (törökül Karatepe) mentem, melytől a falu nevét birja, melynek egyik oldalát persák, a másikat 125—150 afghan család lakja. Ezen afghan gyarmat, amint mondják, e század elején sokkal nagyobb volt; Nadir sah, az utolsó ázsiai világostromló által alapittatott, ki, amint tudva van, afghanokkal és turkmanokkal vitte végbe legnagyobb hőstetteit. Még mutatták azon helyet a dombon, melyen ő ült, midőn szemlét tartott

azon vad lovasok ezrei felett, kik a nagy sivatag legtávolabb részeiről, jó lovaikkal és vérszomjas szablyáikkal zászlai alá sereglettek. Nadir ily alkalommal mindig igen vig volt, és Karatepének ünnepe vala. Mi volt czélja e szunnita gyarmat alapitásának, titok előttem, de létezésének hasznát mindjárt beláttam, mert az afghanok a turkmanokkali alkudozásra használtatnak, s nélkülök nem egy persa hónapokig nyöghetne a turkmanok bilincseiben, anélkül, hogy megváltatását kieszközölhetné. Ugyane foglalkozást üzik Persia keleti szélén a khafi, dsami és bakhyrzi szunniták; de ezeknek a tekkékkel van dolguk, kik sokkal veszedelmesebbek a jomutoknál.

A fekete domb tetejéről vethetém először tekintetemet a Kaspi tengerre. Nem a sik tenger, csak egy kis része annak látható innen, melyet az Asuránál végződő hosszu földnyelv fedez, és a mely holt tengernek neveztetik. A földnyelv a távolból hosszu keskeny vonalnak látszik a tengerben, egyes, magas fákkal benőve, melyet a szem messze követhet. A puszta tengerpart látása nem volt képes fellelkesiteni, égtem a vágytól a keleti partokat láthatni és visszasiettem lakásomba, megtudni, mennyire haladtak már előkészületeink a turkman sivatagba való áthajózásra, mikről Nur-Ullah igérkezett gondoskodni. Tegnap este azt mondák, hogy egy afghan naszád, mely az oroszok számára élelmiszereket visz, fejenkint egy kranért (1 kran = 1 franc) el akar vinni Asurába, innen turkmanokkal három-négy óra alatt Gömüstepébe érhetünk; magában Asurában pedig lakik Khidr khán, orosz szolgálatban levő turkman főnök, ki szegény hadzsiknak alamizsnát szokott adni, s kit meg is látogathatunk. Nagyon megörültünk e hire-

ken, s ráálltunk az alkura. Elcsodálkoztam tehát, midőn ma meghallám, hogy ez az afghan kész az indulásra, s el is akarja vinni a hadzsikat, kivéve engemet, kit a szultán titkos küldöttjének tartván, attól fél, elveszti az oroszoknál kenyerét, ha ily embert vesz fel hajójába. E hír kellemetlenül lepett meg, de aztán nagy örömömre szolgált, midőn társaim kinyilatkoztaták, hogy azon esetre, ha engem nem akar elvinni, ők sem mennek vele, inkább más alkalomra várnak. Ezt különös fontoskodó hangon beszélte el nekem az opiumszivó Emir Mehemmed, de aztán az afghan — kit Anakhannak hítak, — maga jött el, kifejezé sajnálatát, hallgagatást igért s ajánló levelet kért Hajdar efendihez. Tanácsosnak tartám egy szót sem ejteni, mely aggodalmait elűzni akarni látszanék; jóizüt nevettem azon, a mi eszébe jutott volt, s megigértem, hogy Nur-Ullahnál fogok számára nehány sort hagyni Teheránba, a mit meg is tettem. A titokszerüség és kételynek fátyolát, mely egyéniségemet fedte, sohsem volt szabad teljesen föllebbentenem, mert a keleti, különösen az iszlamita, hazugság és csalárdságban növekedve, mindig ellenkezőjét szokta hinni annak, a mit valaki szilárdan s hevesen állit, s a legcsekélyebb óvás részemről csak megerősitette volna gyanujokat. Nem volt többé szó a dologról, s még az nap este megtudtuk, hogy egy turkman, ki egyenesen Gömüstepébe akar hajózni, kész valamennyi hadzsit csupa jótékonyságból ingyen átszállitani, csak gyűljünk össze jókor reggel a tengerparton, hogy a netaláni kedvező szelet mindjárt felhasználhassuk. Én, hadzsi Bilal, és hadzsi Szalih, a kolduskaraván elismert triumviratusa, rögtön felkerestük a turkmant, kit Jakubnak hítak.

Fiatal ember volt, végtelen merész tekintettel, mindnyájunkat megölelt és késznek nyilatkozott még egy napot várni, hogy minden szükséges élelmiszert bevásárolhassunk. Egyelőre áldást vett hadzsi Bilal és hadzsi Szalihtól, s már felkeltünk, hogy elmenjünk, midőn engem félrehít s kért, maradnék nála nehány perczig. Maradtam. Erre bizonyos félénkséggel elbeszélte, hogy jó idő óta szerencsétlen, viszonzatlan szerelmet táplál lelkében egy saját törzséből való leány iránt; s egy zsidó, egy igen ügyes varázsló, ki e pillanatban épen Karatepében tartózkodik, megigérte, hogy elkésziti neki a hatályos Nuszkhát (talizmán) ha 30 csepp fris, Mekkából hozott rózsaolajat szerez, mert az a varázsformula megirásához okvetlen szükséges. „Tudjuk, folytatá Jakub, hogy a hadzsik rózsaolajat s más jó illatokat szoktak a szent városból magukkal hozni, s miután te a legifjabb vagy a karaván főnökei közt, hozzád fordultam, s remélem, teljesiteni fogod kérésemet.“ Én nem anyira a puszták fiának babonaságát, mint inkább azon bizalmát bámultam, melylyel a tul okos izraelita szavaiban hitt, s miután társaim csakugyan hoztak volt magukkal rózsaolajat, kivánata csakhamar teljesitve lön, mi a jó fiunak valódi gyermekes örömére vált.

Harmadnapra korán reggel mindnyájan összegyültünk a tengerparton. Most már koldustarisznyáján kivül egy liszteszsákja is volt mindenkinek, s jó ideig tartott, mig a ladik (itt „tejmil“) mely kivájt fából állt, mindnyájunkat a naszádra hordott, mely a partviz sekélysége miatt kénytelen volt körül belül egy angol mértföldnyire a tengerben megállapodni. A hajóra szállás módját sohsem fogom feledni. A keskeny, kivájt fa-

törzsök, a legtarkább zavarban megrakva emberekkel, liszteszsákokkal s más árukkal, minden pillanatban felfordulással fenyegetett, és szerencséseknek mondhattuk magunkat, hogy végre mindnyájan szárazan érhettünk a hajóra. A turkmanoknak háromféle vizi járműveik vannak: a) keszeboj, egy árboczczal, egy nagy s egy kis vitorlával, melyet többnyire teherszállitásoknál használnak; b) kajuk, egy vitorlával, melyet gyors hajózásra használnak rabló kirándulásaiknál és 3) a teimil, egy ladik, melyet már emliték. A hajó, melyet Jakub nekünk felajánlt, keszeboj volt, mely Csereken szigetről naphthaolajat, szurkot és sót szállitott volt a persa partra, s most kevés terménynyel megrakva hazatért.

A hajó nyilt alkotásánál fogva nem lévén különbség a helyekben, mindenki odaült, a hol először kényelmes helyet talált, de Jakub figyelmeztetett, hogy ez őt mozgásaiban gátolja. Kiki felvette tehát ismét holmiját s élelmiszereit, s két sorban szorosan egymás mellé kellett elhelyezkednünk, mint a besózott heringeknek, ugy, hogy a hajó közepe neki s két segédjének az ide s oda futkozásra szabadon maradjon. Helyzetünk, könnyen képzelhetőleg nem volt a legkellemesebb; nappal ugyan még megjárta, de éjjel borzasztó volt, midőn az álom az egyenesen ülőket ide s tova hajigálta, s az embernek gyakran órákhosszat kellett egy hortyogó hadzsi édes terhét viselnie. Néha jobbrul s balrul két alvó is borult rám egyszerre, s ámbár ez roppantul gyötört, nem volt szabad őket felkeltenem, mert ez nagy bűnnek tartatik.

1863. april 10-kén kedvező nyugati szél dagasztá vitorláinkat, nyilgyorsasággal tolva maga előtt a kis hajót. Baloldalt a hosszu földnyelv nyult a tengerbe, jobb-

ról a sürün benőtt, tengerig nyuló hegység, melyen a legnagyobb persa király sah Abbasz által épitett mulató-kastély Esref emelkedik. Argonautamenetünk kellemeit növelte még a gyönyörü tavaszi idő, s daczára szoros helyzetemnek, nagyon jól érzém magamat. Meggondolhattam volna, hogy ma hagytam el a persa partot, az utolsó pontot, hol még időm lett volna megbánni tettemet, — de nem! ez eszembe sem jutott. Szilárdan meg valék győződve, hogy utitársaim, kiknek vad kinézése először megijesztett, hiven ragaszkodnak hozzám, s társaságukban szembe szállhatok a legnagyobb veszélylyel. Estefelé szélcsend állt be; közel a parthoz horgonyt vetettünk, s megengedtetett a hajó kis tüzhelyén egymásután megfőznünk theánkat. Nekem pár darab czukrom volt övemben elrejtve, meghítam tehát Jakubot, s megkinálám egy csésze édes theával. Hadzsi Szalih és Szultan Mahmud, szinte velünk tartottak; a fiatal turkmannak megeredt a nyelve, s elkezdett az alamanról, — igy hivják a turkmanok rabló kirohanásaikat, melyek beszélgetésöknek kedvencz tárgyát teszik, —- mesélni. Különben is tüzes szemének csillogása vetélkedett a csillagok ragyogásával, midőn neki hevült; nagyon rajta volt, hogy a szunnita mollák előtt, a kiknek mi is tartatánk, bőséges dicséretet arasson, midőn csatáiról beszélt, melyeket a siíta eretnekekkel vivott s előadta, hogy hányat ejtett már ő azok közül foglyul. Társaim csak hamar csendes álomba merültek körülöttünk, hanem én még sokáig hallgattam beszédét, s csak éjfél táján akart elvonulni. Távozása előtt még elbeszélte, hogy Nur-Ullah megkérte őt, vezetne be engem vendégül Khandzsan sátorába, a ki turkman főnök és Nur-Ullah-nak igaza van.

mivel én nem vagyok olyan mint a többi hadzsi s megérdemlem a megkülönböztetést. „Khandzsan — mondá Jakub — egy hatalmas törzsnek akszakalja (feje) s már atyja idejében sem bocsátottak át Gömüstepén egy dervist, hadzsit, vagy más idegent sem anélkül, hogy az ő kenyeréből evett és vizéből ivott volna. Tégedet, ki a távol Rumból (Törökország) jösz, bizonyára nagyon jól fogadand, és te hálás fogsz lenni irántam.“

Másnap reggel lassan folytathattuk utunkat, a kedvezőtlen szél miatt, s mire Asura alá érkezénk már beesteledett. Asura az ázsiai orosz birtokok legszélsőbb pontját képezi, délfelé, mely 25 év óta végleg az oroszok kezébe került, vagy azon időtől fogva, mióta a turkman kalózok merész alaman-sajkáit kellőleg féken tudják tartani gőzöseikkel. Az előtt a turkmanok valának itt az urak, s maga az „asura“ (átellenben, vis-á-vis) név is turkman származásu; de az előtt nem voltak állandó lakosai, hanem az akkoriban még gyakori s szabadon üzött rabló kalandok alkalmával állomásul szolgált. A mostani Asura kellemes benyomást tesz a Persia felől érkező utazóra. A földnyelv keleti végéhez közel épitett házak száma ugyan csekély, de europai modoru alkatuk, mely szerint a kilátszó templom is épült, nem maradhata az én szemeim előtt hatálytalan. Kiváltképen a hadigőzösök emlékeztetének az europai életre; s milyen érzés volt az, midőn estefelé egy gőzöst láték Gezből, (Asztrabad kikötő helyéből) oly büszkén tova siklani Asura felé. Az oroszok itt két nagy és egy kis hadigőzöst tartanak állandóan, melyek oltalma nélkül nemcsak az ott letelepedett oroszok nem volnának biztonságban a turkmanok támadásaitól, hanem az Asztrakhanból jövő

vitorlás hajók sorsa is kétséges lenne. Mig a kereskedelmi hajó a siktengeren van, addig nincs miért félnie, de már a tengerparthoz közeledni nagy ritkán bátorkodik gőzös kiséretc nélkül, melynek oltalmát visszamenet is kénytelen igénybe venni. Az itteni parancsnokság valóban nagy gonddal s nem csekély költséggel iparkodik a turkmanok rablási vágyát fékezni, ugy, hogy ezen baj már meglehetősen csökkent is, de teljes biztonságot eszközölni merőben lehetetlen, sőt azt sem lehet meggátolni, hogy számos szerencsétlen persa, sőt egyszermásszor orosz matrózok is ne hurczoltassanak el lánczon Gömüstepébe. Éjjel nappal szakadatlanul czirkálnak az orosz hajók a turkman vizeken, s minden turkman naszádnak, mely a keleti part felől a déli persa part felé akar indulni, el kell látva lennie utlevéllel, amit 8, 10 sőt 15 aranyért szoktak egy évre kiszolgáltatni s mindig elő kell azt mutatni, valahányszor Asura mellett elevezik, mely alkalommal gondosan megmotozzák a járművet, valljon nem visz-e foglyokat, fegyvereket, vagy más tiltott tárgyakat. Ezen intézkedés folytán sok turkman kereskedelmi jármű be van jegyezve, s az ismeretlenek legnagyobbrészt titkos ösvényeken kalandoznak, s ha rájok bukkannak az orosz czirkálók, irgalom nélkül elsüllyesztetnek — hahogy vonakodnának megadni magukat. Mig egyfelől kellő szigorral jár el az orosz kormány, más felől szép szerével, politikus uton módon iparkodott egyik másik törzset barátságos viszonyba füzni, hogy aztán egyiket a másik ellen felhsználhassa. Azon időtájban, midőn én Asura felé utaztam, Khidr khán, a Gazilikör törzsből, már harmincz éve volt orosz szolgálatban, derjabegi (tengernagy) czimmel, s mint-

egy 40 arany rendes havi diját kapva, amiből ő 10 aranyat mirzájanak (irnokának) fizetett. Khidr khán még mindig sátor alatt lakott a félig europai gyarmat között, s hivatalos kötelessége abból állott, hogy befolyása által, melylyel a turkmanok között birt, iparkodjék átalában meggátolni azok rablókalandozásait, vagy legalább értesitse az oroszokat, ha efféle szándékot észrevesz, mivel ilyetén kémszolgálatra igen alkalmas volt törzsrokonai besugásai segitségével, akiknek szemei előtt történnek a készülődések. De nem felelt meg szolgálatának. Jó szolgálatokat tehetett volna ugyan Khidr, amiről én később meggyőződtem, hanem a hajdani buzgó müszülman korán megismerkedék a nemes vodki-val (orosz pálinka) s oly mértékben élvezé, hogy éjjel nappal részeg volt; fiai pedig, akiknek Gömüstepében helyettesiteniök kellett volna őt, a karakcsikkal (rablókkal) czimboráltak, s a világért se tudósiták soha az oroszokat valami rablási tervről.

A mi Jakub-unknak is volt, — mint magától érthető — utlevele, melyet elő kelle mutatnia, s csak a hajó gondos megvizsgálása után engedteték meg utunkat folytatnunk. Mivel már beesteledett, midőn Asura alá értünk, a hivatalnokok látogatása másnap reggelre maradt, s mi horgonyt vetettünk csekély távolságban a parttól. Uti társaim nagyon sajnálkozának, hogy nem teheték tiszteletöket Khidr khánnak, ki nagy hirben állott mint a dervisek és hadzsik pártfogója. Én pedig nagyon örültem, mivel elmaradnom nem lehetett volna tőlük, s azon kellemetlen helyzetbe jutottam volna, hogy talán gyanut ébreszthetnek europai arczvonásaim Khidr khán előtt. Nagyon örülék tehát azon akadálynak, mely

gátolá kiszállhatásunkat, s csak azon egy gondolat nyugtalanitott: vajjon nem találják-e felötlőnek az oroszok, akik holnap a hajót megvizsgálják, arczom europai vonásait és szinét, melyek társaimétól szembetünőleg elütöttek. Attól nem tartottam, hogy az oroszok embertelenül fognak velem bánni, csak attól féltem, hogy felismernek, és majd le akarnak tervemről beszélni. Az is könnyen megeshetett, hogy későbben, ártatlan fecsegés által tudomást vesznek a turkmanok incognitomról, s ki tudja mennyivel több váltság dijon menekülhettem volna meg, mint Blocqueville, a sulyos rabszolgaságtól! Ezen elmélkedések komoly aggodalomba ejtettek, s nagyon fájlaltam, hogy a nyugati élet utolsó képét nem szemlélhetém igazi kedvteléssel.

A legfeszültebb kedélyállapotban ébredék fel másnap reggel. Asurából kellemes harangszó hallatszék; társaim mondák, hogy ma a hitetleneknek vasárnapjok és ünnepök van; de hogy melyik vasárnap az, azt nem tudtam. Közel valánk egy hadihajóhoz, mely tele volt aggatva lobogókkal; nem sokára észrevettem, hogy egészen diszegyenruhás matrózok eveznek a part felé, s egy tiszt, szintén teljes diszegyenruhában lépett be a csónakba, s a hajóra vitetett. Mintegy 10 percz mulva előszólitatánk, hogy jőjünk közelebb, s ekkor megláttam, hogy a fedélzeten, közel a lépcső feljáratnál több szőke tiszt egybegyülve várakozik. Szivem elkezdett hatalmasan dobogni; mind jobban jobban közeledénk s én azon voltam, hogy amennyire lehet olyan állást foglaljak, amelyben lehetőleg kikerüljem a szemtől szembe állást. Sorsom ugy intézé, hogy csónakunk épen azzal az oldalával közeledék a gőzöshöz, amelyen én ültem, s igy a

fedélzeten egybegyült tisztek csak a nyakamat láthatták. Az ünnepnap miatt csak fölületesen tartották meg a vizsgálást, a tolmács néhány szót váltott Jakubbal, a tisztek a mi koldus társulatunk felett mulatták magukat, s beszédjük közől egyebek közt e szavakat vehettem ki: „szmotrite, kakoj bieloj etot hadzsi;“ (nézzétek milyen fehér ez a hadzsi). Ez az észrevétel bizonyosan az én, még nem eléggé elvadult bőrömet illette, hanem ennél az egynél nem is tettek több megjegyzést. Jakub csakhamar szabadon bocsáttatott, s kis idő mulva már az orosz hajók látkörén túl folytattuk utunkat. Én is fölemelkedém görnyedt, félig alvó helyzetemből, s nagyot lélekzettem, aggodalmaim elenyészte után.

Nem sokára erős nyugati szél keletkezett; mi azt hittük, hogy gyorsan kifeszitjük a vitorlákat és sietünk a csak három órányira eső Gömüstepe felé; hanem Jakub egy távol fehér pontra szegezvén tekintetét, titkosan értekezett hajós embereivel, s csak akkor huzták fel a vitorlát, midőn az a pont egészen eltünt, s nyilsebességgel szeldelé hajónk a hullámokat kelet felé.*) Mintegy félórányira Asurától több úszó tengeri jel mellett mentünk el, melyek vörösre festett dorongokból állottak. Jakub azt mondá nekem, hogy azokat az ingilizek tették oda az orosz vizek határjegyeiként, hogy az innenső rész a turkmanoké, a kiket mindenkor védeni fognának az ingilizek az oroszok támadásai ellen. Hogy ki kölcsönzé a puszták vad fiainak ezen messzeható politika

*) Később megtudtuk, hogy az egy Khodzsa Nefesz-ből való alaman volt; a mely érkezésünkről tudósittatván leskelődött ránk, hogy a hadzsikat kifoszsza; rabszolgául vinni el őket nem engedé a rablók vallásos érzülete.

eszméjét, az megfejtetlen talány marad. Én ezen jegyeket nem ismerem, de még kevesebb tudomásom van Angolország rokonérzelmeiről Turkmania iránt. Rövid óra mulva meglátszott a turkman tengerpart, hosszu vonal alakjában, több domborodással; mi is azon irányt követtük, melyet több előttünk haladó hajó jelölt ki. Nemsokára összevonattak a vitorlák, mivel a hajózható viznek végét értük, s körülbelől 1 ½ mértföldnyire a Görgen torkolata előtt valánk, melynek mindakét partján terül el Gömüstepe tábor, száz meg száz sürüen egymásmellé helyezett óriás méhkas alakjában.

Mint Karatepe előtt, itt szintén lehetetlen a legkisebb jármüvekkel is a viz sekélysége miatt a parthoz közeledni vagy a Görgen folyamba befutni, a mely pedig meglehetősen mély s rendesen elegendő vize szokott lenni. Várakoznunk kelle tehát a mig Jakub megérkezésünket jelenté, s több tejmilt küldött átszállitásunkra. Egy idő mulva jött is hozzánk három ilyen felettébb sajátságos naszád, melyeknek több kerülőt kelle tenniök, mig kiszállitásunkat eszközölheték. Én és hadzsi Bilal utolsóknak maradtunk, s valóban nagyon megörültem, midőn a partra kiérkezve azt hallám, hogy Khandzsan a jó Jakub által értesittetve, azonnal oda sietett. Néhány lépésnyi távolságban megmutatták őt nekem, a mint épen aszr-namazi-jával, — vagy is déli imájával foglalkozék, s én ezen helyzetben közeledém hozzá.

V. FEJEZET.

MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE, A HADZSIK SZIVES VENDÉGSZERETETTEL FOGADTATNAK. — KHANDZSAN. — Ó GÖRÖG FAL. — AZ ULEMÁK BEFOLYÁSA. — AZ ELSŐ MECSET, MELY A NOMÁDOK KÖZT TÉGLÁBÓL ÉPITTETETT. — PERSA RABSZOLGÁK. — KIRÁNDULÁS GÖMÜSTEPÉTŐL ÉSZAK-NYUGATI IRÁNYBAN. — TATÁR ELJEGYZÉS, LAKOMA STB. — A KHIVAI KHÁN KERVANBASI-JA A SIVATAGON ÁT TEENDŐ UTAZÁSHOZ KÉSZÜL. — A TEVÉKET BÉRBEADÓ ILIASZ BEG. — ALKUKÖTÉS KHULKHANNAL. — TURKMANOK EXPEDITIÓJA PERSIÁBAN LÓRABLÁSRA. — A LÓRABLÓK VISSZAÉRKEZÉSE.

Ad introeuntium dextram Scythae nomades, freti litoribus, insident. — Pompon. Mela, *De Situ Orbis*, l. III. c. V.

KHANDZSAN elvégezvén imáját felemelkedék s én egy szép, karcsu termetü magas férfiut láték magam előtt, — mintegy 40 éves lehete, hosszu szakála leért a mellére; öltözéke felettébb szerény volt. Tüstént felém sietett, megölelt s nevemen szólitva szives nyájassággal üdvözölt. Ugyanazt tette hadzsi Bilallal és hadzsi Szalihval is, s midőn a karaván már talpon volt, uti málháival felrakodva, mi is csatlakozánk hozzá, s elindulánk a sátrak felé. Már itt érkezésünk hire átalánosan el volt terjedve, s természetesen tulzottam fölcsigázta karavánunk számát a hir; a nők, gyermekek és kutyák tarka vegyületben siettek ki a sátrakból, az érkező zarándoko-

FOGADTATÁS EGY TURKMAN FŐNÖKTŐL A KASPI-TENGER PARTJÁN.

kat meglátni s mint a mollák állitják, ölelés által részesülni az isteni malasztban s a búcsujárás érdemeiben részt vehetni. A közép-ázsiai életből általam legelőször látott s tehát reám nézve egészen uj kép annyira meglepett: hogy azt sem tudtam, a sajátságosan alkotott szőrnemez sátrakat szemléljem-e, vagy a bokáig érő vörös selyeminges asszonyokat bámuljam, vagy pedig a felém nyujtott sok kezet elégitsem ki. Sajátságos volt azt látni, mint törekedtek ifjak és vének, minden nemi és családi különbség nélkül a hadzsikat érinteni, a kiken még rajtuk volt a Mekkából és Medinából hozott szent por s nem kevéssé valék megilletődve, midőn a legbájosabb fiatal asszonyok sőt leányuk is ölelésemre siettek. Fáradtan s ezen vallásos vendégszerető megtisztelések által egészen kimerülve érkezénk meg a fő isan (pap) sátora elé. Itt összpontosula kis karavánunk, s a legérdekesebb látvány fejlődött itt ki, melynek valaha szemlélője voltam. A vendégek elszállásolásához akartak fogni. Egész bámulásra ragadott azon buzgó törekvés, mint iparkodott minden ember a szegény idegenek közől vagy egyet megvendégelhetni; hallottam ugyan már hirét a nomádok vendégszeretetének, hanem ily mértékben még se tudtam volna azt soha képzelni. Az asszonyok már elkezdtek veszekedni, hanem Khandzsan rendet csinált oly formán, hogy a zarándokokat mind elosztá, engem pedig és hadzsi Bilalt, a hozzánk tartozókkal együtt, mint saját vendégeit a maga ova-jába (sátor) vitt. * Minthogy Gömüstepe legvégén lakott, végig kelle ballagnunk az egész táboron, mely a Görgen két partján

* Ova — betüszerinti értelmében sátort jelent, hanem a turkmanok inkább a ház és telek fogalmának kifejezésére használják.

nyulik el s szorosan egymás mellé helyezett sátrakból áll. * Már közelgett az alkonyat, midőn fáradtan megérkezénk azon édes reményben, hogy most majd kissé kipihenjük magunkat. De fájdalom, megcsalt reményünk. A nekünk szánt sátor ott volt ugyan, alig egy pár lépésnyire a nevezett folyamtól, de alig vettük birtokunkba, a kellő szertartással, — kétszer körül kerülvén azt, s egyet köpvén mind a négy szegletén — csakhamar megtelt lakásunk látogatókkal, kik aztán késő éjig nálunk maradtak s száz meg száz különféle udvarias kérdéssel terhelének, elannyira, hogy még hadzsi Bilal is, ez a telivér keleti ember, kezdé türelmét veszíteni. Este Khandzsan tizenkét éves fia Baba Dzsan ** elhozá vacsoránkat, mely főtt halból és aludt tejből állott s nagy fatálban hordatott fel. Egy nehéz lánczra vert persa rabszolga egészen közel hozta hozzánk a tálat, a hol aztán Baba Dzsan tette elénkbe; maga atyja mellé ült le csekély távolságban s mindaketten őszinte kedvteléssel nézték, milyen hatalmas étvágygyal estünk neki az eledelnek. Étkezés után imádkoztunk. Hadzsi Bilal fölemelé kezeit, és minden jelenlevő akként cselekvék s midőn befejezésül szakállát megfogva ,ezt mondá: Bisz-

* A Görghen, melynek legvégső forrásai Kurdisztan hegységeiben fakadnak, azon föld nagyobb részén keresztül folyik, melyet a jomuthok laknak, körülbelöl 30 geogr. mrtfldnyi területben. Messze Pisarakon alól, sőt még az Atacegeken alól is mindenütt meglábalható lóháton, s tulajdonképen csak Gömüstepén innen nyolcz mérfölddel nyer igazi mélységet, ahol mind a két partját mocsárok lepik. A medre mindenütt keskeny. Torkalatától mintegy négy öt mérföldnyire mesésen bővelködik halakban, annyira hogy szinte büzhödt tőlük a vize, s nyáron ihatatlan. Csak kétszer mosakodtam vele, s mindenkor erős halszagot kaptak kezeim és arczom.

** Baba Dzsan = az apa lelke; csupán gyöngéd elnevezés, melyet a turkmanok elsőszülött fiaikra szoktak alkalmazni.

millah Allah Ekber, hasonlóképen megsimogatá mindenki a szakállát, s szerencsét kivánt Khandzsannak vendégeihez.

April. 13-án ébredék legelőször turkman sátorban, a mit a jomut-oknál csatma-nak, a többi vidékeken aladzsa-nak neveznek. Az édes álom, s a könnyüd épület, mely alatt valék, egészen felfrisitettek és megkönnyitének, s az ujdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm határtalannak látszék. Hadzsi Bilal ezt észrevette s felszólitott, hogy mennék vele sétálni, és a mint kissé távol valánk a csatmáktól, figyelmeztetett, hogy már nagyon itt volna az ideje efendi rangomtól egészen megválni s testestül lelkestől dervissé lenni. „Bizonyára észrevetted már eddig" — monda jó utitársam, — hogy nem csak én egyedül, hanem valamennyi collegánk, a fiatalok úgy mint az öregek, fatihát (áldást) osztogattunk az emberekre; ehez már most neked is hozzá kell fognod. Jól tudom, hogy ez Rumban nincs szokásban; hanem itt kivánni fogják az emberek, és nagyon meg fognak benne ütközni, hogy dervisnek adod ki magadat, és nem teljesited tökéletesen a dervis szerepet. Az áldás formáját ismered, vágj hozzá áhitatos jámbor arczot és oszszad a fatihát (áldást); nefeszt (szent leheletet) is osztogathatsz, ha betegekhez hínak, és ne feledd soha azonnal kinyujtani kezedet, mert jól tudják az emberek, hogy mi dervisek efféle szent mesterségből élünk s mindig kész is náluk egy kis adomány." Hadzsi Bilal bocsánatot kért, hogy bátorságot vett magának engemet oktatni; de — ugymond — csak saját javamért tette, hozzá tevén, hogy bizonyára hallottam azon utazó történetét, a ki az egyszemüek országába

jövén, az egyenlőség kedvéért egyik szemét mindig behúnyva tartá.

Én szives köszönettel fogadtam tanácsadásait, ő pedig azt is elmondá nekem, hogy Khandzsan sok más turkmannal különös figyelemmel kérdezősködék felőlem, és hogy nagyon sok fáradsággal s bajlódással tudta őket arról meggyőzni, miszerint legkisebb hivatalos jellemmel sem bir utazásom. A turkmanok ugyan is azon hitben valának, hogy valami oroszellenes küldetésben utazom Khivába és Bokharába a szultán megbizásából; nem is akará egészen megingatni ezen hitöket, jól tudván, hogy a szultánt nagy tiszteletben tartják, s ennél fogva engem is annál jobban megbecsülnek. Mindamellett rendkivül figyelnem kelle, hogy dervis minőségemről soha egy pillanatig se feledkezzem meg, mert a talányszerű bizonytalanság ezen embereknek legjobban inyére van.

Nemsokára ezután visszamentünk lakásunkba, hol már várt reánk a házi gazda sok barátjával és rokonával. Felesége és éltes anyja bemutattattak, hogy áldásunkat kinyerjék, később Khandzsan legközelebb rokonaival ismerkedénk meg, és miután mindegyiket megáldottuk, Khandzsan figyelmeztete, hogy turkman szokás szerint a vendég a család legkedvesebb tagjának tekintetik, s most már nemcsak az ő törzse, hanem valamennyi jomut között akadály nélkül járhatunk, és ha valaki merészelné az ő vendégének csak egy hajszálát is meggörbiteni, majd szereznének maguknak elégtételt a kelte-k (igy nevezik Khandzsan törzsét.) Legalább két hétig várnotok kell itt, a mig Khivába menő karaván fog találkozni; tehát pihenjétek ki magatokat, s látogassátok meg a távolabbi ova-kat; a turkman soha se bocsátja

el sátora alól üres kézzel a dervist, s nektek épen nem fog ártani ha jól megtöltitek kenyeres tarisznyátokat, mert nagy utat kell tennetek, mielőtt Khivába és Bokharába érnétek.“

Hogy ezen szavak nagy örömömre szolgáltak nekem, a ki szabadon ohajték kószálni, azt könnyen elgondolhatni. Csak annyi ideig akartam tehát Gömüstepében maradni, a mig ismeretségeim köre jobban kiterjed; különben a turkmanok szóejtésében is, melynek elmélete ismeretes volt előttem, több gyakorlati jártasságot szerettem volna magamnak szerezni. Az első napokban Khandzsannal, testvérével, vagy más házibarátaival mentem ki, különféle sátorokban látogatást tenni, később ugyan gyakran hadzsi Bilal kiséretében jártam ki áldást osztogatni, vagy hadzsi Szalihval mentem, a ki itt nagyban üzte az orvoskodást. Mig ő a gyógyszereket beadta, én elmondám a betegre az áldást, a miért mindig kaptam egy kis posztónemez szőnyeget, aszalt halakat, vagy más egyéb apróságokat. Vajjon a közös gyógyitásainkat követő szerencsés siker, vagy a hadzsi rumira (török hadzsi) vonatkozó kiváncsiság okozta-e, — mindig talány maradt előttem, — hanem annyi igaz, hogy barátaim nagyon elcsodálkoztak a felett, miszerint alig öt napi tartózkodásom után Gömüstepében igen sok látogatást kaptam betegektől, vagy olyanoktól, a kik beteggé tetteték magukat, a kiket megáldék, rájok leheléк, vagy kis taliszmanokat is irtam nekik, s az illető jutalom természetesen soha se maradt el. Itt ott találkoztak ugyan afféle nyakas politikusok, a kik engem politikai emissariusnak tartván, kétségbe vonták dervis minémüségemet, hanem én ezzel nem sokat törődtem, miután álarczom

eléggé biztositva volt. Arra a gondolatra senki se jöhete, hogy bennem europait akarjon fölfedezni, s milyen öröm volt az reám nézve, hogy ezen az egészen idegen földön háboritatlanul járhatok kelhetek.

Ismerőseim száma napról napra szaporodott, anynyira, hogy nemsokára a leghatalmasabb és legbefolyásosabb embereket számithatám közéjök. Különösen nagy hasznát vettem Kizil Akhond barátságának, a kinek igazi neve tulajdonképen Molla Murad vala. Ezen nagy tiszteletben állott tudóssal igen jó lábon állottam, s ajánlása mindenütt utat nyitott számomra. Kizil Akhond annak idejében, még midőn Bokharában tanult, egy oszman-török nyelven az exegesisről irott munkát kapott, a melyet nem birt egészen jól megérteni, s a melyhez én adtam neki a megkivántató kulcsot. Nagy örömére volt tehát társalgásom, s mindenütt kidicsért, hogy mennyire otthonos vagyok én az iszlam könyveiben. Szatlig Akhond is, egy nem kevésbbé nagyra becsült pap, szintén barátságos hajlammal viselteték irántam. Midőn legelőször találkozám vele, külön imában adott hálát a gondviselésnek, hogy megengedé neki az én személyemben egy Rumból, a hitnek ezen valódi forrásából való müszülmant látnia; és midőn a társaságban valaki fehér bőrömre valami megjegyzést tett, azt mondá, hogy: ez az igazi nur ül-iszlam,' az iszlam valódi világossága, a mely az én arczomból ragyog, mely Isten áldásának csak nyugat vidéki hivők örvendnek. Molla Durdisz barátságát sem hanyagolám el, a ki kazi-kelan, vagy is főbirói rangot viselt; sőt gondosan ápolgatám azt, mivel csakhamar meggyőződtem a felől, hogy ezen vad népességre csak is az ulemák birnak némi kevés befolyást gyako-

rolni, és hogy az akszakalok (őszszakáluak) felsősége, melyet Európában oly tulnyomónak tartunk, ezen nép között vajmi kevés nyomatékkal bir. Hogy felfogásomban nem tévedék, arról eléggé meggyőzött azaz egyre növekvő bizalmasság, melylyel a turkmanok irántam viseltettek, és a midőn Gömüstepe régi görög romjainak tégláiból, melyektől az egész tábor nevét nyerte, mecsetet akarának épiteni, engem kértek meg hogy én jelölném ki a mihrab-ot (oltár s egyszersmind kible) mivel Kizil Akhond engem szemelt arra ki, mint a ki e részben legelismertebb és legtapasztaltabb dervis vagyok.

Gömüstepe területén eddigelé soha se láttak falat, a környékén szétszórva létező görög romokon kivül, s a jomutok bizonyos polgárisodási neki-buzdulásának tulajdonitható, hogy e helyen, mely a jomutok főhelységének tekintetik, rakott falakból épitett istenházát óhajtottak birni. Kegyes turkmanok kötelességükké tették maguknak, hogy a Nagy Sándor által épitett erődök gyönyörü négyszögü tégláiból néhány száz darabot ugyanazon egy helyre összehordjanak, s midőn már elegendőnek gondolták az anyagot, egy turkman bizatott meg a felépitéssel, a ki több izben járván Asztrakhanban, tapasztalt ember hirében állott. Miután iránytűm segitségével kijelölém nekik, merre fekszik Mekka, azonnal hozzá fogtak a falrakáshoz, minden alap falazat nélkül, mely körülmény nem igen erősen kezeskedhetik az épület szilárdságáért. De annál jobb igy. Mert ha tovább fönállna, még valami erőd bástyájául használhatnák egykor az oroszok, s a nagy macedoniai nagy terveinek még a hasonnevü Romanow vehetné hasznukat.

Alig tölték egy egész hetet Gömüstepében, s a fö-

nebb említett pártfogás utján mindenfelé ismeretes lettem. Lassankint a polgári viszonyokba is szerettem volna behatolni, a nagyon szétágazott törzs- és családneveket megismerni, s amennyire csak lehetséges, tiszta fogalmat képezni azon társadalmi kötelékekről, melyek ezen, látszólag a legnagyobb anarchiában élő, elemeket összetartják. Ez aztán valamivel nehezebben ment, mint gondolám. De alig érintettem a közönséges életbe vágó valamely kérdést, alig mutattam egy vagy más dolog iránt némi kiváncsiságot, azonnal csodálkoztak felette, hogy mit érdekelhetnek mulandó dolgok egy dervist, kinek csak az Istennel és a vallással van dolga. Tehát igen sok fáradozásomba került, a mi tapasztalatokat e téren szereztem, mert kérdezősködnöm nem volt szabad soha. Nagy szerencse volt reám nézve, hogy a turkmanok, kik rabló kalandozásaikon kivül egész életöket a legrenyhébb heveréssel töltik, szeretnek órákig politizálni, a maguk módja szerint, s én ilyenkor néma hallgatójuk valék; félálmosan üldögélvén imádságos olvasómmal; s az alamanok (razziák) történetét, s a vilajet-hez (Persia), a khivai khánhoz és más nomad népekhezi viszonylataikat igy tanulmányozhattam.

Alkalmam volt ama napokban Kizil Akhond társaságában kirándulást tenni az atabeg-ekhez, (a jomutok keletfelé lakó törzse) és a göklen turkmanokhoz, a mit én azért tarték nagyon érdekesnek, mivel ez alkalommal megláthattam nagy részét azon falnak, melyet Nagy Sándor épittetett a sivatagnak már akkor is rettegett lakói ellen. Kizil Akhond egy perhez tartozó törvényes vizsgálat miatt utazott, minélfogva több helyt időztünk, s négy nap alatt tettünk meg olyan utat, melyet

két nap alatt is könnyen megtehettünk volna. Utunk iránya keletnek tartott, azonban nagy kerülőket kelle tennünk, a kákával benőtt mocsárok miatt, melyekben százankint tartózkodtak a vaddisznók. Ezen mocsárok a Görgen kiáradásaiból támadnak, mely tavaszszal rendesen megárad, s gyakran mérföldekre elárasztja jobbról balról partjait. És ennek már régi időkben is igy kelle történni, minthogy czélszerűnek tartották a nagy védfalat a folyamtól négy sőt több helyütt hat angol mérföldnyire épiteni, a folyamtól északnak. S minthogy ez a sikság legmagasabb pontjain történt mindenütt, még most is a régi falromok közelében a legbiztosabb utazni, bármely évszakban. A sátorokat is leginkább ezen tájon találhatni, s alig egy-egy óranegyednyi haladás után kisebb nagyobb sátor csoportokat talál a vándor. Ezen őskorbeli épitményemlék nyugati végét nem láthattam, s azoknak a mesés tudósitásoknak sem vagyok hajlandó hitelt adni, a miket hallék róla. Keletnek, ugy tartom két helyütt leltem meg a vég pontjait; az egyiket északkeleti irányban Gömüstepétől, a hol nagyobb várromok jelölik a fal kezdetét egészen a tengerparton; a másikat az Etrek folyamtól mintegy 20 angol mérföldnyire délnek, szintén közel a tengerparthoz, mely két vonal az Altin-Tokmakon valamivel fölül jön össze. A mi a Gömüstepétől kiinduló vonalt illeti, azt módomban volt két napig bejárni mintegy 10 geographiai mérföldnyi távolban, nyugattól észak-keleti irányban. — Arról lehet tisztán ráismerni, hogy a földtől két, sőt néha három lábnyi magasan is emelkedő domborlatot képez, a szerint a mint a föld minősége a romladékok eltakarásához járulni alkalmas volt. Az egész meglehető-

sen egy hosszan elnyuló sánczvonalhoz hasonlit, melynek közepéből minden 1000 lépésnyire egy-egy hajdani torony alapromjai emelkednek ki, melyeknek meglehetősen egyenlő a kiterjedése. Azonkivül még más nagy föld halmok is láthatók ezen fal hosszában, melyeknek kikutatását inkább szakférfiakra bizom, mivel még csak gyanitó véleményadásra sem érzem magamat illetékesnek. A kisebb föld halmokból néhányat felnyitottak a turkmanok, s a mint nekem beszélték, egy négyszögü épületben, egy roppant nagy, papirvékonyságu cserép fazekat leltek, abban pedig kékes hamvat, itt-ott arany pénzeket s más drágaságokat, a miért az egész vidék a fallal együtt Kizil-Alannak, azaz: arany szedőnek nevezi. Ezen utóbbi emelt helyeket azonban szükség megkülönböztetni azon joszkáktól (dombok), melyeket a turkmanok nagy halottaik tiszteletére hordanak össze.

Kizil Akhond, az én tudós kisérőm, nagyon csodálkozott a felett, hogy a Szeddi Iszkender, azaz a Sándor-sáncz, melyet a dzsineknek (szellemek) a nagy uralkodó parancsára kelle épiteniök, engemet annyira érdekelt. * Sándor, az ő vélekedése szerint buzgóbb müszülman volt mint mi, s azért a földalatti szellemek akarva nem akarva, mind szolgálatában állottak. Előadását azon ismert mese elmondásával akará folytatni, mely arról szól: hogyan ment Sándor a setétség országába; hanem elhallgatott, a mint látta, hogy egy téglának a kibontásá-

* A keletiek a nagy macedoniai történetét bizonyos vallásos-mythologiai ruhában adják elő; és habár a keleti történetirók közől némelyek meg akarják különböztetni Iszkender Zul-karnejnt (a kétszarvu Sándort) Iszkender Rumitól, a görög Sándortól — én ugy találtam, hogy ezt a két személyt mindenütt egynek és ugyanannak tartják.

val nagyon el vagyok foglalva. Valóban ugylátszik, mintha azok a piros szinü téglák össze volnának forrasztva, mert inkább széttörnek, hogy sem a nagy tömegtől elváljanak. Egyébiránt ezen vidék nagy érdekkel birhatna régiségbuvárainkra nézve, minthogy itt nemcsak a régi görög uralom sok maradványának, hanem az ó iran cultura emlékeinek is bőven kell rejleni, mert a Görgenek, a mai Sehri Dzsordzsan romjainak fontosságáról, sokat beszélnek az arab történetirók. Maga Kumbezi-Kausz, vagy is a Kausz kupola-rom, melynek csak hirét hallám, hihetőleg több figyelmet érdemelne mint a mennyiben az arra gyorsan áthaladott angol utazók részesithették.

Nagy meglepetéssel láttam, hogy Kizil Akhondnak, a kit csak tudós de nem gazdag embernek tartottam, több helyütt vannak sátrai nőkkel és gyermekekkel, a kik hármas házasságból való családjának egyes alkatrészeit képezék. Csak midőn több helyütt mindig másmás feleségeivel s gyermekeivel ismerkedém meg, akkor kezdtem megérteni, hogy az ő körutjának a törvényes czélon kivül még egy más, családi feladata is van. Egyébiránt nagyon csekély különbség volt az idegen és a saját sátraibani fogadtatásunk között. A Molla — igy nevezték őt par excellence — a turkmanoknál, még az ellenséges törzseknél is minden sátorban a ház ura volt, s nem csak megkülönböztetésekkel de ajándékokkal is elhalmoztatott, a mi nekem is, ki az ő tanitványa szerepét játszám, több posztónemezbül való imaszőnyeget (namazdzsi) jövedelmezett, meg egy turkman felöltőt és egy prémes kucsmát, a mi a turkmanok nemzeti fövege. Az utóbbit föltettem a fejemre, még könnyü turbánt is tekergettem körüle s át lettem változva turkman mollává.

Midőn Gömüstepébe visszakerültem, társaim, kik az efféle kirandulásokat roszalták, már nagy aggodalomban voltak kimaradásom miatt. Sorba kérdezősködvén mindegyiknek hogyléte felől, elbeszélték, hogy hadzsi Szalih fényes sikerrel s haszonnal üzi orvoskodását, s hogy hadzsi Kari Meszud-ot, a ki egy mecsetbe, (azaz egy mecsetül használt sátorba) volt elszállásolva, meglopták. Sokáig kutatták, keresték az ellopott tárgyakat, s miután semmit se találhattak meg, az Isan (sejkh) kinyilatkoztatta, hogy meg fogja átkozni a tolvajt, ha vissza nem téríti az elorzott tárgyakat. Nem került bele 24 óra, midőn a tolvaj bünbánó alázattal megjelent, s az ellopott tárgyakon kivül még engesztelő ajándékot is hozott. Azt nem igen hiszem, hogy a párisi vagy londoni rendőrség az efféle rendszabálytól hasonló sikert remélhetne. Egy Khivába menő karavánra nézve is jó tudósitást kaptam. Elbeszélék ugyanis barátaim, miszerint a khivai khan, kinek az orvosok egészségi tekinteteknél fogva bivalytejet rendeltek, egyenesen ide küldé kervanbasiját *, két pár ilyen állat vásárlására, mivel azok az ő országában nem találtatnak. A kervanbasi már el is ment Asztrabadba, s mihelyt visszatér, utra kellend kelni, mely utazásra nézve nagyon jó előjel, hogy a sivatagon legjártasabb ember fog lenni a vezetőnk. Nagyon feltünt előttem, hogy utitársaim közől sokan, habár a legnemesebb vendégszeretetben részesültek, épen ők, a legszegényebb emberek, már nem akartak tovább a turk-

* Kervanbasi = karavánvezető, vagy a karaván főnöke névvel illetik azt, a kit a khan ezen hivatalra kinevez. Minthogy ezek többnyire olyan emberek, a kik csak bizonyos utakon birnak a legnagyobb tapasztalatokkal, ennélfogva minden karaván utnak megvan a maga kervanbasija, melléknevét azon uttól nyervén, a melyen kalauzkodik.

manoknál mulatni. Lehetetlen — mondának — hacsak annyi mennyi érzéssel bir is az ember, tovább szemtanuja lenni azon kegyetlen bánásnak, melyben itt a szerencsétlen persa rabszolgák részesittetnek. „Igaz ugyan, hogy eretnekek, hogy nagyon bántottak bennünket, midőn országukon keresztül utaztunk; de az még is sok, a mit ezeknek a szegényeknek itt szenvedniök kell." Tatár utitársaim részvéte, a kiknek hazájokban nincs szokásban az emberekkel kereskedés, és azok a káromlások, melyekkel nagy boszankodásukban a karakcsikat (rablókat) szidalmazták, legbővebben rajzolák a szegény rabszolga által viselt kinzásokat. Képzelje magának bárki, hogy érezheti magát egy persa, legyen bár a legszegényebb, midőn éjjel váratlanul, családja köréből kiragadják s sokszor sulyos sebekkel megrakva ide hurczolják foglyul. Ruhái ócska turkman viseletbeli rongyokkal cseréltetnek fel, melyek testének csak bizonyos részeit fedik el, nehéz lánczokat vernek rá, melyek bokáin sebeket törnek, s minden lépten iszonyu fájdalmat okoznak, és fogságának első napjait, sőt gyakran heteket igy kell töltenie a legsilányabb eledelen, s hogy éjjel meg ne kisértse az elszökést, karabográt, azaz: vas örvöt tesznek a nyakára, a melynél fogva egy erős karóhoz van lánczolva, s a láncz csörgése legkisebb mozdulását is elárulja. S kinjainak mértéke csak akkor ér határt, ha rokonai kiváltják, avagy Khivába vagy Bokharába küldik eladni.

Soha se tudtam megszokni azt a lánczcsörgést, mely minden turkman sátora mellett hallható, a ki csak némi igényt is tart tekintélyességre. A mi Khandzsanunknak is volt két rabszolgája, és ehez még mintegy tizennyolcz, husz éves fiuk voltak, s engemet mindenkor

nagyon felinditott, valahányszor a virágzó ifjuságot lánczra füzve láttam. Ehez járult még, hogy ezen szerencsétleneket nyilvánosan piszkolnom s káromolnom kellett, mert a legkisebb részvéttel gyanut ébresztettem volna magam ellen, főképen miután azon körülménynél fogva, hogy tudtam a persa nyelvet, leggyakrabban engem szólitottak meg. Házi rabszolgáink ifjabbika, egy szép fekete fürtü irani ifju arra kért, hogy irnék levelet szülőinek, hogy az Isten szerelméért adják el juhaikat s házukat és váltsák őt ki; a mit én meg is tettem neki. Egyszer azt hivém, hogy észrevétlenül adhatok neki egy csésze theát, s szerencsétlenségre, épen a mint kezét nyujtá adományom után, akkor lépett be valaki a sátorba. Hanem én is hirtelen ugy tettetém magamat, mintha csak ingerkedni akarnék vele, s a thea helyett néhány gyengébb ütésben kelle őt részesitenem. Gömüstepében mulatásom alatt egy éj se mult el a nélkül, hogy a tenger felől hallatszó lövések ne jelentették volna, valamely zsákmánynyal terhelt naszád megérkezését. A legközelebbi reggel elmenék a hőstől követelni a dervist illető tizedet, vagy jobban mondva, a szegény persákat szerencsétlenségök első perczében meglátni, s szivem vérzett az iszonyu látványtól. Igy kelle lassankint megszoknom az erények és bünök, az emberszeretet és zsarnokság, a szőrszálhasogató lelkiismeretesség és kitanult gazság ellentétességeit, a mik a keleten mindenütt, de főkép Közép-Ázsiában leginkább fellelhetők, főkép ott, hol az Iszlam, a társadalmi élet ezen irtóztató mérge, elszórta álpolgárisodásának magvait. Ellenben a nem müszülman nomádok a világon a legjobb emberek.

Még csak két hetet töltöttem itt, mire én is mint utitársaim, szintén elkezdtem ezen helyet unni, megutálni, szemeimet kimondhatatlan vágygyal legeltetvém a persa hegységeken. Csak néhány órát tesz a távolság s mégis az erkölcsök, szokások, gondolkozási irány annyira eltérő itt a turkmanok között, mintha ezer mérföld választaná egymástól a két országot. Valóban csodálatra méltó az a befolyás, a mit a vallás és történelem gyakorol az emberekre! Nevetnem kell, valahányszor eszembe jut, hogy épen ezek az embertelen turkmanok voltak, a kik minduntalan lakomát adtak „lillah“ kegyes czélokra, a hol jelen kellett lennie a mi egész hadzsi társaságunknak. Ilyen meghivások napjában többször fordultak elő, csak az elsőre és másodikra valék hajlandó elmenni, a harmadik meghivásnál ki akarám magamat menteni, hanem a meghivó durva oldallökésekkel hivogatott ki sátoromból, a turkman etikette szabályai szerint: „minél keményebbek az oldaldöfések, annál szivesebb a meghivás.“ Ilyen ünnepélyes alkalmakkal a vendégséget adó sátora elé néhány nemez darabot, vagy ha már nagyban ment — szőnyeget teritettek, s a meghivott vendégek öten hatan egy-egy csoportban foglaltak rajta helyet körbe ülve; minden csoport kapott egy nagy fatálat, mely a vendégek számához és korához mérve volt megtöltve, s ezen tálból szétterjesztett marékkal ették ki fenékig az eledelt. Az étkek minősége s készitési módja, ugy hiszem, nem igen fogja inyenczeinket érdekelni, csak mellesleg emlitem tehát meg, hogy a ló és teve hus napi renden voltak, a többi hus nemeket jobbnak tartom elhallgatni. Khandzsan azon idő alatt, mig nála valék, tizenkét éves fiát egy tiz éves leánykával eljegyzé, a mi-

nek családi ünnepély lett a következménye, s nekünk a kik vendégei valánk, nem lehete abból kimaradnunk. Midőn a jövendőbeli sátorába beléptünk: javában foglalkozott egy shawl szövésével; ugy tett, mintha észre se vett volna bennünket, s két órai ott mulatásunk alatt csak egyszer vehettem észre, mint vesz ő is részt lopva reánk vetett tekintetekkel társalgásunkban. Az étkezés alatt, mely az én tiszteletemre rizsből és tejből volt főzve, megjegyzé Khandzsan, hogy ezen ünnepély tulajdonképen a jövő őszre volt határozva, de használni akarta ittlételünk alkalmát, hogy áldásainkat kinyerhesse. Majd elfeledém emlitést tenni azon lakomáról, melyet egy karakcsi adott tiszteletünkre, a ki egy maga gyalog, három persát nem csak foglyaivá tett, hanem szintén egészen egyedül hajtotta őket maga előtt nyolcz mérföldnyire a rabszolgaságba. Nekünk adta ki a zsákmányból az egyházat illető tizedet, a miből mindegyikünkre két kran jutott, és milyen boldognak érzé magát, midőn az ő megáldására fatihát éneklénk!

Miután három hetet a legkellemetlenebb elfojtott érzéssel Gömüstepében töltének, végre beleegyezett a vendégszerető Khandzsan, hogy utrakészülődéseinkben ő is segitségünkre legyen. Tevéket vásárolni, ugy véltük, nagyon költséges lenne; tehát arra határoztuk el magunkat, hogy kettejével bérlünk ki egy-egy tevét, amely aztán magunkat, vizünket és lisztünket czepelné. És ez nehezen lett volna kivihető, ha nem lettünk volna oly szerencsések, Iliasz Beg a teve bérbeadó személyében oly embert lelni, a ki vallásos ugyan nem nagy mértékben volt, a mi hadzsiságunkat sem igen tisztelte, de annál szigorubb pontossággal tartotta meg a vendégszeretet

törvényeit, s a mi kielégitésünkért a legnagyobb áldozattól sem rettent vissza. Iliasz tulajdonképen Khivából való turkman, s a jomut törzs ivadéka, ki évenkint egyszer ide szokott utazni üzletben, a sivatagon keresztül, s a mig Gömüstepében időzik, Khandzsan pártfogása alatt áll, a mely nélkül ép oly kevéssé biztos a helyzete, mint bármi más idegené. Rendesen őszkor szokott megjönni és tavaszszal megy vissza, miután 20—30 tevét részint saját, részint másik áruival megrakott, s minthogy épen ezen évben azonkivül szándékozott nehány tevével többet vinni magával, ha mindjárt teher nélkül is, tehát a legcsekélyebb haszonbér is csaknem talált pénz volt reá nézve. Khandzsan a legmelegebben ajánlott neki bennünket, és ezen szavai: „Iliasz, életeddel fogsz nekem értök jót állani“ elég világosan értelmére adták, hogy milyen mértékü tekintetben valánk mi a mi vendéglőgazdánknál; tehát a földre szegzé szemeit, mint a nomádoknál szokás, midőn rendkivül komolyaknak látszanak, s válasza, melyet ritka közönyösséggel monda halkan, ajkait nem is mozditva, ebből állott: „ismersz engemet.“ A két alkudozó turkman feltünő hidegvérüsége ingerelni kezdé még félig europai véremet, megfeledkezém arról, hogy hadzsi Bilal s többi utitársaim is mozdulatlan részesei valának a jelenetnek, s néhány megjegyzést tettem; de csakhamar meg is bántam, mivel többszöri felszólalásomra sem vétettek szavaim figyelembe. Tehát a nélkül, hogy az alkudozásokba szabad lett volna avatkoznunk, abban történt megállapodás, hogy két arany használati bérért kapunk egy-egy tevét Khiváig; vizünknek és lisztünknek ingyen elvitelére ajánlkozott Iliasz.

Azon kis összegből, a mit rongyos ruházatom kü-

lönféle részeibe bevarrva tartogattam, valamint jámbor mesterségem bő aratásának gyümölcseiből is kitelt volna, hogy egy magam külön béreljek tevét; hanem hadzsi Bilal és Szultán Mahmud lebeszéltek róla, kiemelvén, hogy a nyomoruságos, szegény, könyörületre inditó külső a legjobb óvszer ezen nomádok között, a kiknek ragadozó vágyát a kényelem legcsekélyebb jele is felébresztené, s a kiket aztán ily esetben a legjobb barátokból ellenségeivé tehetne az ember. Többeket megneveztek társaink közől, a kik bőven el vannak látva, de biztonságuk kedvéért kénytelenek rongyokba öltözve gyalog menni. A parancsoló szükséget átlátván, társaságban bérlettem tevét s csak azt kértem ki magamnak, engednék meg, hogy kedzsevét használhassak (a kedzseve, a teve két oldalára alkalmazott egy pár fa kosár) mivel rendkivül terhemre esnék sánta lábommal a szük nyeregben mással összeszoritva ülni, s ily helyzetben tenni meg 40 állomást. Iliasz elejénte vonakodott, mivel a kedseve a szegény állatra nézve a homok sivatagokon kettős teher lett volna, s igaza volt, azonban Khandzsan rábeszélte s végre beleegyezett kivánságomba. Most már meg volt az a vigasztalásom, hogy husznapos utunk alatt Khiváig, melyről a legborzasztóbb dolgokat beszélték, néha-néha egy kicsit alhatni is fogok; s az egészben különös örömömre szolgált, hogy vis-à-vis-m, vagy tulajdonképen ellensulyom, hadzsi Bilal, az én lelki barátom fog lenni, a kinek társasága napról-napra elkerülhetlenebbé kezdett rám nézve válni. Az alkudozás befejeztetvén, bevett szokás szerint előre kifizettük a használati bért. Hadzsi Bilal egy fatihát mondott, és miután Iliasz néhány szőrszálból álló szakállát végig simitotta volna.

egészen megnyugodva lehettünk. Csak arra kértük, hogy minél korábban induljunk, hanem ezt ő nem igérhette meg, mivel az indulás a khan kervanbasijától függött, a kinek karavánunk élén elül kellett mennie bivalyaival.

Néhány nap mulva készen voltunk az elindulásra Etrekbe, karavánunk gyülekezési helyére. A megtörtént előkészülődések után kettős forró vágyat érezék Gömüstepét elhagyni, először azért mivel láttam, hogy az itt hasztalan töltött időzés következtében a hő évszak mind jobban közeledik, s attól féltünk hogy a sivatagon még itt-ott lelhető esővíz egyre nagyobb ritkaság leend, s másodszor mivel a felőlem terjedező nevetséges hirek már valóban nyugtalanitani kezdettek. Mig sokan a jámbor dervist látták személyemben, mások nem tettek le azon gondolatról, hogy én a szultán nagy befolyásu követe vagyok, ki a teheráni török követtel összeköttetésben van, a ki néhány ezer puskát hozott magával s itt fog Oroszország és Persia ellen összeesküvést szervezni. Az oroszok Asurában ezt hallva bizonyosan nevettek volna rajta; azonban mégis lehetséges volt, hogy a csodálatos idegen után kérdezősködhetnének, s akkor aztán fölfedeztetésem következménye kinos, talán örökös rabszolgaság lehetett volna. Több izben megkértem tehát hadzsi Bilalt, hogy legalább Gömüstepéből menjünk már el; azonban épen ő, ki eddig türelmetlenkedék, miután Iliasz átvett bennünket, egészen közönyös lett, s sürgetéseimre mindig azzal felelt, hogy milyen nevetségesen gyermekes vagyok én, hogy a sors rendelkezéseit meg akarom előzni. „Hasztalan minden sietséged — monda egy izben, — addig kell a Görgen partján maradnod, mig a

Naszib (a fatum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni!" Képzelhetni milyen hatása lehet az ilyen keleti válasznak egy nem oknélkül türelmetlenné vált kedélyre. De, fájdalom, átláttam hogy nincs menekvő ut, s megadtam magamat sorsomnak.

Ugyane napokban történt, hogy néhány karakcsi áruló uton öt persát hozott haza rabló kalandozásából, kik között egy vagyonos is volt. A rablók egy naszáddal rándultak ki Karatepén át azon ürügygyel, hogy a maliki-k (persák) falujában egy rakomás gabonát akarnak vásárolni. Az alku hamar meg köttetett, s a semmi roszat nem gyanitó persák alig jelentek meg a tenger parton áruikkal, azonnal elfogdostattak, kezeik lábaik összekötöztettek, és nyakig saját buzájokba elrejtve hurczoltattak Gömüstepébe. Jelen voltam, midőn ezen szerencsétlenek, kik között egyik nagyon meg volt sebesitve, kipakoltattak, s hallám, hogy ezen eljárást még maguk a turkmanok is gyalázatos tettnek mondták. Az asurai oroszok is bele avatkoztak ez ügybe, s kiszállással fenyegetőztek, ha tüstént szabadon nem bocsáttatnak a foglyok. S minthogy a rablók határozottan vonakodtak zsákmányukat kiadni, azt hivém hogy a többi turkmanok, a kikre nézve az oroszok fenyegetése közös veszély volt, kényszeriteni fogják törzsrokonaikat a kiadásra; — azonban ez teljességgel nem történt, hanem lett nagy lótás futkározás, fegyverek osztattak ki, hogy ha csakugyan ki akarnának az oroszok kötni, komolyan szembe lehessen velök szállni. Érdekes volt, hogy nekem is puskát nyomtak a kezembe, s nem kis zavarba jöttem, elgondolván, hogy kikre kellend lődöznöm. Sze-

rencsére csak a fenyegetésnél maradt a dolog. * Másnap reggel egy orosz gőzös egészen közel jött a parthoz, hanem diplomatiai uton intézték el az ügyet, oly formán, hogy a turkmanok tuszokat adtak a jövőre nézve, hanem az öt persa rabláuczain maradt. A vagyonos 100 arany váltság dijért elbocsáttatott, egy másik, a ki kezeire lábaira nyomorék volt, s nem birt 4 arany névszerinti értékkel, az oroszok tiszteletére bocsátatott el; a három izmos férfi pedig nehéz lánczokra verve Etrekbe, a rabszolgák kinzó helyére vitetett el.

Az Etrek név, melylyel egy folyamot is, meg a környékén fekvő lakosokkal biró egész területet nevezik, Mazendran és Taberisztan szerencsétlen lakossága előtt a legirtóztatóbb rémszó, a legnagyobb káromlás, annyira hogy rendkivüli haragba kell annak a persának jönie, a ki ajkain kibocsátja ezt az átkot: „Etrek biufti“ azaz: hogy kerülnél Etrekbe. Minthogy karavánunk gyülhelyéül volt kijelölve, tehát alkalmam lett ezen rémhelyet közelebbről megismernem. Ehez még Khandzsan oly szives volt, hogy engem vendégül ajánlott Kulchannak, a karakcsik pir-jének (őszszakál), ki alkalmilag hozzánk jött volt. Ezen vén bünös komor, visszataszitó kifejezésü ember volt, elfogadása legalább épen nem volt barátságos, midőn vendégeül átadattam neki. Sokáig fürkészte arczvonásaimat, néha-néha valamit sugott

* Nehogy az orosz hatóság ezen kétértelmü állása szemetszurjon az olvasó előtt, szükség megjegyeznünk, hogy a persa kormány az orosz fegyveres hatalomnak bárminemü kiszállását ezen partokon saját területére való ellenséges berontásnak tekinti, s készebb eltürni a turkmanok rablásait, mintsem orosz fegyverek segitségét vegye igénybe, mely fegyverek in partibus hasznosak ugyan, hanem in toto veszedelmesek lehetnének.

Khandzsannak, s ugy látszik mintha teljességgel más valamit akart volna bennem fölfedezni, mint a minek a többi világ tartott. Azonban csakhamar rájöttem ezen bizalmatlanság forrására. Kulchan fiatal korában beutazta Oroszországot Khidr khán-nal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben, s meglehetősen megismerkedett a mi európai életünkkel. Azt mondá, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmanlikat nem, a kikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkmanok törzsrokonai — egészen hasonlitnak is hozzájok, s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal. Hadzsi Bilal figyelmezteté, hogy e pontra nézve roszul van értesülve, mivel ő maga is több évig lakott Rumban, és soha se vette észre az általa emlitett hasonlatosságot. Ezután tudtunkra adá amaz, hogy holnapután már viszszamegy Etrekbe az ova-jába; tehát készen legyünk az elutazásra, mivel az innen Etrekig terjedő utat, ámbár csak 12 mfld, nem tehetjük meg az ő kisérete nélkül; ő pedig csak addig vár, mig Kolman, * a fia, az alamanról (rabló kaland) vissza jön, melyre többed magával rándult ki a persa határra, néhány szép kanczát elhajtani.

A fiát rablókalandról haza várni Kulchannak körülbelől annyi volt, mintha a mi felfogásaink szerint az atya valami hős kirándulásból vagy más becsületre váló vállalatból várja fia visszaérkezését. Fel is szólitott bennünket, hogy déltájban sétálnánk ki a Görgen alsó partjára, mert ekkor kellene megérkezniök, s majd valami örvendetes dolgot fogunk ott látni. Minthogy épen

* Tulajdonképen Kulumali.

semmi dolgom sem volt, követtem a felszólitást, s a tömeg közé keveredtem, mely türelmetlenül várta az érkezőket. Végre a tulsó partra érkezett nyolcz lovas turkman, tiz nyeregtelen lovat vezetve féken. Azt hittem, hogy a várakozó tömeg most mindjárt lelkesült örömriadalba tör ki, azonban egy hang se hallatszott. Mindenki mohó tekintettel, s néma csodálással méregeté az érkezőket, kik a felnyergelt és nyergetlen lovakkal egy pillanat alatt átuszták a Görgent, s az innenső parton leszállván — leirhatatlan komolysággal nyujtottak kezet barátaiknak s rokonaiknak. Mig az öregek nagy figyelemmel vizsgálgatták a zsákmányt, a fiatal hősök ruháikat szedték rendbe, s nehéz prémes kucsmaikat föleme-lintvén, letörülgeték a veritéket homlokukról s fejökről. Az egész pompás látványul szolgált. Bármennyire utáltam a rablókat s utálatos mesterségöket, szemeim mégis különös gyönyörrel legeltetém ezen fiatal embereken, a kik rövid lovag öltözetükben, bátor, merész tekintetökkel, s egészen a melleikre leérő szőke hajfürteikkel minden ember bámulatának tárgyai valának, a mint fegyvereiket lerakták. Még a komor Kulchan is felvidultnak látszék, megismertetett bennünket fiával, s miután hadzsi Bilal ezt megáldá, elváltunk tőlük, holnap reggel az atyával, fiával és a lopott lovakkal egyetemben indulandók Gömüstepéből Etrekbe.

VI. FEJEZET.

ELUTAZÁS GÖMÜSTEPÉBŐL. — VOLT GAZDÁNK JELLEME. — TURKMAN SÁNCZOK VAGY FÖLDHÁNYÁSOK. — KALAND VADDISZNÓKKAL. — FENSÍK GÖMÜSTEPE ÉSZAKI RÉSZÉN. — NOMÁD SZOKÁSOK. — TURKMAN VENDÉGSZERETET. — AZ UTOLSÓ KECSKE. — PERSA RABSZOLGA. — A SIVATAG KEZDETE. — TURKMAN FELESÉG ÉS RABSZOLGANŐ. — ETREK. — PERSA RABSZOLGÁK. — OROSZ MATRÓZ MINT RABSZOLGA. — SZÁNDÉKBA VETT SZÖVETSÉG A JOMUTOK ÉS TEKKE-K KÖZÖTT. — ÖSSZEJÖVETEL A KERVANBASIVAL. — A KEM TÖRZS. — AZ ELVÁLÁS ETREKTŐL. — AZ AFGHAN VESZEDELMET OKOZ. — A KARAVAN LEIRÁSA.

Gens confinis Hyrcaniae, cultu vitae aspera et latrociniis assueta. — Q. Curtii Ruf. lib. vi. cap. 5.

MÁSNAP délben távoztam legbizalmasabb barátaimmal Gömüstepéből, Khandzsan és többi barátaim által elkisértetve. Az utóbbiak Gömüstepétől majd egy egész óra járásnyira jöttek velünk, a mi a nomádoknál bevett szokás, midőn valami nagyon kedves vendéget kisérnek el. Többször kértem Khandzsant, hogy forduljon már vissza, de siker nélkül, mert ő pontosan meg akart felelni a turkman vendégszeretet szabályainak, ne hogy okom legyen később ellene panaszra. S valóban nehéz szivvel bontakoztam ki utolsó öleléséből, mert a legnemesebb szivü emberrel volt alkalmam benne megismerkedni, a ki minden haszonleső czél nélkül nemcsak szivesen látott

vendégként tartott öt más zarándokkal házánál oly hosszu ideig, hanem minden lehető felvilágositással is szolgált, midőn egyet mást tudni kivántam. Nagyon fájlaltam, hogy nem tudám jóságát meghálálni, de még inkább azt, hogy ilyen őszinte barátomat valék kénytelen felvett alakoskodásom által ámitani.

Utunk Gömüstepéből észak-kelet felé vitt, jobban-jobban távolodván a tengerparttól, a két földsáncz irányát követve, melyek egyike Köreszofi-nak, a másik Altin Tokmak-nak neveztetik. Ezen emelvényeken kivül még sok joszkát, azaz: turkman sirdombot lel a szem, hanem ezek kivételével az egész vidék beláthatlan sikságot képez. Gömüstepétől alig egy óra negyednyi távolban pompás réteken keresztül mentünk, melyeknek térdig érő bujatermésü füve itt haszontalanul aszik el, mivel Gömüstepe lakosai csomru-k, azaz: nem állattenyésztők. Hány falu virágozhatnék ezen bő nedvességü földön, s milyen fris élet zajoghatna rajta a síri csend helyett. Az Iliasz tevéiből és hat lóból álló kis karavánunk meglehetősen egybe csoportosulva ballagott, mert megmondá Kulchan, hogy itt olyan karakcsik vannak, a kik nem állnak az ő parancsnoksága alatt s ha elég erőseknek éreznék magukat, még őt is megtámadnák. Engem Iliasz még ez uttal meg akart kimélni a tevén nyargalástól s egy lopott lovat vett át Kulchantól, hogy azon lovagoljak Etrekig. Szerencsétlenségemre Emir Mehemmed, a Karatepéből való afghanisztani mákonyfaló, ki már hozzá csatlakozék karavánunkhoz, gyalog maradt; s mihelyt valami pocsolyán vagy más nedves helyen vitt utunk keresztül, nekem kellett őt nyergembe fel vennem, és ő ilyenkor oly erősen belekapaszkodék ruháimba, hogy

majdnem lerántott a lóról. Ezen közös lovaglás által komoly veszélyben forogtam, midőn a nagy nádas mocsárokon kelle át kelnünk, ahol tömérdek vaddisznó csordák nyüzsögtek. Kulchan és Iliasz elől lovagoltak, a kerülő ösvényeket keresve, hogy ezen százakra menő vadak elől kitérhessünk, melyeknek közelségét bizton ki lehete venni röfögésükből, de kiváltképen azon ropogásból, melyet a nád között járásuk által okoztak. A mint fülhegyezve lovagoltam, egyszerre megriadt a lovam, s mielőtt az okát elgondolhattam volna, lovag pajtásommal együtt a földön elterülve hevertem. Utitársaimnak néhány lépésnyiről hallott hangos kaczagása közé valami sajátságos visitó orditás is elegyedett, s a mint megfordultam, látám hogy két vadsüldőre estem, melyeknek anyjuktól riadt meg a lovam, s melyet most malaczai visitása egészen feldühösitett és agyarát csattogtatva állt meg nem messze tőlünk s bizonyára reánk rohant volna, ha Iliasz öcscse Sirdzsan elég jókor észre nem veszi szándékát s fölemelt lándzsával utját nem állja. Vajjon a fiatal turkman vitéz beavatkozása által elriasztva, vagy a nyomasztott helyzetükből kiszabadult malaczok visitásának elhallgatása okozá-e, elég az hozzá hogy a feldühödt anya odébb állott, hátra felé futván alomjához, a melytől mi sebes gyorsasággal távozánk. Kulchan fia ezenközben megfogta elszaladt lovunkat s azon megjegyzéssel adta nekem vissza, hogy ugyan csak szerencsés ember vagyok, mert a vaddisznók által okozott halál még a legkegyesebb müszülmant is nedsisz, azaz tisztátlanul küldi a másvilágra, s a purgatoriumban ötszáz esztendeig tartó égés által sem tisztulhat az meg egészen.

Miután körülbelől négy óráig nyomultunk előre

KALAND A VADDISZNÓKKAL.

mocsárokon és réteken keresztül, észrevettem hogy a Gömüstepéből északfelé terjeszkedő fensík lejtőjén vagyunk, minthogy nem csak a dombos helyek, hanem a persa határ hegység is kezdtek lassankint eltünni, szemeink elől. Csak egyes sátor csoportokat, melyek környékén tevék legelésztek, lehete kivenni messze távolban, s habár a szemet mind a négy felől a legszebb zöld virány gyönyörködteté, mégis legnépesültebbnek találtam a keleti vidéket, melyet Kizil Akhond-dal meglátogaték. Ennek oka az, hogy a Görgen hiányát érzik, s az emberek csupán addig érik be a kutvizzel, mig juhaikat meghizlalják a kövér legelőn. Itt tehát csak május és junius hónapokban találtatnak sátrak. Egy ilyen, Kulkhan hozzátartozói által lakott sátor csoportban kell vala ma éjjel meghálnunk, minthogy Etrek még hat mérföldnyire van; s ez a mi teherrel jól megrakott tevéinknek egy egész napi ut. Itt már értesitve voltak érkezésünk felől, s az én éhes hadzsi társaim már a jó vacsora előpostájának tekinték a sátrak fölött emelkedő füstöt. Mindamellett hogy Gömüstepe innen csak négy mérföldnyire van, mégis jó nyolcz mérföldnyi utat tettünk ma, s az első napi utazás magunkat és állatainkat is meglehetősen kifárasztott.

A sátortól mintegy tiz lépésnyire elénkbe jött Kulkhan fiatal unokaöcscse Tadzsi-baj, szivesen fogadni bennünket s Iliasz az afghannal Kulkhan vendége lett, én pedig és a többi hadzsi Allah Nazr szűk sátorába szállasoltatánk. Ez a vén, egészen vagyontalan turkman magánkivül volt örömében, hogy az ég vendégeket küldött neki s örökké feledhetetlen marad előttem az a valóban érzékeny jelenet, midőn egyetlen kecskéjét leölte, hogy

megvendégelhessen bennünket. A második étkezéshez, melyet másnap nála költénk el, már egy kevés kenyeret is birt beszerezni, a mi már hetek óta nem fordult meg háztartásában; és midőn neki estünk a husos tálnak, leült vén párjával velünk szemközt s a szó szoros értelmében örömkönyeket sirt látásunk felett. Allah Nazr semmit sem akart megtartani a nekünk feláldozott kecskéből; a körmeit és szarvait, melyeket porrá égetve a tevék feltört sebeinek behintésére szoktak használni, Iliasznak adta, a bőrét pedig, melyet egészen hántott le róla, nekem szánta viz-tömlőül, elébb jól bedörzsölvén azt sóval, s a napon gondosan megszáritván.

A gyalázatos árulással tőrbe csalt öt persa közől való egyik rabszolgának elérkezése egy napig tartóztatott vissza utunk folytatásától. Ezen szegény persa ugyanis az én véduramnak adatott át megfenyités végett, ki abban a hirben állott, hogy ő legjobban ki tudja faggatni a fogolyból, van-e neki otthon elég vagyona arra, hogy rokonai kiváltsák, vagy pedig elhagyatott szegény-e, a kit aztán Khivába kell küldeni eladás végett? Az első esetet jobb szeretik a turkmanok, mert akkor tetszésök szerinti összeget követelhetnek. Minthogy a szerencsétlenségében is ravasz persa valóságos viszonyait mindig eltitkolni törekszik, addig kinozzák, sanyargatják, mig a haza küldözött keserves panaszok által kicsikart lehető legnagyobb váltságdij meg nem érkezik. A másik eset mind a két félre nézve rosz. A rabló sok költekezés után csak a rabszolgakereskedésnél szokott árt kapja zsákmányáért, a szerencsétlen persa pedig néhány száz mérföldnyire hurczoltatik el hazájától. s ritka eset, hogy valamelyik azt még egyszer meg-

látná. Kulkhan, mint már fönebb emlittetett, nagy tapasztalatokkal birt az üzlet ezen nemeben; uj áldozata estefelé érkezett meg, s másnap folytattuk az utazást, miután engem a jó Nazr, a ki époly nagyon turkman volt mint Kulkhan — szives ölelésében részesitett, búcsuzóba. Ma legelőször ültem fakosaramban, a tevén, ellensúlyomul néhány lisztes zsák szolgált, miután még mára megvonta magától hadzsi Bilal ezt az élvezetet. Utunk iránya egyre északi volt, s alig mentünk mintegy kétórányi járó földet, a zöld mező elfogyott előlünk, s legelőször érintettük azt a szomoru, erős szagu sós földet, elértünk a sivatagra. Egyébiránt a mit legelőször láttunk, mintaképül szolgálhat. Kara Szengernek (fekete sáncz) nevezett alacson hegyfok emelkedik mintegy nyolcz mérföldnyire Gömüstepétől északi irányban. Minél jobban közeledénk feléje, annál lazább volt a talaj lábaink alatt, s egészen közelében valóságos mocsárba jutottunk; az ut ezen siklós sáron keresztűl nagy nehézségekkel volt összekötve, a tevék terpedt lábaikkal minden pillanatban közel voltak az elcsuszáshoz, én pedig ahoz, hogy a tevém kosarastól együtt a sárba röpit. Jobbnak találtam tehát inkább szabadakaratomból leszállni, s jó másfél órai sártaposás után felérkeztem a Kara Szengerre, a honnan csakhamar elértük már Kulkhan ováját is.

A mint oda megérkezénk, nagyon meglepett, hogy Kulkhan tüstént bevezetett engem a maga sátrába, s nagyon lelkemre kötötte, hogy addig ki ne mozduljak belőle, mig ő nem hí. Már roszat kezdék gyanitani, midőn meghallám, mint szidja asszonyait, hogy mindig elhányják a lánczokat, s keményen rájok parancsolt, hogy

tüstént teremtsék elő. Mogorva tekintettel maga is több izben bejött a sátorba, szanaszét nézegetve, anélkül hogy hozzám szólott volna; gyanitásom egyre növekedett, s különösen megütközém abban, hogy hadzsi Bilal, a ki oly ritkán szokott engem magamra hagyni, most nem mutatja magát. A legfélelmesebb gondolatokba merülve egyre közeledni hallám a láncz csörgést, s végre megláttam, hogy a velünk hozott persa jött a sátorba, hogy ő rá vonatkozott az egész láncz keresés, s ő czepelte feltört lábain a csörgő nehéz lánczokat. Utána jött Kulkhan, ki gyorsan theát készittetett, s miután azt elköltöttük, felszólita hogy keljek fel és menjek át vele egy uj sátorba, melyet az alatt számomra üttetett. Meg akart lepni, s ez volt az oka titkolódzó magaviseletének. Hanem én azért még sem tudtam őt soha megkedvelni, s hogy mennyire különbözött Khandzsantól, legjobban megtetszik abból, hogy azalatt a tiz nap alatt, a mit nála tölték, ezen az egy csésze theán kivül semmiben se részesitett vendégszeretete. Később megtudtam áruló terveit, melyeket bizonyosan végre is hajtott volna, ha Kizil Akhond, a kitől különösen félt, szigoruan meg nem hagyta volna neki, hogy velem a lehető legnagyobb tisztelettel bánjék.

Az a sátor, melyben tiz más utitársammal laktam, nem a Kulkhané volt, hanem egy más turkmané, a ki velünk jött Khivába, feleségével, ki ezelőtt a Karakalpak törzsbül elragadott rabszolganő volt, s a ki most azt ment kitudakolni, hogy életben van-e még első férje, kit nehéz sebekben hagyott, midőn éjjeli megrohanás alkalmával őt elrabolták, s hogy ki vette meg a gyermekeit? hol, merre élnek? Kiváltképen óhajtotta tudni, hogy

mi történt tizenkétéves leányával, kinek szépségét könyező szemekkel irta le. Az a szegény asszony annyira le tudta kenyerezni uj parancsolóját hűsége és dolgossága által, hogy az maga is elkiséré szomoru kutató utjára. Én gyakran kérdeztem: mit fogna tenni, ha az asszony első férje előkerülne? hanem a miatt ő nem aggódott, mert a törvény biztositá őt birtokában. „A naszib (fatum) nekem akará rendelni Hajdgul-t * (ez volt az asszony neve) s a naszibnak ember fia nem szegülhet ellene.“ Ujabb utitársaink közé, kik Iliaszszal akartak utazni, tartozott még egy hadzsi Sziddik nevü dervis is, egy felettébb ügyes képmutató, a ki csaknem félig meztelenen járt, utközben a sivatagon a tevepásztorsággal foglalkozott, s 60 aranyat rejtegetett rongyai között, a mit mi csak Bokharában tudtunk meg.

Az egész társaság közösen lakta e sátort, azon reményben, hogy a khán kervanbasija nemsokára itt lesz, s aztán elindulhatunk a sivatag felé. A várakozás mindnyájunkra nézve kinos volt. Én leginkább lisztem gyors fogyása felett aggódtam, s már elkezdém mindennapi járandóságomat két maréknyival kisebbre szabni, és inkább kovásztalanul sütém meg a forró hamuban, mert az igy sütött kenyér nehezebben emészthető, tovább marad a gyomorban, s az ember nem éhezik meg utánna oly gyorsan. Szerencsére tehettünk apró kolduló kirándulásokat, s az etreki turkmanok jótékonysága ellen nem lehetett panaszkodni, ámbár az egész nép hirhedett rablókból áll, s alig láttunk tábort, melyben két-három nehéz lánczokkal terhelt persát ne pillantottunk volna meg.

* Tulajdonképen Ajdgul. azaz: az ünnep rózsája.

Itt Etrekben, egy Kocsak khán nevü előkelő turkman sátorában találkoztam egy oroszszal, ki előbb az asurai hajóállomáson matrózkodott. E főnökhöz délre tértünk be, s alig levék neki én mint rumi (osmanli) bemutatva, e szavakkal fogadott a háziur: „No, akkor nagy örömet szerzek neked. Ismerjük az oroszokkali viszonytokat, s most ősi ellenségeitek egyikét lánczokban láthatod." — Ugy kelle tennem, mintha nagyon örülnék. A szegény orosz nehéz lánczokba verve előhozatott, beteges és szomoru kinézése nagyon meghatott, s féltem, nehogy külsőm elárulja a benyomást, melyet rám tett. „Mit csinálnál te ezen efendivel, ha Oroszországban találkoznál vele?" kérdé Kocsak khán, — „eredj, csókold meg a lábát." A szegény orosz már felém közelitett, de én a lábcsókot azon megjegyzéssel tiltám el, hogy csak most vivén végbe guszl-omat, azaz a nagy mosdást, nem akarom magamat egy hitetlen által beszenynyeztetni; sőt jobb szeretném, ha mielőbb eltakarodnék szemem elől, mert e népet nem szenvedhetem. Jel adatott neki a távozásra, s az orosz fogoly éles tekintetet vetve rám, eltávozott. A mint később megtudám, egyike volt ez azon két orosz matróznak az állam tengerészettől, kik nehány év előtt egy éjjeli alaman alkalmával a karakcsik kezébe estek. A másik körülbelül egy év előtt halt meg a fogságban. A kormány ki akarta őket váltani, de a turkmanok nagy összeget követeltek értök (fejenkint 500 aranyat); s ugyanezen időben, épen az alkudozások folyama alatt küldetvén Kocsak khán testvére Tserkesz Baj az oroszok által Szibériába, ahol meg is halt, ez eset a szegény keresztyének kiszabadulását még inkább megnehezité, s a másik fogoly is, ugy mint

társa, nemsokára ezen, szeretett czárjáért és hazájáért szenvedett kemény fogságban fog elveszni. *

Ezek azon folyton változó benyomások, melyeket a vendégszeretet a vele járó erényekkel, s e nomádok hallatlan barbársága gyakorolnak az utazóra. Jóllakva s elhalmozva jótéteményekkel tértem néha haza, s már dicsérni kezdém magamban e népet, midőn Kulkhan fönebb emlitett persa rabszolgája keservesen sirva könyörgött pár csepp vizért, mert mint elmondá, már két nap óta kenyér helyett besózott halat adtak ennie, s bár egész nap a dinnyés földön kellett dolgoznia, egy csepp vizet sem kapott. Szerencsémre egyedül valék a sátorban, a könyező meglett ember látása feledtetett velem minden veszélyt, — odanyujtám neki kulacsomat, s mig szomját eloltá, az ajtóhoz álltam vigyázni. Erre nagy hálálkodva rögtön távozott. E szerencsétlen embernek a házban mindenkitől szenvednie kellett; de legjobban Kulkhan második neje, egy volt persa rabszolgáló kinozta őt, hogy az uj secta iránti buzgóságát annál jobban kitüntesse.

Már Gömüstepében meguntam e kegyetlenségeket; mennyire fel kelle tehát lelkemnek lázadnia, midőn azt a helyet Etrekhez hasonlitva — a humanitás és civilisátió székhelyéül kellett tekintenem! E sátor, lakóival együtt, kiállhatatlan lett előttem, s már vágytam ki a szabadba, a sivatagba.

A kervanbasi megérkezésének hirére még mindig

* Midön később az oroszokat ezen esetre figyelmeztetém, azzal iparkodtak magukat menteni, hogy az orosz kormánynak nem szabad a turkmanokat nagy váltságdijakhoz szoktatniok, mert akkor a merész rablók éjjelnappal ily emberfogdosásra járnának.

vártunk, ámbár az utazók, kik karavánunkhoz akartak csatlakozni, már mind együtt voltak. Az ismerkedés gyorsan ment, s gyakran hallám érintetni azon kérdést: mely uton szándékozik a kervanbasi tulajdonképen menni? Épen efelett beszélgettünk egyszer, midőn egy etreki azon örvendetes hirt hozta, hogy a tekke-k, kiknek támadásaitól a Khivába vivő uton a karavánok legjobban féltek, békekövetet küldtek a jomutokhoz, azon ajánlattal, hogy béküljenek ki végre s egyesült erővel támadják meg közös ellenségeiket, a persákat. E politikai transactiókról ez emlékiratok második részében fogok megemlékezni, itt elég azt megjegyeznem, hogy e véletlen nagy hasznunkra vált. A mint nekem megmagyarázták, három ut vezet Gömüstepéből Khivába, melyek közől a karavánok nagyságuk szerint szoktak választani. Az első a nagy Balkan megett a kaspi tenger partjainak hosszában. Ezen irányt, ez utóbbi helyet elhagyván, még két napig kell folytatni, s csak hat napnyi távolságra a keletnek fekvő Khiva felé befordulni. Ezen ut csak csekély számu utazóknak való, mert kevés rajta a viz, de csekélyebb a megtámadtatástóli veszély is; s ilyenek nem is történnek, hacsak különös forradalmak alkalmával a kaszakok (kirgizek) vagy karakalpakok idáig nem terjesztik ki alamanjaikat. Második a középső ut, mely északnak csak az Oxus hajdani medréig, tehát a nagy és kis Balkán közt, s aztán északkeleti irányban vezet Khivába. A harmadik ut a legegyenesebb s legrövidebb, mert, mig az elsőre 24, a másodikra 20, erre csak 14 nap szükséges. Már Etreknél északkeletre kell menni, a göklen és tekke turkmanokon keresztül, s minden állomáson jó, iható vizzel ellátott kutak vannak.

Természetes azonban, hogy a karavánnak vagy jó lábon kell állnia e törzsekkel, vagy legalább 2—3000 embert számlálni, különben tovább nem jut. Nagy volt tehát örömem, midőn egy este Atabajtól egy követ azon hirt hozta, hogy a kervanbasi másnap reggel megindul táborából, s harmadnap délben az Etrek tulsópartján akar velünk találkozni, a hol is egyesülvén — megindulunk a sivatagon keresztülvivő nagy utra. Iliasz rögtön parancsot adott, hogy gyorsan készüljünk fel. Még az nap este elkészitők tehát a szükséges kenyeret, még egyszer besóztuk azon nagy darab tevehusokat, melyeket áldásért vettünk a nomádoktól, s ki volt boldogabb nálamnál, midőn másnap reggel hadzsi Bilallal a kedzsevére hágtam s nyikorgó ülésemben a hullámszerű járásu teve hátán Etrekből lassan távozhatám! Biztosság kedveért Kulkhan szükségesnek látta minket legalább első nap kisérni, mert ámbár 15—20 puskával felfegyverzett ember volt velünk, mégis nagyobb számu rabló csapat által is megtámadtathattunk volna s ez esetben Kulkhan jelenléte nagy hasznunkra válik, mert az etreki banditák legnagyobb része az ő szellemi vezetése alatt áll, s neki vakon engedelmeskedik. Elfeledém ugyanis mondani, hogy Kulkhanunk nemcsak a karakcsik akszakal-ja, hanem mint szofi (asceta) is hires volt. Ezen epithetont hordta pecsétjében, s büszke is volt reá. A szemtelen tettetésnek legkirivóbb jellemképe állt előttem, midőn Kulkhánt, annyi gaztett okozóját láttam tanitványai körében ülni, a mint ezeknek, kiknek kegyetlen kezeik már annyi család boldogságát dulták fel, a szent mosást illető szabályokat, vagy a bajusz rövidre vágásának módját előadta. Tanitó s tanitványok egyenlően

lelkesedni látszottak, s tán nem egy e rablók közül, jámborságának érzetében már előre álmodott a paradicsom jutalmáról.

Utunk, hogy az Etrek kiöntései által alkotott mocsárokat elkerülje, majd északnyugatnak, majd északkeletnek vezetett, többnyire homokon, melyen csak kevés sátort láttunk. E vidék szélén a Kem nevü turkman törzsnek mintegy 150 sátorát találtuk. Ezek, hallám, már emlékezetet túlhaladó idő óta el váltak a jomutturkmanoktól, kikhez tulajdonképen tartoznak, s itt élnek a sivatag határán. Ezen turkmanok nagy hajlama a lopásra oka annak, hogy a többiek ellenségeikké lettek, s minduntalan megtámadják, miért is nem tudnak szaporodni. Közel ezek tartózkodási helyéhez találtuk néhány sereghajtóját karavánunknak, kik nélkülünk nem mertek e sátrak mellett elmenni. Ugy is látszott, hogy a kem-ek megtámadtak volna, ha élünkön Kulkhant, e hatalmas mumust nem látják. A tábortól északra egy negyedórányira, az Etreknek egy keskeny ágán keltünk át, melynek vize itt már igen sós izű volt, jeléül annak, hogy közel van végkiszáradásához. Ennek tulpartjától az Etreknek egy másik, még csekélyebb ágáig a sóstalajt szép rét váltá fel, sűrűn benőve ánizskaporral, mely majd egy órányira terjedt. Az árokhoz hasonlító patak agyagos partjai nagyon megneheziték az átkelést, és több teve terhével együtt bele is esett a vizbe, mely sekély volt ugyan, de a csomagokat mégis átjárta s nehezebbekké tette, ugy, hogy nagy fáradságunkba került, mig a tulsó dombot, Delili Burunt elértük. Kora reggeltől délutáni 2 óráig mindössze négy mérföldet haladtunk, de mégis elhatároztuk, hogy itt állomást tartunk,

mert a kervanbasival csak holnap délben kell az Etreken tul találkoznunk.

Az emlitett dombról, mely mintegy előfoka volt egy délkeletnek hosszan elnyuló, különben jelentéktelen hegyláncznak, szép s messze kilátás nyilt. A láthatár nyugati részén a Kaspi tenger látszék, mint egy kék felhővonal, még a persa hegyek is észrevehetők; de különösen érdekes látványt nyujt a délnek elnyuló beláthatlan sikság, melyen az elszórtan fekvő sátorcsoportozatok mintegy vakandturásokhoz hasonlíthatók. Etrek és folyama majdnem egészen látható, s azon helyek, hol a viz mindkét partján kicsap, a távolban apró tavaknak látszanak. A kem-ek táborához közel lévén, Kulkhan, ki ez éjt még velünk szándékozott tölteni, nagy vigyázatot ajánlott; este tehát különféle helyeken őröket állitánk fel, kik reggelig egymást felváltva minden mozgást a vidéken megfigyeljenek.

Hallván, hogy ezen állomás végső előőrse a nagy sivatagnak, a délutánt, mig társaim aludtak, nehány levél megirására forditám, szándékom levén azokat visszatérő kisérőinkre bizni. Azon apró, jegyzeteknek szánt papirdarabokon kivül, melyeket bokharai ruhám bélésében rejtve tarték, még a korán volt velem, melyet egy kis táskában hordtam, s két lap fehér papiros, melyre most a két levelet irtam. Az egyiket Hajdar efendinek Teheránba, a másikat Khandzsannak, azon kéréssel, hogy az elsőt juttatná kézbe.* Könnyen elképzelheti kiki,

* Visszatértemkor e levelet, melyben barátimnak a sivatagi utazás megkezdését jelentem, másokkal együtt, melyeket Gömüstepéből inditék el, csakugyan megtaláltam a török követségnél. A jó Khandzsan valódi buzgalommal teljesité kérelmemet.

mint érezhetém magamat, midőn Teherán, ezen hozzám legközelebb s mégis végpontja az europai életnek jutott eszembe, ha elgondolja azon veszélyeket melyek itt a nomádok közt fenyegettek, hacsak pillanatra is sejteni kezdik incognitómat, s mily előizt adott öt heti tartózkodásom a turkmanok közt azon életről, melynek fő és ősi székhelyét voltam felkeresendő.

Másnap reggel csak négy órát kellett mennünk, hogy a tulajdonképeni Etrek partjaihoz érjünk. Sokáig vizsgálódtunk annak legsekélyebb része után. Az átkelés nem volt könnyü; mert, ámbár e folyó rendes szélessége nem több 12—15 lépésnél, most kiáradván kétszer oly széles vala, s puha, agyagos feneke valódi kin a tevékre nézve, s ezért turkmanjaink vonakodása az átkeléstől megbocsátható volt. A viz nem folyt ugyan gyorsan, mégis a tevéknek hasukon felül ért, s a nagy bajjal lépkedő állatok ingadozó léptei által kedzsevénk majd jobb majd baloldalt belemártódott az Etrek szenynyes hullámaiba, s ha a teve csak egy lépést hibáz el, sárban s iszapban fürödve, nem csekély veszélylyel, uszva kellett volna a tulpartot elérnem. Szerencsénkre az átkelés minden baj nélkül megtörtént, s alig állapodtunk meg, megláttuk a kervanbasi rég s epedve várt karavánját, élén három bivalylyal (két tehén s egy bikával), melyek egészséget igérő megérkeztét Khiva beteg fejedelme alig várhatta nagyobb türelmetlenséggel, mint mi.

Emlékezni fog az olvasó, hogy Gömüstepében hadzsi Bilallal, hadzsi Juszuffal s nehány gyaloglóval a dervis karaván zömétől meg kelle válnom, mert a többieknek nem sikerült oly hamar bérbeadatni szokott tevékre szert tenni. Etrekben nem kapván hirt felőlök, már

nagyon aggódni kezdénk, hogy a szegények alkalom hiány miatt nem jöhetnek utánunk, nagyon örültünk tehát, midőn a várt karavánnal együtt mindnyájokat ép egészségben megérkezni láttuk. Oly szivélyességgel ölelkeztünk és csókolódtunk össze, mintha mindnyájan testvérek volnánk, kik több évi távollét után végre viszontlátják egymást. Legjobban meghatott, midőn hadzsi Szalih-ot és Szultan Mahmudot, sőt valamennyi koldus társamat ismét magam körül láttam; mert ámbár hadzsi Bilalt legközelebbi barátomnak tekintém, meg kell vallanom, hogy különbség nélkül valamennyi iránt élénk rokonszenvvel viseltetém. Etrek iszapos vize lévén az utólsó édesviz, melyet találhattunk, mig husznapi utazás után az Oxus partjaira nem jutunk, tanácslám, ne szalaszszuk el az alkalmat, s utoljára lakjunk jól theával. Felraktuk tehát legnagyobb theaedényeinket, én megvendégelém őket frissen sült kenyeremmel, és még sokáig emlékezénk e viszontlátási ünnepélyre.

Ezalatt megérkezett a kervanbasi is, vezetőnk és védőnk a sivatagban. Nagyon érdekemben állván, hogy jó szinben tünjem fel előtte, csakhamar elmentem hozzá hadzsi Szalih és hadzsi Meszuddal, kik az uton már emlitettek volt neki. Könnyen képzelhető csudálkozásom s egyszersmind aggodalmam, midőn Amandurdi (ez volt neve a testes s jóindulatu turkmannak) társaimat nagy kitüntetéssel, engem feltünő hidegen fogadott. Minél inkább iparkodott hadzsi Szalih a társalgást rám vezetni, annál közönyösebb lett; s mindössze ezt mondá: „Ismerem már én ezt a hadzsit.“ Erőt vettem magamon, nehogy nagy zavaromat észrevegye s már el akarék távozni, midőn Iliasz, ki szinte jelen volt, haragos pillan-

tást vetett a mellette ülő elhirhedett opiumfalóra Emir Mehemmedre, s ezzel mintegy őt látszott ez eseményért okozni. Eltávoztunk, s alig tudá meg hadzsi Bilal e jelenetet, haragosan felkiáltott: „E nyomorult, részeg afghan már Etrekben állitá, hogy hadzsi Residünk, ki a koránban s az arab nyelvben neki tanitója lehetne, álarczos frengi. (Itt háromszor hangoztatá: Esztagfar ullah! azaz: Isten bocsássa meg bünömet.) Ambár biztositám, hogy mi őt nagy szultánunk követétől vettük át, hogy van utlevele a khalifa pecsétjével *, még sem akar elállni bünös állitásától. Amint látom, a kervanbasi fejét is megzavarta, de majd megbánja ha Khivába jövünk; mert ott vannak kadik és ulemák, ott megtanitják: mit tesz az, egy jámbor müszülmánt hitetlennek nevezni!

Most kezdém érteni az egész dolgot. Emir Mehemmednek, ki születésére nézve kandahari volt, s az angol foglalás után egy bűntett miatt kénytelen volt szülővárosából menekülni, elég alkalma vala europaiakat láthatni, s igy engem arczvonásaimról felismert. Első pillanattól fogva tehát titkos emissáriusnak gondolt, ki koldus álöltönyében rejtett kincsekkel utazik, s arra számitott, hogy titkom felderitésével fenyegetvén: e kincseket tőlem kicsalhatja. Többször rá akart beszélni, hagyjam el e koldusokat s lépjek vele társaságba; de én mindig azt felelém neki, hogy egy dervis és egy kereskedő, mint nagyon különnemü elemek, nem illenek egymáshoz, s valódi barátságról csak akkor lehetne köztünk szó, ha ő az opium evés bünéről lemondva, jámbor mosdások és imádkozásokkal foglalkoznék. Kemény ellent-

* Mohammed utódja, t. i. a konstantinápolyi szultán.

állásom, melyre talált, dühössé tevé, de miután istentelensége miatt a hadzsik meggyülölték, nyilt ellenségeskedését különös szerencsémnek tekinthetém.

Körülbelül két órával az elmondottak után a kervanbasi, ki a karaván főnökségét már átvette, izente, hogy miután csak három nap mulva fogunk ismét kutat találni, kiki lássa el magát vizzel. Elővettem tehát én is kulacsomat, társaimmal a folyóhoz mentem, s miután a szomjuság kinjait még nem igen volt alkalmam tapasztalni, azt csak igen hanyagon töltém meg. Társaim figyelmeztettek e hibára, mondván, hogy a sivatagban minden csepp viz élet, s azért a kulacsot, mint az élet forrását, mindenkinek mint szemefényét, ugy kell őriznie. Megtevén előkészületeinket, a tevék felszereltettek, a kervanbasi valamennyit megszámláltatá, s igy kitünt, hogy karavánunk körülbelül 80 tevéből s 40 utazóból állt. Ezek közt 26 védtelen hadzsi, a többi meglehetősen felfegyverzett jomut-turkman, egy özbeg s egy afghan. Egyikét képeztük tehát azon apró karavánoknak, melyek valódi keleti módra mindent a sors szeszélyeire bizva, kelnek utra. Miután mindnyájan felültünk, bucsut kelle vennünk turkman kisérőinktől, kik a sivatag széléig elhoztak. A bucsu fatiháját egyrészt hadzsi Bilal, másrészt Kulkhan kezdte rá, s aggódnom kellett, ha ez utóbbi áldásából kedvező előjeleket akartam veszélyteljes vállalatunkra levonni. Az utólsó amen után, melyet a szakállnak elmaradhatlan végig simitása követett, a két fél ellenkező irányban megindult, s előbbi kisérőink midőn az Etreken átkelve minket szemök elől vesztettek, nehány lövésben végüdvözletet küldtek felénk. Mi innen egyenesen éjszaknak vettük utunkat.

VII. FEJEZET.

A KERVANBASI KÖVETELI HOGY SZERZŐ JEGYZETEKET NE IROGASSON. — MEHEMMED ESKÜJE S TESTVÉRÉNEK NEMES MAGAVISELETE. — A VEZETŐ ELTÉVESZTI AZ UTAT. — KÖRENTAGI, RÉGI, VALÓSZINŰLEG GÖRÖG ROMOK. — KIS ÉS NAGY HALKAN. — AZ OXUS RÉGI MEDRE. — VÉRBOSZU. — A SZOMJUSÁG KÍNJAI.

C'était une obscurité vaste comme la mer, au sein de laquelle le guide s'égarait... où périt le voyageur effrayé. — Victor Hugo, *Omaiah ben Aiedz.*

1863. máj. 13. Minden jele nélkül a netaláni teve- vagy emberlábnyomokon, vagy más állatnyomokon felismerhető utnak, tartott karavánunk észak felé, nappal a napot, éjjel az északi csillagot használva utmutatóul, melyet a turkmanok mozdulatlansága miatt Temir kaziknak (vasszeg) neveznek. A tevéket hosszu sorban összekötve egy gyalog ember vezette, s ámbár nem volt itt különös tiszteleti hely, mégis bizonyos megtiszteltetésnek tekintetett, minél közelebb lehetni a kervanbasihoz. Egy jó hosszu darab, túl az Etreken, mely a nagy sivatag előcsarnokát képezi: Bogdajlának neveztetik. Naplemente után még két óráig folyvást homokos földön haladtunk, mely nem volt nagyon puha, és csak csekély, hullámalaku magaslatokat képzett. Lassankint a homok eltünt, s szilárd sima agyagtalajat éreztünk lábaink

alatt, ugy, hogy a távoli tevék rendes lépései a csendes éjben ütenyverésekként hangzottak vissza. Az ily helyeket a turkmanok takir-nak nevezik; s miután az, melyen épen mi jártunk, vereses szinü volt, kizil-takirnak hivatott. Közel napfeljöttéig szakadatlanul mentünk, de mindössze alig hat mértföldet haladtunk; mert a tevéket nem volt szabad eleinte nagyon megerőtetni, másrészt pedig, mert a bivalyok, e fő személyei az utazó társaságnak, melyek egyike még érdekes állapotnak is örvendett, nehézkes testökkel még a tevék lépteit sem birták követni. Pihentünk tehát május 14-kén reggeli 8 óráig, s mig a tevék a bogácskórókból s a sivatag egyéb növényeiből jóllaktak, volt időnk reggelinkhez látni, mely, kulacsaink még telve lévén édes vizzel, ma még felséges volt. Igy nehéz, kovásztalan kenyerünket édes kortyokkal segithettük lefelé. Közel egymáshoz táborozván, észrevettem, hogy a kervanbasi Iliaszszal és társaim főnökeivel gyakran felém tekintve beszélgetett. Könnyen kitalálhatám e tanácskozás tárgyát, de ugy tettem, mintha mitsem vettem volna észre, s egy ideig nagy buzgóan lapozván a koránban, felkeltem, mintha a társalgásban részt akarnék venni. Amint néhány lépést közelíték feléjök, elémbe jöttek a derék Iliasz és hadzsi Szalih, félrehivtak, s mondák, hogy a kervanbasi nehézségeket csinál s nem akar a khivai utra magával vinni, mert kinézésem gyanut gerjeszt benne; különösen a khán haragjától fél, mert néhány év előtt egy frengi követet hozott Khivába, ki ezen egyetlen uton hiven lerajzolta az egész utat, s ördögi mesterségével még csak egy kutat, vagy dombot sem feledett le a papirról. A khánt ez nagy haragra gyulasztá, a hirhozók közül

kettőt kivégeztetett, s ő a kervanbasi, csak különös pártfogás által volt képes éltét megmenteni. „Sok rábeszélés után, mondván, hogy csak nem hagyhatunk itt a a sivatagban egyedül, — folytaták barátaim, — annyira birtuk őt, hogy azon feltétel alatt magával visz, ha először meg hagyod vizsgáltatni magadat, nincsenek-e nálad rajzok, vagy fatollak (irón), amit a frengik szoktak hordani, s másodszor, ha megigéred, hogy nem fogsz magadnak az utak és hegyekről titkos jegyzéseket tenni; ellenkező esetben, itt, a sivatag közepében, rögtön el kell tőlünk maradnod."

A legnagyobb türelemmel hallgatám e szavakat, de mikor barátaim elhallgattak, nagyon felingerültnek tettetém magamat, hadzsi Szalihhoz fordultam, s oly hangosan, hogy a kervanbasi is meghallhassa, mondám neki: „Hadzsi, te láttál engem Teheránban s tudod ki vagyok; mondd meg Amandurdinak (ez volt neve karavánunk vezetőjének), hogy hozzá mint becsületes emberhez épen nem illik egy oly részeg binamaznak (oly ember, ki nem szokta imádságát elvégezni) mint ez az afghan, szavára figyelni. A vallással nem lehet tréfálni, e veszélyes pontban többé rám ne támadjon, különben Khivában majd megtudja, kivel van dolga." — Ez utólsó szavakat oly hangon kiáltám, hogy az egész karavánnak meg kellett hallania, s társaim, különösen a szegényebbek, annyira felgerjedtek, hogy ha vissza nem tartom őket, mindnyájan neki esnek Emir Mehemmednek, a gonosz afghannak. E jelenet legjobban megdöbbenté a kervanbasit, s hallám, amint a mindenfelől hozzá intézett kérdésekre folyvást csak azt felelé: Khudaim bilir! (Isten tudja!) Nagyon derék, jó indulatu, de törzsökös

keleti volt ő, ki nem annyira roszaságból, mint különös előszeretetből a titokszerüség iránt, minden áron egy álarczos idegent akart bennem felfedezni, ámbár másrészt több vallási kérdésben (meszele) hozzám fordult tanitásért, s már Gömüstepében hallotta volt, hogy én sok könyvet olvastam.

E fogás, amint láttuk, ez egyszer elháritá a pillanatnyi veszélyt; de legnagyobb sajnálatomra kelle tapasztalnom, hogy a gyanu irántam perczről perczre nő, s nagy fáradságomba fog kerülni, utamról csak a legcsekélyebb jegyzeteket is tenni. Kellemetlen volt rám nézve, hogy nem vala szabad még az egyes állomások neveit sem tudakolnom. A sivatagban, bármily nagy legyen, a nomádok, kik annak egyes oázjait lakják, minden helynek, minden dombnak s völgynek más más nevet adtak, ugy, hogy ha pontos tudósitásokat kaphattam volna, Közép Ázsia térképén minden pontot meg tudnék jelölni. Csel ellen cselt kelle használnom, s azon végtelen csekély jegyzetek, melyeket ez utról magamnak tehettem, egy oly fogás eredményei, melynek leirásával nem akarom az olvasót untatni. Mily keserü érzés az utazóra nézve, ha hosszas küzdelmek és veszélyek után végre elérheti az ohajtott forrást, és szomjas lelkét mégsem enyhitheti belőle.

Nyolcz óra után ismét felkerekedtünk, de haladásunk, miután két óráig szakadatlanul mentünk volna, mind lassubb lett. Néhány turkman leszállt s a legapróbb dombokat jobbra s balra az uttól, szorgalmasan kezdék vizsgálni. Amint utóbb megtudtam, utitársaink egyike, Ejd Mehemmed, testvérének, ki a mult évben egy megtámadtatás alkalmával itt elesett, sirját akarta

felkeresni; s hozott is magával egy koporsót, melyben a holttestet Khivába vihesse. Délutáni két óra lehetett, mikor a sirt megtaláltuk, s annak felásásához készültünk. A szokásos imáknak s a korán egyes helyeinek elmondása után, melyben buzgóan részt kelle vennem, a félig elrothadt hulla a koporsóba tétetett, s nemez rongyokba bepakoltatott, aztán egy szemtanu elmondá a harcz részleteit. Dicsőiteni akará az elhunytat, ami sikerült is neki, mert az elmondott tett a legnemesebb dicséretet érdemlé. „Több persa volt karavánunkban, szólt az elbeszélő, kik Khivából Aszterabadba mentek, s ezek közt egy Molla Kaszim nevü igen gazdag kereskedő ez utóbbi városból, ki éveken keresztül kereskedett Persia és Khiva közt, s itt az elhunytnak vendége volt, utközben pedig védőjét szemlélheté benne. A sors ugy akarta, hogy mult évben nagy összeggel zsebében indult haza, s ámbár turkman ruhába volt öltözve s nyelvünket is tökéletesen beszélte, az etreki haramzade-k (fattyúk) által mégis felismertetett, kik is rögtön elénk jöttek s karavánunkat megtámadták. Ámbár számra nézve sokkal erősebbek voltak nálunknál, mégis nyolcz óra hosszat küzdöttünk velök, s mikor kettőt közőlök már megöltünk, azt kiáltották, hogy ha a kövér persa kutyát (mi alatt Molla Kaszimot értették) nekik kiadjuk, felhagynak a' harczczal, mert velünk semmi dolguk. Könnyen felfogható, hogy közülünk senki, legkevésbbé pedig a boldogult, ez ajánlatot el nem fogadhatá, s ámbár a persa félve a mindenfelé sivító golyóktól, kért, hagynók abba a harczot, ő inkább el engedi magát fogatni, — mégis folytatnunk kelle a küzdést. Nemsokára egy golyó érte őt. (Itt az elbeszélő a holttestre mutatott).

Lefordult lováról, s utólsó szava az volt, hogy vendégét, a félelmében gyermekmódra siró persát testvérének, Ejd Mehemmednek átadá, kinek vezérlete alatt mi a harczot másnap reggelig folytattuk, mikor is a rablók kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A szerencsétlen elhunytat itt eltemetvén, folytatók utunkat, s három nap mulva a persa kereskedőt sértetlenül hoztuk Aszterabadba."

Gyászünnepélyül Ejd Mehemmed e helyen még kenyeret süttetett, s azt köztünk felosztatá, aztán ismét megindulva, egy száraz sikságon haladtunk éjszak felé. Az időveszteséget kipótolandók, elhatároztatott, hogy egész éjjel szakadatlanul menni fogunk. Az idő szép volt, s kosaramban összekuporodva, sokáig élvezettel nézdeltem a szép csillagos eget, melynek fénye a sivatagban még nagyszerübbnek látszik. Végre elnyomott az álom, s alig pihenhettem egy óra óta, midőn gyengédtelenül felköltetém álmomból, s minden oldalról kiáltatni hallám: „Hadzsi, nézd meg csak kiblenumádat * (iránytű), ugy látszik, eltévedtünk." Felébredék s egy izzó tapló világánál láttam, hogy észak helyett keleti irányban vagyunk. A kervanbasi megijedt, félvén, hogy a veszélyes mocsárok közelébe jutottunk, s elhatárzá bevárni a hajnalt. Szerencsénkre csak egy félóra előtt, midőn az eget felhők kezdék boritani, tértünk volt le a a helyes irányról, s a késedelem daczára elértük a kitüzött állomást, hol a fáradt állatok szabadon bocsáttattak. kórót s töviset legelni. Azon helyen, hol táboroztunk.

* Kiblenuma tulajdonképen annyi, mint kiblét (azaz azon helyet, hol Mekka fekszik) mutató, s közönséges iránytű, melyen a délnyugati rész különös mutatóval van megjelelve.

csudálkozva láttam, amint társaink féllábnyi hosszu, ujjnyi vastag s igen izletes és édes sárgarépát szedtek össze nagy mennyiségben, melynek csak belseje volt kemény mint a fa, és éldelhetetlen, hasonlóan a vad foghagymához, mely itt szinte nagy mértékben volt található. Felhasználám az alkalmat, s egy jó adag sárgarépát megfőztem magamnak reggelire, egy csomót pedig megfőzve eltettem övembe.

Máj. 15. Ma utunk egy vad, hosszú árkok által keresztül kasul hasitott vidéken vezetett, melyről hallám, hogy minduntalan más alakot vesz fel, s a sok meredek hely miatt mindig más nehézségeket gördít az utba. A szegény tevék, melyek közől nehánynak nagy terhet kelle vinnie, roppantul szenvedtek; mert a könnyű homok elsiklott lábaik alatt, s folyvást fel és le kellvén menniök, csak nagy bajjal tudtak szilárdan lépni. Feltünő, hogy itt ezen állatok kötéllel köttetnek egymáshoz, melynek egyik vége az egyik teve farkához, másika az utánna jövőnek átfurt orrába van akasztva. Kegyetlen látványt nyujt, ha egyik vagy másik ezen összeláncozolt sorból pillanatra megállapodik, s az előtte menőtől gyakran mindaddig vonszoltatik, mig borzasztó fájdalmai után a kötél végre elszakad. E szegény állatok kimélése végett a hol az ut igen rosz kezdett lenni, mindenki le szokott szállni; ma is igy történt, s ámbár a mély homokban a járás roppant kinos volt, mégis, bár lassan, négy óra hosszat szakadatlanul gyalogolnom kellett. Igy többször találkoztam a kervanbasival, ki utolsó fellépésem óta igen udvarias volt irántam. Különös hajlammal látszott irántam viseltetni unokaöcscse, egy fiatal, nyilt szivű khivai turkman, ki taval óta nem látta

feleségét, és társalgás közben minduntalan ova-ját (sátor) emlegette, a hogy iszlami etiquette szerint nejét neveznie kellett. * Khali Molla, — igy hitták őt — teljesen bizott dervisi voltamban, s nagy csodálkozásomra arra kért, üssek fel koránomban egy családjára szóló fal-t (prognosticon). Megcsináltam a szokásos hókus-pókust, behúnytam szememet, s szerencsésen oly helyet nyiték meg a koránban, melyen nőkről van szó, (mert a mumenin és mumenat szók igen gyakran fordulnak benne elő.) Az arab szöveg magyarázása, mert ebben áll a tulajdonképeni mesterség, boldoggá tette fiatal turkmanomat, megköszönte szivességemet, s én is nagyon örültem, hogy megnyerhetém barátságát.

Még addig nem tudtuk, melyiken fog a három ut közől karavánunk menni. Az utiterv titokbantartása itt, hol az ember egy pillanatig sincs biztositva a megtámadtatások ellen, igen szükséges. Ámbár nem mondták meg nekünk, mégis előrelátható volt, hogy a középső uton fogunk haladni, mert vizünk már fogyni kezdett, s holnap szükségkép kellett egy viz medenczéhez jutnunk, melyhez csak akkor lehet férni, ha a békés viszonyok az atabaj-jomut pásztorokat odáig hatolni engedik. Esti utunk ma szerencsés volt; csak párszor szakadt el a tevekötél, s ilyenkor mindig nehány embert kellett visszaküldeni az elmaradt állatok felkeresésére. A karaván ezalatt folytatja utját, s hogy a se-

* Az iszlam igen illetlen dolognak tartja, ha valaki nejéről beszél. Ezért metaphorákat használnak, melyekben totum pro parte vétetik. Igy a török nejét társaságban háremnek, familiá-nak, vagy csoluk csodsuk-nak, a persa khane, vagy Ajal-ü-avladnak (az első házat, a második annyit jelent, mint „nő s gyermekek"), a turkman ova-nak, a középázsiai balacsaka-nak (gyermekek) nevezi.

tét éjben kiküldött emberek el ne tévedjenek, a karaván közől egy kiválasztaték, hogy velök a távolból beszéljen. A szomoruan hangzó szavak egyetlen vezéreik a sötét éjben, s jaj a szegénynek, ha ellenkező szél miatt e szavakat meg nem hallja!

Másnap reggel (május 16.) északkeleti irányban a Körentaghi hegylánczot pillantók meg. Az érdekes állapotban lévő bivalytehén lassu léptetésre kényszeritett, s azért csak délután juthattunk oly közel hozzá, hogy a hegység alacsonyabb részeinek körvonalait kivehessük. Etrekben hallottuk, hogy békés levén az idő, itt jomutokra fogunk találni, de mégsem tudtuk ezt biztosan, s mindenki feszült várakozással volt eltelve, valjon reményünk csakugyan teljesedni fog-e, s nem kell-e félnünk ellenséges csapatok megtámadásaitól? Egy merész turkman kiküldetett vizsgálódni, s mindnyájan reményteljes várakozással kisértük lépteit. Lassankint a hegységhez közeledve, csakugyan megpillantánk egyes sátrakat; a félelem eloszlott, s mindenki kiváncsi volt, mily törzshöz tartoznak a táborozók? Mialatt utitársaim a Körentaghi s zöldelő völgyeinek szemlésében gyönyörködtek, örömtől dobogott szivem, midőn nyugat felé e hegyláncztól elterjedő, alkalmasint görög eredetü romok felé közeledtünk. Midőn a hegy tisztán kivehető lett, délnyugatra ezeken kivül még egy magánálló oszlopot pillanték meg, mely távolból, élő óriási alakként tünt szemembe. Fölebbmenve a lejtőn, egy második, valamivel vastagabb, de alacsonyabb oszlopot vettem észre, s a hegyhez érve a Mesedi-Miszrijan név alatt ismeretes romok oly közel valának hozzánk baloldalt, hogy az egyes részeket pontosan meg tudtam különböztetni. A táborozók csupa jo-

mutok lévén, el lön határozva, hogy egy napig pihenni fogunk, mely alkalommal nehány tevét akartak venni; — aminek nagyon megörültem, mert ezáltal alkalmam nyilt a romokat közelebbről megtekinteni.

Másnap május 17-kén reggel, Iliasz és nehány hadzsi társam kiséretében mentem oda, kiket csellel kelle rábirnom, mert nem tarták tanácsosnak a dsinektől (szellemek) lakott helyhez közeledni. * E romok fél órányira voltak táborunktól, bár a még fennálló négyszög magas falak, valamint a két még ép s más két félig öszszeomlott kupola alaku tornyok közelebbeknek látszottak. A magas falat, mely 6–8 lábnyi széles, és 40—50 lábnyi hosszu, egy, valamivel alacsonyabb keríti, mely dél felé már egészen össze van omolva. Alkalmasint előfala volt a még fennálló kastélynak, mert az egészet, a mint a többi romok közől kiemelkedik, régi erősitett várnak tartom, melynek kiegészitésére még meg kell emlitenem azon nagyszerű vizvezetést, mely délkeleti irányban a persa hegyláncz felé tart, s onnan, 150 angol mértföldnyi távolságból vezette ide az ivóvizet. Archaeologiai és épitészeti ismereteim korlátoltságánál fogva e felette érdekes romok feletti véleményemet magam sem ismerhetem el illetékesnek; de azok görög eredetét azért tartom biztosnak, mert az itt talált négyszög téglákat azokkal, melyeket Gömüstepében és Kizil Alan-nál (Sándor fala) láttam, minőség, nagyság és

* A turkmanok e romok eredetét illetőleg azt beszélték, hogy isten a turkmanok iránti különös szeretetből a Kaabát Arábia helyett először ide helyezte, de egy kék ördög, ki egyszersmind sánta is volt, Göklengnek (azaz: kék sántának) nevezték — a kitől a göklenek származnak, azt lerontá. „Az ősök ezen gaztette" magyarázá a vad etymolog, „oka annak, hogy e törzszsel folytonos ellenségeskedésben élünk."

szinre nézve teljesen egyenlőknek találtam. Ezenkivül a Körentaghi északi csúcsán még egy romcsoportozatot láttam, mely mellett éjjel haladtunk el, s mely, amenynyire sötétben kivehetém, hat külön álló kápolnából áll.

Ma karavánunkat az itt lakó nomádok seregesen látogatták, még üzletek is köttettek karavánunk kereskedői és bérlői közt, még pedig hitelre. Ez alkalommal egy adósságlevél irására szólitottak fel, s volt mit bámulnom, midőn láttam, a mint az adós saját váltóját, a helyett hogy hitelezőjének adná biztositásul, maga zsebredugta, s turkman szokás szerint az ügy ekép be lön fejezve. Midőn a hitelezőtől e sajátságos eljárás okát kérdezém, felelé ez: „Mi közöm nekem az iráshoz? azt az adósnak kell magánál tartania, hogy adósságáról megemlékezzék." — Estve, midőn már készen álltunk az utra, bivalytehenünk egészséges borjut ellett, a mi a kervanbasit igen megörvendezteté! De csak utközben jutott eszébe, hogy a gyönge borjú nem lesz képes az utat gyalog megtenni, tehát egy teve hátán kell számára kényelmes helyet keresni. Csak nekem és hadzsi Bilalnak levén kedsevéink, mindenkinek tekintete ránk esett, s felszóllittattunk, engedje át egyikünk helyét az ujonszülött borjunak. Barátomnak volt esze szolgálatkésznek mutatkozni, azon megjegyzéssel, hogy irántami barátságból, mert én sánta lábam miatt nem ülhetek mindenütt, kedsevéjét szivesen felcseréli bármely más helylyel. De alig foglalta el helyét a fiatal borjú, ez uj vis-à-vis-m roppant rosz szaga elárulá hadzsi Bilal készségének tulajdonképeni indokát. Éjjel még megjárta, mert ekkor csak álmomból vert fel a sok bőgés, de nappal, kivált mikor a nap melegebben sütött.

alig birtam kiállani. Szerencsémre, kinom nem soká tartott, mert a borjú az utazás második napján már megdöglött.

Máj. 18. Mától fogva két napot számitottunk a nagy Balkánig s innen 12-őt Khiváig, tehát összesen 14 napot, mely idő alatt négy keserűsósvizű kutat fogunk lelni, de egy lélekkel sem találkozunk. Május közepén lévén, vezetőink remélték, hogy az ismerős lapályokon esővizet (kak) fogunk találni. Kulacsaink Körentaghi két rosz vizmedenczéjének agyagos vizével valának megtöltve, mely a folytonos rázástól a tevék hátán valóságos iszap lett és visszataszitó izt nyert; de azért takarékosan kellett vele bánnunk, mert csak egy állomásnyira a nagy Balkánon tul reméltük az első kakot találhatni. Menésünk, mindnyájan bele lévén már gyakorolva, szabályszerüvé kezdett lenni. Naponkint rendesen háromszor álltunk meg, mindig másfél vagy két órára; napfelkelte előtt, midőn egész napra való kenyerünket szoktuk megsütni, délben, hogy ember és állat a nagy melegben kissé kipihenhesse magát; s naplemente előtt szerény vacsoránkat elkölteni, mely a többször emlitett kenyérből s nehány aggodalmasan megszámlált csepp vizből állt. Barátaim, valamint a turkmanok is, egy kis juhzsirt hoztak volt magokkal, melyet a kenyérhez ettek, s melylyel engem is megkináltak, de én el nem fogadám, meg lévén győződve, hogy a szomjuság kinait enyhiteni s a testet minden fáradságra megedzeni csak a legnagyobb mértékletesség képes. A vidék talaja melyen haladtunk, szilárd agyag volt, melyen csak itt-ott termett pár silány fűszál; s nagyobbrészt kopasz sikságokból állt. melyek szárazságtól megrepedezve. az

érforma szakadások által a legtarkább formákat nyerik. Mi fárasztólag hat e szomorú sikság, melyről az élet minden jele számüzve van, az utazóra s mi jól esik, ha állomást érve a teve hullám-szerü járásától kissé kipihenhet!

Másnap (máj. 19.) délben egy setét kék felleget pillantánk meg észak felé. A kis Balkán volt, melyet holnap reggel fogunk elérni, s melynek nagysága, széppsége, és érczekbeni gazdagságáról a turkmanok oly sokat beszéltek. Szerencsétlenségünkre ez este máskor éber kervanbasinkat elnyomta az álom, s a karaván élére állitott tevevezető oly veszélybe hozott, mely mindnyájunknak életébe kerülhetett volna. A kis Balkan lábánál ugyanis sok oly veszedelmes sós mocsár van, melyek vastag fehér réteggel beboritva, a valódi szilárd földtől meg nem különböztethetők, mert itt mindent elborit a néha ujjnyi vastag sólerakvány. Már annyira behatoltunk ezen helyek közé, hogy az állatok, minden nógatás daczára a talaj ingadozása miatt kénytelenek voltak megállni. Leugrottunk, és kiki elképzelheti ijedségemet, midőn a földön állva ugy érzém magamat, mintha lebegő ladikban volnék. A félelem általános volt. A kervanbasi kiáltá, hogy kiki állva maradjon helyén, mert csak napfelköltekor lehet szabadulásra gondolni. Alig birtuk az erős szódaszagot kiállani, és három óráig kellett várnunk, míg a szabaditó hajnal első sugarai megjelentek. A visszafordulás nagy fáradsággal járt, de mégis nagyon örültünk, mert az ég kegyes volt irántunk. Hacsak valamivel belebb mentünk volna, a laza föld megnyilt s karavánunk egy részét, vagy talán az egészet mindenestül elnyelte volna. Legalább igy mondták a turkmanok.

Reggeli 10 óra volt (máj. 20.) midőn a délnyugatról északkeletnek terjedő kis Balkánhoz értünk, és ennek északi végével párhuzamosan fekvő előfokát a nagy Balkánnak, bár csak körvonalaiban, megpillantók. A kis Balkán, melynek lábánál most tábort ütöttünk, egy körülbelül 12 mérföldnyi hosszu, majdnem megszakadatlan s egyenlően magas hegylánczot képez; nem oly kopár és puszta mint Persia hegyei, sok helyen fű nő rajta, egészben pedig kékes szürke szine van. A hegység, ha szemmértékem nem csalt, 2—3000 láb magas lehet. Utunk ez-, valamint másnap (máj. 21.) folyvást mellette vezetett, mig végre este felé a nagy Balkán előfokához értünk. Ezt, ámbár csak egy részét láthattam közelről, ugy találtam, hogy jogosan nevezik megkülönböztetésül nagynak, mert, a meddig a szem lát, általában magasabb és sokkal terjedtebb. Mi a hegységnek keleti részénél voltunk; a nagy Balkán tulajdonképeni hegyláncza, mely a Kaspi tenger partjáig nyulik, inkább déltől északi irányban terjed, s a mint a turkmanoktól hallám, gazdag érczekkel bir, a mi azonban csak akkor érdemelne teljes hitelt, ha illetékes birák állitanák.

Mai éji szállásunk elég kellemes volt, s a mint a lemenő nap utolsó sugarait veté a kis Balkán tetszetős tekintetü völgyeire, majdnem azt képzelém magamban, hogy egy szép hegyi vidékben vagyok. A táj szépnek is volna mondható, ha a borzasztó pusztaság, a roppant elhagyottság bizonyos gyászfátyolt nem boritana reá. A szem mindig félve tekint kôrül, valjon nem pillant-e meg idegent, mert a sivatagban mindenkit, a kivel találkozik az ember, neki szegzett fegyverrel kell fogadni.

Egy órával naplemente után ismét elindulánk. A kervanbasi jelenté, hogy tulajdonképen csak ezentúl jövünk még az igazi sivatagba, s ámbár kinézésünk után itélve mindnyájan próbált vándorlóknak látszottunk, szükségesnek tartá jelenteni, hogy a hangos beszédtől s kiabálástól nappal ugy, mint éjjel lehetőleg óvakodjunk; hogy ezentúl kiki naplemente előtt süsse kenyerét, mert itt éjjel nem szabad tüzet raknunk, nehogy hollétünket az ellenségnek eláruljuk; hogy imáinkban mindig amandzsilik-et (biztosság) kérjünk; veszélyben pedig ne reszkessünk, mint az asszonyok. Néhány kard, egy lándzsa és két — természetesen kanóczos — puska osztatott ki közöttünk, s én, akit általában nagy vitéznek tartottak, szintén fegyvert kaptam, jó sok lőporral s golyóval együtt; — bár meg kell vallanom, hogy ezen előkészületekre nem igen kellemes remények tölték el szivemet.

Elhagyván a Balkán hegységet, minden titkolódás daczára láttam a compaszon, hogy a középső uton haladunk. Körentaghiban hallottuk, hogy a hegység táján 50 karakcsi csavarog a tekke-törzsből; de a kervanbasi e hirre csak annyiban hajlott, hogy a Dzsenak kujuszu kutat és állomáshelyet, melynek vize különben is oly sós, hogy csak mindössze három nap óta szomjazó tevéknek nyujthatna enyhülést, elkerülte. Leszálltunk, s a mint mondák, a Döden-ben vagyunk, a hogy e táj nomádjai az Oxus régi medrét hivják; a mult tél viharai és esőzései azonban az utnak tavali nyomait, melyek különben jól meglátszanának, egészen eltörlék.

A régi folyammedret hosszu, görbe vonalban metszettük keresztül, hogy a tulsó s igen meredek parton

feljáró helyet találjunk, s csak nagy fáradsággal értük el napfelkelte előtt a magas fennsikot. A nomádok regéikben az Oxus régi medrét a Mesedi Miszrijan romjaival hozzák összeköttetésbe, s azt állitják, hogy az Oxus egykor közel a kaaba-nak kijelölt épület fala mellett folyt el, s csak később, Gökleng bünein felháborodva, fordult volna észak felé.

Minél inkább eltünt hátunk megett a nagy Balkán a kék felhőkben, annál nagyszerübb, annál borzasztóbban felséges tekintetet nyujtott a beláthatlan sivatag. Azelőtt azt hittem, hogy a sivatag nagyszerüsége csak akkor hathat lelkünkre, ha képzeletünk szint és határozottságot kölcsönöz a képeknek; de tévedtem. A sivatagnak miniature képét láttam szeretett hazám alföldi rónáin, nagyobb kiadásban, midőn Persiaban a Sópuszta (Desti kuvir) egy részén átmentem; de mily más érzések foglalták el itt szivemet! Nem a képzelődés, mint sokan tévesen állitják, hanem a természet maga gyujtja meg itt a lelkesülés fáklyáját. Néha megkisértém a sivatag komor szinét felviditani, s városokat, sürgő forgó életet képzelék magamnak a közelben, — de hiába; a beláthatlan homokbuczkák, a borzasztó halotti csend; a nap sárgásan veres szine hajnalban s alkonyatkor, — mind ez csalhatlanul hirdeté, hogy a földnek egy nagy, talán legnagyobb sivatagján vagyunk.

Máj. 22. Délfelé Jeti Szirinél táboroztunk, mely nevet e hely a hajdan itt létezett hét kuttól nyerte; de most e kutak közől négy már teljesen ki volt száradva, a többiben pedig csak kevés, igen sós, és roszszagu vizet találtunk. Ámbár a kervanbasi azon reménynyel biztatott, hogy este esővizre fogunk bukkanni, azon

kis maradékot, mely kulacsomban vala, bár több volt benne az agyag mint a viz, nem akartam e kutak keserü, undoritó folyadékával felcserélni. A tevék meglőnek itatva, s társaim közől is többen hozzáláttak, s én csudálkozva néztem, mint versenyeznek a négylábuakkal az ivásban; midőn mértékletességre intém őket, nevettek, de később nagyon megbánták mohóságukat. Rövid megállapodás után ismét elindultunk, s egy, a többi homokbuczkák közől kiemelkedő dombhoz értünk, melyen két üres kedseve állt. Azt mondták, hogy az utazók, kik bennök ültek, itt a pusztában elvesztek, s a turkmanoknál minden hely, hol valaha emberek tartózkodtak, nagy tiszteletben áll, s annak megrontása bünnek tartatik. Sajátságos babona! Embereket eladni és országokat elpusztitani, nálok erény, de egy fakosarat tiszteletben tartanak, mert ember ült benne! A sivatag és lakói valóban igen különösek, s még jobban meg fogja lepni az olvasót, ha elmondom, a mi ugyanazon este velünk történt. A nagy meleg engedvén, leszálltam, hogy a kervanbasival s más turkmanokkal a remélt esővizet keresni menjek. Mindnyájan fel valánk fegyverkezve, s mindenik más irányban ment. Én a kervanbasit követtem, s alig haladtunk negyven lépést, midőn ez nehány lábnyomot vett észre a homokban, és kellemetlenül meglepetve felkiáltott: „Itt embereknek kell lenniök!“ Meggyujtók kanóczainkat, és a mindig jobban látható lábnyomok után indulva egy barlang szájához jutottunk. A homokban látott nyomokból következtetvén, hogy csak egy emberrel van dolgunk, rögtön behatoltunk a barlangba, s leirhatatlan borzalommal pillanték meg egy hosszu haju és szakállu, elvadult

FÉL VAD EMBER A PUSZTÁBAN.

embert, zergebőrökbe burkoltan, ki nem kevésbbé megdöbbenve felugrott és egy lándzsát kapva fel, nekünk rohant. Mig én kimondhatlan türelmetlenséggel néztem e jelenetet, kisérőm vonásai a legnagyobb nyugalmat tükrözték vissza; midőn a félvadembert megpillantá, leereszté fegyverét, és halk hangon mondva: „Aman bol!“ (béke veled) elhagyta a borzasztó helyet. „Kanli dir“ (vérrel befertőztetett ember ez) mondá a kervanbasi, anélkül, hogy többet kérdezni mertem volna. Csak később tudám meg, hogy a szerencsétlen, igazságos vérboszu elől menekülve, már évek óta, télen nyáron itt bolyong a sivatagban. Embert nem akar látni, s nem is láthat.

Elszomorodva e szegény bünös látásán, feledém, hogy kirándulásunkon édes viz helyett csak vért találtunk; társaink is üresen tértek vissza, s azon gondolatnál, hogy a nálam levő édes iszapnak ma utólsó cseppeit fogom meginni, reszketni kezdék. Oh viz! legbecsesbje minden elemeknek, gondolám magamban, mért nem ismertem fel előbb értékedet! Pazarul használják áldását, sőt hazámban még félnek is tőle, s mit nem adnék most csak husz cseppért e mennyei folyadékból!

Csak nehány falat forró vizbe mártott kenyeret ettem, hallván, hogy e viz, ha felforr, elveszti keserü izét. El valék készülve mindent türni, amig csak esővizre nem akadunk, mert társaim állapota, kik mindnyájan erős diarrhoeában szenvedtek, nagyon megijesztett. Nehány turkman, különösen a kervanbasi, azon gyanuban álltak, hogy van jó vizök, s azt titokban tartják; de a pusztában minden czélzás a kulacsra annyi, mint valakinek életére törni, s aki mástól kölcsönbe vagy

ajándékul vizet kivánna, azt kiki őrültnek tartaná. Ma este már legkisebb kedvem sem volt csak egy falat kenyeret is enni, s nagyon bágyadtnak érzém magamat, mert a nap forrón sütött volt. Erőtelenül a földre terülve feküdtem, midőn egyszerre láttam, hogy mindnyájan a kervanbasi köré sereglenek, s nekem is intettek, hogy jöjjek oda kulacsommal. E szó : viz! uj erőt öntött belém, felugrottam, s kellemesen valék meglepve, midőn láttam, amint a kervanbasi a karaván minden tagjának mintegy két pohár tiszta édes vizet adott. A derék turkman elmondá, hogy már évek óta szokása, a pusztában jó mennyiség vizet elrejtve tartani, s azt olyankor osztani el, mikor tudja, hogy mindenkinek nagy jót tesz vele; ez egy nagy szevab (jámbor tett), mert egy turkman közmondás azt tartja: „A szomjazónak a sivatagban adott egy csepp viz lemossa száz évnek büneit.“

E jótett nagyságát meghatározni épen oly lehetetlen, mint leirni az élvezetet, melyet egy ital édes viz okozott. Teljesen jóllakottnak érzém magamat, s azt hivém, most ismét kiállhatom három napig a szomjuságot. Az itallal e szerint jól jártam, de kenyeremmel meggyült a bajom. Bágyadtság és étvágyhiánytól kissé ellustulva azt hivém, fa helyett, melyért messze kellett volna mennünk, a teve trágyát, — e rendes tüzelőszert a sivatagban, — fogom sütésre használhatni. De ebből is csak keveset gyüjtöttem össze. Beledugtam a tésztát a forró hamuba, de fél óra mulva láttam, hogy e melegség nem igen nagy. Gyorsan fát mentem keresni, de amint tüzet raktam, besötétedett, s a kervanbasi rámkiáltott, ha el akarom-e a karavánt árulni az ellenségnek?

El kelle tehát oltanom a tüzet, és kovásztalan kenyeremet félig nyersen vinni magammal. Másnap reggel (máj. 23.) Kojmat Ata-nál tartottunk állomást, melynek kutjából a viz már rég kiveszett; a mi különben nem nagy kár volt, mert vize, mint e vidéken levő kutak nagy részeé, élvezhetlen volt. A napsugarak néha egy lábnyi mélységre is megmelegitik a száraz homokot, s azt oly forróvá teszik, hogy még a legvadabb középázsiai is, kinek lába sohsem látott semmiféle czipőt, itt egy bocskor szerü bőrdarabot kénytelen talpára kötni. Nem csoda tehát, hogy a tegnapi enyhitő ital hatása gyorsan elmult, s én csakhamar ismét zsákmányul estem a szomjuság borzasztó kinainak. Délben jelenté a kervanbasi, hogy közel vagyunk a hires búcsujáró állomás helyhez, Kahriman Ata-hoz; hogy tehát szálljunk le, és jámbor kötelességünket teljesitendők egy negyedóráig gyalog vándoroljunk a szentnek sirjához. Képzelhetni kinomat, midőn forróság és szomjtól elbágyadva, elerőtlenedve, kénytelen voltam ülésemet elhagyni s a zarándokcsapathoz csatlakozva egy jó negyedórát gyalogolni a még nem is sikon, hanem magaslaton fekvő sirhoz, és ott kiszáradt torokkal veszett módra telkineket és idézéseket a koránból orditani. Oh kegyetlen szent, gondolám magamban, nem tudtad magad másutt eltemettetni, hogy e látogatás pokoli kinjaitól megments? Fuldokolva, alig lihegve rogytam le a harmincz lábnyi hosszu sirra, mely kos szarvakkal — a mik Közép-Ázsiában a felsőbbség jelei, — volt berakva. A kervanbasi elmondá, hogy a ki e sirban nyugszik, óriás és épen oly hosszu volt, mint maga a sir, és számtalan év előtt az itt levő kutakat sokáig védelmezte a gonosz szellemek ellen, melyek azo-

kat kövekkel be akarták hányni*. Köröskörül több kisebb sir volt látható, szegény utazók végnyughelyei, kik a sivatag különféle pontjain rablók vagy az elemek hatalma alatt elvesztek. A kutak hire, melyek e szentnek védpaizsa alatt álltak, megörvendeztetett; reméltem, hogy iható vizet fogunk találni, s annyira siettem, hogy első értem a kitüzött helyre. Rögtön megpillantám a barna pocsolyához hasonló forrást, es marékkal meriték belőle. Oly hideg volt, mintha jeget érintettem volna, de mikor ajkamhoz ért, egy cseppet nem valék képes lenyelni belőle, oly keserü, sós, és rosz szagu volt e hideg viz! Haragom s szomoruságom határtalan vala, s most először aggódtam komolyan sorsom felett.

* A keletiek szeretik szenteiket testi nagysággal is felruházni. Persiában több óriás sirt láttam; sőt Konstantinápolyban, a Bosporus ázsiai partján, az ugynevezett Josuahegyen is van egy hosszu sir, melyet a törökök a bibliai Josua, a görögök Herkulesz sirjaként tisztelnek.

VIII. FEJEZET.

VIHAR. — ZERGÉK S VAD SZAMARAK. — MEGÉRKEZÉS A KAFLANKIRI FENSIKRA. — AZ OXUS RÉGI MEDRE. — BARÁTSÁGOS TÁBOR. — LOVASOK KÖZELEDÉSE. — GAZAVAT. — BEVONULÁS KHIVÁBA. — AZ AFGHAN GONOSZ MEGTÁMADÁSA. — TALÁLKOZÁS A KHÁNNAL. — SZERZŐ FELSZÓLLITTATIK, MUTASSA MEG A TÖRÖK IRÁS MESTERSÉGÉT. — TISZTELETRUHÁK, JUTALMUL ELLENSÉGEK FEJEIÉRT. — FOGLYOK KIVÉGEZTETÉSE. — KÜLÖNÖS MÓDJA A NŐK KIVÉGEZTETÉSÉNEK. — KUNGRAT. — A SZERZŐ VÉGSŐ ÁLDÁSA A KHÁNRA.

On n'y verra jamais que l'heroisme et la servitude. — Montesq., *Esprit des Lois*, l. xvii. c. 6.

Chiefs of the Uzbek race
Waving their heron crests with martial grace.
Moore, *Veiled Prophet.*

A zivatar, mely csak nehány óra óta volt távolról hallható, éjfél tájban közelebb huzódott, s nehéz cseppjei kinaink közel végét hirdeték. Reggel felé (máj. 24.) elértük a homok végső szélét, melyen három napig tartott, mig keresztül hatoltunk, s meg voltunk győződve, hogy mai utunk agyagos földén fogunk esővizet találni. A kervanbasi ezalatt a sok zerge- és vadszamár nyomok után itélve, reményünket már előre teljesültnek tekinté, de nem közlé velünk véleményét, hanem előre sietett, s csakugyan oly szerencsés volt, hogy fürkésző szemeinek sikerült egy tócsa esővizet felfedezni. Szu! szu! (viz! viz!)

kiáltá mindenki, midőn a kervanbasi találmányát jelenté és sokan már, anélkül hogy még ittak volna, magától a reménytől jóllaktak és megnyugodtak. Délfelé értünk oda, s a már távolról látható pocsolyán kivül még több, a legédesebb esővizzel telt gödröt találtunk. Az elsők közt voltam, kik kulacscsal s más edényekkel odarohantak, nem inni, hanem vizet gyüjteni, mielőtt a sok meritéstől az felzavarodott és iszapossá lett volna. Negyedóra mulva mindenki a legnagyobb kéjjel ült reggelije mellett, s nehéz, sőt lehetetlen fogalmat nyujtani örömünkről. Ezen állomástól, mely Deli Atának neveztetik, Khiváig szakadatlanul megtölthetők kulacsainkat édes vizzel, s innen kezdve utazásunk a pusztában, ha nem is kellemes, de legalább nyugodtnak volt mondható. Este egy helyre jutottunk, melyen valódi tavasz uralkodott. Számtalan apró tó közt ütöttünk tábort, melyek szép rétkoszorukkal valának övedzve, s e táj álomként tünt fel előttem, midőn tegnapi helyzetünkre gondoltam. Hogy örömünk teljes legyen, megmondatott, hogy már a megtámadtatások nagy veszélyén is átestünk, s csak ma este nem szabad még tüzet raknunk. Alig szükséges emlitenünk, hogy a sivatag fiai e váratlan vizbőséget kizárólag jámbor hadzsi-voltunknak tulajdoniták. Ujra megtöltők kulacsainkat s vidáman folytattuk utunkat.

Este elértük az epedve várt mély árkot, melynek tulsó oldalán a Kaflankir (tigrisföld) nevű sikság terjed el, s melynél a khivai khánság területe kezdődik. A felmászás, a fensiknak körülbelül 300 lábnyi magas szélére, embernek állatnak egyiránt fáradságos volt, s azt hallám, hogy annak északi vége szintoly magas és meredek. E táj sajátságos látványt nyujt; a meddig a

szem ér, azon hely, melyen járunk, szigetként látszik a homoktengerből kiemelkedni. A mély árok határai itt ugy, mint az északkeleti részen, melyhez két nappal utóbb (máj. 25. és 26.) jutottunk, nem láthatók. Ha a turkmanoknak hitelt lehet adni, ugy mindkét árok az Oxus régi medre, Katlankir maga pedig hajdan sziget volt, melyet minden oldalról az emlitett árkok vesznek körül. Annyi áll, hogy ezen egész földterület a sivatag többi részétől, ugy alkata és dús növényzete, valamint a rajta tenyésző állatok nagy száma által, nagyon különbözik. Eddig ugyan találkoztunk már egyes zergékkel és vad szamarakkal, de itt nagy csudálkozásomra százával láttam őket, nagy csoportokban legelészve. Ha jól emlékszem, a Katlankiron létünk második napján délfelé, nagy porfelleget láttunk északról közeledni. A kervanbasi és a turkmanok fegyverhez nyultak, és türelmetlénségünk azon mértékben nőtt, a mint a porfelleg közeledett. Végre kivehettük, hogy a tömeg egy jól sorba állitott és támadni induló lovas-századhoz hasonlit, mire kisérőink leereszték fegyvereiket. Nem lévén szabad kiváncsiságot mutatnom, — a mi keleten nem igen található, — türelmetlenségem határtalan lett. A porfelleg mind közelebb jött, s a mint körülbelül 50 lépésnyire volt tőlünk, oly zajt hallánk, mintha legalább ezer jól begyakorolt lovas vezényszóra állapodott volna meg. Temérdek vad szamarat láttunk magunk előtt; ez erős és eleven kinézésü állatok szorosan zárt sorban álltak meg, nehány pillanatig nagy figyelemmel bámultak reánk, aztán, látva hogy nem vagyunk hozzájok hasonlók, egyszerre felkerekedtek, és nyil gyorsasággal vágtattak el nyugat felé.

A kaflankiri fensik emelkedése, khivai oldalról nézve, egy rendes sánczhoz hasonlít, és oly sima, mintha a viz csak tegnap folyt volna el róla. Innen egy napi járás után május 28-kán egy tóhoz értünk, mely Sor Göl (sóstónak) neveztetik, melynek formája derék négyszög és kerülete 12 angol mérföld. Itt hat órányi pihenésre határoztuk el magunkat, hogy mindenki végezhesse a vallás által parancsolt s már régóta szükséges guszl-ot * annyival inkább, minthogy ma épen ejdi kurban, az iszlam egyik legnevezetesebb ünnepnapja van. Uti társaim ez alkalommal felbontották iszákjokat; mindegyiknek volt egy váltani való inge, csak nekem nem. Hadzsi Bilal akart egyet kölcsön adni, de én nem fogadtam azt el, mert meg valék már arról győződve, hogy minél szegényebbnek látszom, annál nagyobb biztosságban vagyok. El kelle magamat nevetnem, midőn legelőször itt tükörbe tekintettem, s megláttam ujnyi vastagságu por és homokkéreggel beboritott arczomat. A sivatagon több helyütt módomban lett volna megmosdanom, de készakarva nem tettem, hogy a piszok kéreg hadd védjen az égető nap hevétől. Amivel azonban nagyon csekély részben értem czélt, s még is egész életemben magamon fogom annak számos nyomát viselni emlékül. Egyébiránt nem csak engem, hanem utitársaimmal együtt mindnyájunkat ki vett formánkból az abdeszt pótszere, a tejemmün, melyet a próféta a viztelen sivatag számára rendelt, ahol viz he-

* A guszl az egész testnek megmosása, a mely csak bizonyos kiváló esetekben szükséges. A napi öt ima előtt végezni szokott más mosakodásokat Törökországban abdeszt-nek, az araboknál vudhu-nak, Közép-Ázsiában pedig teharet-nek nevezik.

lyett homokkal és porral kell mosdani, a mi a testet még piszkosabbá teszi. Az öltözködés s mosakodás után ugy láttam, hogy barátaim most hozzám képest egész urakká lettek. Szánakozásból néhány ruhadarabot akartak nekem adni kölcsön, hanem én megköszönvén az ajánlatot, nem fogadtam azt el, kijelentvén, hogy be akarom várni, mig a khivai khán felruház.

Utunk négy óra hosszat egy kiaszott harasztoson vitt keresztül, a hol egy özbeggel találkozánk, a ki Khivából jött s ujságokat beszélt az ottani viszonyokról. Ha már ezen lovas ember látása is nagy örömet okozott, semmi se volt az azon érzelmeimhez képest, a mik bennem keletkeztek, midőn délután néhány agyagból készitett, elhagyatott házat megpillanték, mert falakat, vagy más házra mutató jeleket nem láttam már, a mióta Karatepét (Persia határát) elhagytam. Ezen kunyhóknak néhány év előtt még voltak lakosaik, s a kelet felé terjeszkedő Medemin földhez számittattak. A khivai khánság azon területrészét nevezik igy, mely legmesszebb benyulik déli irányban, a minálunk Hyrcania-nak nevezett nagy sivatagba. Ezen részt még csak 15 év előtt tette mivelhetővé egy Mehemmed Emin nevü tiszt, s ettől nyerte elneveztetését is, mert a Medemin ezen tiszt nevének röviditéséből származott. Az utolsó háboru óta ismét elhagyatott állapotba jutottak ezen tájak, s igy van az több vidékkel Turkesztánban, a miről többször volt alkalmunk meggyőződni.

Ma reggel (maj. 29.) feltünt előttem, hogy azon észak-keleti iránytól, melyben Khiva fekszik, eltértünk, s egészen északi irányt vettünk; kérdezősködésemre megtudtam, hogy biztosság okáért kerülő utat teszünk. Az

özbeg, a kivel találkozánk, figyelmeztetett, hogy vigyázzunk magunkra, mivel a csaudor-ok nyilt lázadásban vannak a khán ellen, s alamanjaik gyakran berontanak ezen határrészekre. Ez nap este még egy kis aggodalmas vigyázattal haladtunk, s ki volt boldogabb mint mi, a mint másnap reggel jobbra balra sátorcsoportokat láttunk, s a merre utunk vitt, mindenütt a legbarátságosabb „aman geldingiz“-ek (szerencsésen megjöttetek) hangzék elõnkbe. Minthogy a mi Iliaszunknak jóbarátai voltak az itt táborozók között, elment meleg kenyeret s egyéb kurban adományokat (ünnepnapi falatokat) szerezni. Jól megrakodva jött vissza, s hust, kenyeret és kimiszt (kanczatejből készitett csipős savanyu ital) osztott ki közöttünk. Noha csak egy rövid óráig pihentünk meg, még is sok istenfélő nomád jöve hozzánk, kézszoritásunkban részesülni, s ez által szent tettet követni el. Az áldás itt jól jövedelmező czikk volt, mert négy vagy öt áldásomért sok kenyeret, teve-, ló- és juhhust kaptam. Több jap-on (mesterséges öntözésre való árok) keltünk át, s dél tájban egy elhagyatott, Khanabad nevü fellegvárhoz érkezénk, melynek négyszögü magas fala három mérföldnyire meglátszott. Itt töltöttük a délutánt és estet; a nap forróan sütött, s nagyon jól esett a falak árnyékában szunnyadnom, noha a puszta földön feküdtem s a vánkosom egy darab kő volt. Még virradat előtt elhagytuk a Khivától 25 mérföldnyi távolságra eső Khanabadot; s nagyon elálmélkodánk a felett, hogy egész napi (maj. 30.) utunk alatt egyetlen sátort se láttunk, sőt este magas homokdombok közé jutottunk, ugy, hogy azt hivém, ujra a nagy sivatagban vagyunk. Épen theánkkal foglalatoskodánk, a mint a

legelőre kieresztett tevéink egyszerre szilaj szaladásnak eredtek. Még alig jöhettünk arra a gondolatra, hogy valaki üzőbe vette, egyszerre előtünt öt lovas, kik sebes vágtatva a mi táborunk felé tartottak. A theás csészék egy pillanat alatt puskákkal lettek felváltva, s rögtön megalakult a csatarend. A lovasok azonban lassu lépést közeledtek hozzánk s a turkmanok csakhamar megismerék lovaik lépéséről, hogy tévedtünk, mert ellenség helyett barátságos, jóakaró kiséret közelgett felénk.

A legközelebbi reggel (máj. 31.) egy, Akjap-hoz tartozó özbeg faluba érkeztünk; itt már egészen vége szakad a Gömüstepe és Khiva közötti sivatagnak. A nevezett helység lakosai az első özbegek valának, a kiket láttam, igen jó emberek voltak. A bevett szokás szerint sorba látogattuk a házakat, s fatihánk bő aratást hozott. Hosszu idő után itt láttam ismét egyetmást, a mi nyugat felől került ide, s szivem erősen dobogott nagy örömemben. Még ma elérhettünk volna Iliasznak lakhelyére, mert itt már kezdetét veszi egy khivai lakosokkal biró Akjap nevü falu, hanem a mi jóbarátunk kissé hiu volt, s nem akarta, hogy váratlan vendégek módjára érkezzünk el hozzá; tehát az ő lakásától két órányira háltunk meg, egy gazdag nagybátyjánál, Allahnazr-baj-nál * ki nagy megkülömböztetéssel fogadott s vendégelt meg bennünket. Ezalatt Iliasz megüzenhette feleségének érkezésünket, s másnap (jun. 1.) reggel tartottuk bevonulásunkat, Iliasznak tömérdek atyafisága s barátjai érkezvén elénkbe, szives elfogadásunkra.

* Baj, vagy bi, a törököknél bej, előkelő urat jelent.

Engem csinos sátorral kinált meg, hogy foglalnám azt el lakásomul, de én inkább mentem a kertjébe, minthogy fák voltak benne, melyeknek árnyéka után rég sovárgott a lelkem. Nagyon régen nem láttam már viruló fát!

Az alatt a két nap alatt, a mit a félig polgárisult, azaz félig meddig megtelepedett turkmanok között töltték, leginkább feltünt előttem azon idegenkedés, a melylyel ezen nomádok minden ház, vagy kormányféle iránt viseltetnek. Mindamellett hogy már több évszázad óta az özbegek közelében laknak, gyülölik ezek szokásait, erkölcseiket, kerülik a velök való érintkezést, s az özbeg, törzs- és nyelv rokonsága daczára, ép oly idegen az ő szemeik előtt, mint mi előttünk a hottentotta. Miután kissé kipihentük magunkat, neki indultunk a fővárosnak; Gazavaton mentünk keresztül, a hol épen hetivásár volt, s legelső alkalmam itt volt a khivai életet látni. Az éjet egy réten töltöttük Sejkhlar-Kaleszi alatt, a hol egész életemben a legnagyobb és legszemtelenebb legyeket találtam. Az utazók és tevék egyaránt kinoztattak egész éjjel, s mondhatom nem a legjobb kedvemben voltam, midőn reggel, anélkül, hogy a szememet behunytam volna egész éjjel, fel kelle a tevére ülnöm. Az álmatlanság okozta szenvedést szerencsére csakhamar egészen elfeledteté a gyönyörü tavaszi-, egyre bujább virányzatnak indult természet látása. Az előtt ugy gondolám, hogy azért látszott nekem Khiva oly szépnek, mivel a sivatag ellentéte volt, melynek borzasztó képe még szemeim élőtt lebegett. Azonban még most is, miután ujra megláttam Europát, bájos, elragadó vidékeivel, egyre szépnek találom Khiva környékét, kisded, vár-

szerü havli-jaival * melyeket magas jegenyefák árnyalnak, s szép rétjeivel és szántóföldeivel. Ha a kelet költői itt pengették volna lantjukat, sokkal méltóbb tárgyakat leltek volna, mint a borzasztóan puszta Persiában.

Maga a főváros Khiva is meglehetősen kellemes benyomást okoz, távolból látva néhány kupolájával s tornyával, ezen kertek közepett. Jellemző, hogy a nagy sivatagból egy hosszu vékony nyelv nyulik Merv-től félóranyira a város alá, hogy itt még egyszer feltüntesse az élet és halálközötti ellentétet. Ezen sivatag-nyelv Töjeszicsti név alatt ismeretes, s már a város kapui előtt valánk, midőn még egyre láttuk a homok halmokat.

Hogy mikép éreztem magamat junius 3-kán Khiva kapui előtt, azt elképzelheti az olvasó, ha elgondolja azon veszélyeket, melyeknek annyira ki valék téve feltünőleg europai ábrázatom következtében oly könnyen támadható minden legkisebb gyanu által. Nagyon jól tudtam, miszerint a khivai khán, kinek kegyetlenségét maguk a tatárok is kárhoztatták, ilyen gyanu esetében sokkal szigorubb eljárást követne irányomban, mint a turkmanok. Hallottam, hogy a khán minden gyanus idegent rabszolgává tett, hogy csak nem régiben tette ezt egy állitólag herczegi származásu hindosztánnal, a kinek most a többi rabszolgákkal ágyukat kell vonszolnia. Egész belsőm fel volt háborodva, de mindamellett még sem féltem. Az örökös veszélybenforgás már megedzett; a halál, mely olyan könnyen lehetett volna kalandozásom következménye, már három hónap óta lebegett

* A havli betüszerint sugarat jelent, itt udvar helyett használtatik. A havliban vannak sátrak, istállók, hombárok, s egyéb az özbeg (mezei lakos) háztartásához tartozó helyiségek.

szemeim előtt, s rettegés helyett a legszorongatottabb perczekben is inkább azon eszközökről gondolkozám, melyekkel a babonás hitü zsarnok őrszemét elámithassam. Utközben pontos tudomást szereztem magamnak valamennyi előkelő khivairól, a kik Konstantinápolyban megfordultak. Leggyakrabban emlitettek mint ilyet bizonyos Sükrullah bajt, a ki tiz évet töltött követi minőségben a szultán udvaránál. Ugy homályosan magam is emlékeztem, hogy ezt az embert több izben láttam a mostani külügyminiszter Ali pasa házában. Ez a Sükrullah baj — gondolám — jól ismeri Sztambult, az ottan divó nyelvet, s az előkelők szokásait; vagy akarja vagy nem, rá kell, hogy tukmáljam előbbi ismeretségemet, s minthogy egy sztambuli szerepében magát a sztambulit is képes vagyok elámitani, a khivai khán volt követe nem lesz képes álczámat lerántani, s kénytelen lesz czéljaim előmozditására segédkezet nyujtani.

A város kapujánál már számos khivai várakozott reánk, kik kenyeret s aszalt gyümölcsöt nyujtogattak fel hozzánk, tevéink fölé. Már évek óta nem érkezett ekkora csapat hadzsi Khivába, mindenki bámulva nézett bennünket, és mindenfelöl ezen megszólamlásak hangzottak felénk: „Aman eszen geldingiz! (szerencsésen jöttetek!) Ha sah-bazim! Ha arszlanim! (Én sólymom! én oroszlánom!) A bazarba elérkezvén, hadzsi Bilal rákezdett egy telkin-re, én mindnyájánál erősebben hallatám hangomat, s valóban meg valék indulva, midőn az emberek kezeimet, lábaimat, sőt lelógó rongyaimat is csókokkal illeték, mintha valami kiváló szent volnék s csak imént szállottam volna alá az égből. A bevett országos szokás szerint a vámháznak használt karavanszerajban

szállottunk le, hogy a megérkezett málhák és emberek szigoru vizsgálat alá vettessenek, a hol természetesen legtöbb nyomatékkal bir a karaván főnökének nyilatkozata. A fő vámhivatalnak tisztét Khivában az első mehrem (a khán első kamarása s megbizottja-féle egyén) végzi; ki alig intézett néhány szót a kervanbasihoz, azonnal előre tolakodott az afghani, s hangosan kiáltozá: „Három érdekes négylábut és egy érdekes kétlábut hoztunk magunkkal Khivába.“ Minthogy az elsőkkel a Khivában még soha nem látott bivalyokra, az utóbbival pedig én reám czélzott, nem csoda, hogy sokaknak szemei azonnal rajtam akadtak meg, s a suttogásból csakhamar ki lehetett venni e szavakat: dzsansziz (kém) s frengi és urusz (orosz). Én mindenkép rajta voltam, hogy valahogy el ne piruljak, s már épen hátra akartam vonulni a tömeg közöl, midőn a mehrem megszólita hogy álljak meg, s felettébb udvariatlan kifejezésekkel készült vallatásomhoz. Épen felelni akartam neki, midőn hadzsi Szalih, kinek külseje tiszteletet parancsolt, előlépett és semmi tudomása nem lévén a történtekről, a leghizelgőbb kifejezésekkel bemutatott a vizsgálattevőnek, a mire ez egészen megütközve nyájasan mosolygott reám, s megkinált, hogy üljek melléje. Ámbár hadzsi Szalih intett, hogy fogadjam el kinálatát, én a mélyen megsértett érzelem kifejezésével haragos tekintetet vetettem a mehremre, s eltávoztam.

Legelőbb Sükrullah bajhoz mentem, ki akkor minden hivatalos foglalatosság nélkül Mehemmed Emin khan medressze-jében, Khiva legszebb épületében lakott egy czellában. Mint Sztambulból érkezett efendi jelentettem be magamat nála, azon hozzátevéssel, hogy ott

alkalmam volt vele megismerkedni, s erre utaztomban tiszteletemet kivánom nála tenni. Egy efendi megjelenése Khivában, a mi eddig még soha elő nem fordult eset volt, az öreg urat csodálkozásba ejtette annyira, hogy maga jött elém, s nagyon elbámult, midőn egy alakjából egészen kivetköztetett, rongyokkal ruházkodott koldust látott maga előtt. Mindamellett bevezetett, s alig szóltam vele néhány szót sztambuli kiejtéssel, egyre növekvő érdekeltséggel kezdett kérdezősködni a török fővárosban levő nagy számu barátairól, s az ozman birodalomnak az uj szultán alatti viszonyai felől. Mint már fönebb emlitém, szerepem sikeréről meglehetősen meg valék győződve; Sükrullah-baj egy részt magánkivül volt örömében, midőn sztambuli barátai felől pontos híreket beszéltem neki, másrészt meg nem birt eléggé csodálkozni felettem s igy szóla hozzám: „De az isten szerelmeért, mi birt téged reá efendi, hogy ezen borzasztó országokba jöjj, még pedig Sztambulból, abból a földi paradicsomból?“ Én pedig mély sohajtással ezt felelém neki: Oh pir! (papi főnök) s kezemet szemeimre tevém, a mi a tartozó engedelmesség jele. A jó öreg, a ki meglehetősen mivelt müszülman volt, könynyen kitalálhatta, hogy valamely dervis-rendhez tartozom s a pir-em küldött ezen utra, mely kötelességét minden mudir (valamely dervisrend ujoncza) élete (koczkáztatásával is teljesiteni tartozik. Ezen fölvilágositásnak megörült, még csak a dervis-rendem nevét kérdé tőlem, s midőn Nakisbendi-t nevezém meg előtte, mindjárt tudta, hogy Bokhara a czélja zarándoklásomnak. Tüstént lakást akart számomra rendelni a nevezett medreszében, de én nem fogadám azt el utitársaimra hivatkozván, s

távoztam azon igérettel, hogy nem sokára meg fogom őt ismét látogatni.

Midőn visszajöttem a karavánszerajba, ott azt mondták, hogy utitársaim már el vannak helyezve egy tekkie-ben, egy az utazó dervisek számára beszállóul használni szokott kolostorszerü helyiségben, melynek Tösebaz * a neve; oda mentem tehát magam is, s ugy találtam, hogy az én számomra készen tartottak egy czellát. Alig léptem jó barátaim közé, mindnyájan távollétem oka felől kérdezősködtek, és sajnálkozva mondták, mily kár, hogy nem voltam jelen, s nem láthattam, mint kellett annak a nyomoru afghaninak, a ki engem compromittálni akart, nem csak ő általuk, hanem a khivaiak által is szidalmaztatva s piszkolva elvonulnia. Nagyon jó, gondolám magamban, ha a nép között felmerült gyanu elenyésztetett; a khánnal majd csak könnyen boldogulok, mert Sükrullah-baj bizonyára tudatni fogja vele ittlétemet, s minthogy Khiva uralkodói a szultán irányában mindenkor a legnagyobb tiszteletet tanusitották, a mostani uralkodó is bizonyára fog tenni kisérletet, egy efendinek magához szerzésére; sőt az is lehetséges, hogy engem, ki a legelső konstantinápolyi vagyok, a ki Kharezm-be (Khiva politikai neve) eljöve, még kitüntetésekben is részesitnek.

Gyanitásom nem csalt. Másnap egy jaszaul (udvari tiszt) jöve hozzám, kis ajándékot hozván számomra a khántól s azon parancsot, hogy ma estére menjek el az ark-ba (a palotába) s adjam rá a khánra fatihámat,

* A Tört sahbaz-ról, azaz : négy sólyomról vagy hősről neveztetvén igy. Azon négy királyt nevezték igy, kiknek sirja van e helyen, s a kik ezen kegyes alapitványt létesitették.

mivel a hazret (ázsiai uralkodó czime, a nálunk szokásban levő felségnek felel meg) sokat tart rá, hogy egy, a szent országból jövő dervis áldásában részt vegyen. Megigértem, hogy engedelmeskedni fogok s egy óra mulva elmenék Sükrullah bajhoz, a ki, miután jelen ohajtott lenni az audientián, elkisért a király közel eső palotájába, s utközben rövid utasitásokat adott azon szertartásokra nézve, melyeket az uralkodó irányában kellend követnem. Azt is elbeszélte, hogy milyen feszült viszonyban van a mehter-rel (olyan belügyminiszterféle), a ki őt vetélytársának tekinti, mindenben kárára törekszik, s megeshetik, hogy engem sem fogadand, mint a ki ő általa vezettetem be, a legbarátságosabban. Minthogy a kusbegi s a király testvér bátyja hadjáratban voltak a csaudorok ellen, ideiglenesen a mehter volt a khán legelső hivatalnoka. A bevett szokás ugy parancsolá, s reám nézve szükséges is volt, hogy előbb nála mutassam be magamat, mivel azon kapu bejáratánál levő előudvarban lakott, mely egyenesen a khánhoz vezete s hivatalhelyiségét egy tornácz alatt ütötte volt fel.

Minthogy ezen órában jóformán mindennap arz, azaz: nyilvános kihallgatás tartatott, a királyi lak főbejárása, valamint minden egyéb helyisége, melyeken keresztül menénk, telve volt mindenféle osztály-, kor- és nembeli kérelmezőkkel, kik a legközönségesebb házi öltözetökben, sőt az asszonyok közől többen gyermeköket karon tartva, vártak az audientiára; be nem irnak senkit, s az bocsátatik be leghamarább, a ki legjobban tud előre tolakodni. A tömeg mindenütt szolgálat készen félreállt utunkból, s engem rendkivül megörvendeztetett, midőn észrevettem, hogy az asszonyok ujjal muto-

gatnak rám, mondván : „Ime ez az a Konstantinápolyból való dervis, most áldást fog khánunkra mondani; az Isten hallgassa meg szavait.“

A mehtert, a mint előre értesitve valék, egy tornácz alatt találtam, emberei között, a kik minden szavára helyeslőleg mosolyogtak. Barna bőrén s a melléig leérő nagy szakállán meg lehete látni, hogy szart, vagy is persa származásu. Esetlen öltözete, kiváltképen nagy prémes kucsmája jól illett esetlen vonásaihoz. Midőn feléje közeledni látott, mosolyogva szólott valamit környezetéhez. Én bátran közeledém hozzá, komoly arczkifejezéssel üdvözlém őt, s a főhelyet foglalám el, mint a dervisek illetékes helyét, a társaságban. Miután elmondám a szokásos imákat, melyekre mindenki rámondta, szakálát simogatva, az amen-t, a szokásos udvariassági formaságok váltattak fel kölcsönösen a mehter közt s közöttem. A miniszter szellemdusnak akart látszani, s azon megjegyzéssel állott elő, miszerint Konstantinápolyban a dervisek is jó neveléssel biró emberek, s arabul is beszélnek (noha én csak a sztambuli szóejtést használtam). Elmondá továbbá nekem, hogy a hazret, (e szónál mindenki felállott ülő helyéből) engem látni kiván, s hogy nagyon szeretné ha a szultántól, vagy teherani követétől néhány sort hoztam volna magammal. Én erre azt felelém, hogy az én utazásomnak nincsenek világi czéljai, hogy senkitől semmit se kivánok, s csupán személyes biztonságom okáért hoztam magammal egy fermant, mely el van látva tugr-val (a szultán pecsétjével). Ezzel átadtam utlevelemet a mehternek, a ki tiszteletteljesen megcsókolván és homlokához dörzsölvén a nagyuri jelt, felkelt, hogy utlevelemet kézbesitse a khán-

nak, s nem sokára azzal tért vissza, hogy lépjek be a kihallgatási terembe.

Sükrullah-baj lépett be előbb, nekem nehány pillanatig várakoznom kellett, a mig megtétettek a megkivántató előkészületek; mivel ámbár ugy voltam bejelentve mint dervis, bevezetőm nem mulasztá el megjegyezni felőlem, hogy én Konstantinápolyban minden előkelő pasát ismerek, s ennél fogva azon kell lenni, hogy minél jobb benyomást vigyek innen magammal. Nehány percz mulva két jaszaul tiszteletteljesen karon fogott, a függöny felgördült, s ott láttam magam előtt Szejd Mehemmed Khan Padisahi Kharezm-et, vagy közönségesebben szólva, a khivai khánt, egy terrasse-féle emelvényen, bal karjával egy selyembársonyszerü gömbölyü párnára támaszkodva, jobbjában pedig rövid, arany kormány-pálczát tartva. A megszabott udvari szertartáshoz képest felemelém kezeimet, ugyanazt tették a jelenlevők s a khán maga is, s elmondék egy kurta szurát a koránból, azután két Allahumu szella-t és egy szokásos imát; a mely Allahumu Rabbena-val kezdődik, s az átalános amen-nel és szakál-simogatással fejeztetett be. Midőn a khán még fogta a szakállát, mindenki ezt kiáltá: „Kabul bolgaj!“ (Hallgattassék meg a te imád!) s én az uralkodóhoz közeledém, ő pedig oda nyujtá nekem kezeit, s miután megtettük a muszafehát *, néhány lépésnyire hátra vonultam, s ezzel a szertartásnak vége volt. Most a khán kérdezősködni kezdett, utazásom czélja felől, s hogy milyen benyomást tettek reám a turkmanok, a nagy sivatag és Khiva? Azt felelém, hogy sokat szen-

* A Korán által megrendelt azon kölcsönös üdvözlést nevezik igy, midőn az egymást üdvözlők kitárt kezeiket nyujtják egymásnak.

vedtem, de a hazreti dzsemal mubarek (áldott szépség) látása által dúsan meg vannak jutalmazva szenvedéseim; köszönöm Allah-nak, hogy ezen rendkivüli szerencsében részesültem, s azt hiszem, miszerint a kiszmet (fátum) ezen kegyét jó előjelnek tekinthetem utam további folytatására nézve. Noha iparkodtam az itt érthetetlen sztambuli szóejtés helyett az özbegit használni, még is kénytelen volt a király egyetmást tolmácsoltatni magának. Azt is kérdé tőlem, hogy mennyi ideig szándékozom itt maradni, s el vagyok-e látva az utazáshoz szükségesekkel? Én azt feleltem, hogy előbb meg akarom a khánság áldott földében nyugvó valamennyi szentnek sirját látogatni, s csak azután fogom utamat folytatni; arra nézve, vajjon elvagyok-e látva a szükséges kellékekkel, azt válaszolám, hogy mi dervisek efféle földi kicsiségekkel nem gondolunk. Az a nefesz (szent lehelet), a mit pir-em (rend-főnököm) utravalóul adott, képes négy öt napig minden táplálék nélkül életben tartani, s nekem nincs egyéb kivánságom, mint az, hogy 120 esztendeig éltesse az Isten ő felségét.

Ugy látszék, hogy szavaim tetszésben részesültek, mivel ő királyi felsége méltóztatott kegyelmesen meghagyni, hogy 20 aranyat és egy derék izmos szamarat adjanak nekem. Az aranyakat nem fogadám el, azon megjegyzéssel, miszerint nálunk derviseknél bűn, pénz birtokában lenni; hanem a legmagasabb kegy másik bizonyitékát hálás köszönettel elfogadtam, s szabadságot vettem magamnak azon szent törvényt emlékezetbe hozni, a mely fehér szamarat ajánl a zarándok utjára, s én azt ki is kértem magamnak. Már távozni akartam, midőn a khán megkért, hogy legalább arra a rövid időre, a mit

fővárosában fogok tölteni, legyek az ő vendége, s mindennapi élelmezésemre fogadjak el udvari khaznadarjától naponkint két tenge-t (körülbelől másfél frank.) Az ajánlatot szépen megköszöntem, zár-áldást mondék és távoztam. Haza siettemben az előudvarokban és bazárokban hullámzó nép mindenütt tiszteletteljes Szelam alejkum-mal üdvözölt. Csak akkor vettem szabadon lélekzetet, midőn czellám négy fala között egyedül valék, s nem kis megelégedésemre szolgált, hogy az a szörnyü kiélt kinézésü khán, a kinek minden arczvonása a kimerült, tompaelmü s embertelen zsarnok hű képét ábrázolja, irányomban kivételesen jó volt, s most már, a mig időm engedé, háboritatlanul járhattam kelhettem a khánságban. Egész este előttem lebegett a khán alakja, mélyen beesett szemeivel, ritka szakálu állával, fehér, halavány ajkaival és rezgő hangjával. Milyen szerencsés véletlen az, az emberiségre nézve, — elgondolám magamban gyakran — hogy a sötét babonás hit ilyen zsarnokok vérszomjának s hatalmának korlátokat tud szabni.

Minthogy a khánság belsejébe nagyobb kirándulásokat szándékoztam tenni, ennélfogva minél rövidebbre akartam szabni a fővárosban tartózkodásom idejét; a mi érdemes volt a megtekintésre, annak megnézéséhez nem nagy idő kellett, ha a khán, a hivatalnokok s előkelő kereskedelmi világ meghivásai annyi időt nem raboltak volna el. Elterjedvén hire, hogy a királyi kegy részese vagyok, mindenki vendégének ohajtott hadzsi társaimmal együtt, s valóságos kín volt reám nézve, napjában hat, sőt nyolcz meghivást is elfogadni, s a divó szokás szerint minden háznál enni inni valamit. A hajam

borzad még most is, mikor eszembe jut, hányszor kellett napfelkelte előtt, 3--4 óra között éhgyomorra hozzá látnom egy juhfarkzsirban úszó rizszsel telt nagy tálhoz. Mint sovárogtam ilyenkor a száraz, kovásztalan kenyér után, a mivel a sivatagban éltünk, s mint szerettem volna ezen gyilkos fényüzést az üdvös szegénységgel felcserélni.

Közép-Ázsiában átalános szokás, még a legjelentéktelenebb látogatáskor is, a desztarkhan-t (egy többnyire szennyes durvaszövetü tarka asztalkendő, melyen két embernek való kenyér van) felteriteni, s a vendégnek legalább néhány falatot ennie kell. „Nem lehet többet enni“, ezt a kifejezést a közép-ázsiaiak hihetetlennek s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadzsi collegáim e részben minden alkalommal fényes tanuságot tettek bon ton-jukról s én nem birtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz pilav-tól, mert egy napon kiszámitottam, hogy naponkint mindegyik egy font juhfark-zsirt, s két font rizst vett magához, (a kenyeret, sárga és fehérrépát s retket nem is számitva) s ehez még minden tulzás nélkül, vagy 30—40 nagy leveses csésze zöld theát megivott. Az efféle hőstettekben én természetesen nagyon hátra maradtam, s mindenki csodálkozott felette, hogy a könyvekbeni nagy jártasságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés neveléssel birok.

Nem kevésbbé üldöztek a szép elmüek, tudniillik Khiva város ulemái. Ezek az urak, kik előtt Törökország és Konstantinápoly mindennél fölebb való, sok meszele (vallási kérdés) iránt tőlem kivántak felvilágositást, mint a török-iszlambeli tudományosság fő képvi-

selőjétől. Mennyire boszantottak ezek a roppant nagy turbános hájfejü özbegek, mikor azon szabályokra vitték a beszélgetést, hogy hogyan kell a kezeket, lábakat, a fej elejét hátulját megmosni, hogyan kell a szent hit rendeletei szerint ülni, járni, fekünni, alunni stb. A szultánt (mint Mohammed elismert utódát) s főembereit Khivában mindezen fontos törvények végrehajtásában mintaképül tekinték. Törökország császára ő felségét itt olyan müszülmannak képzelék, a ki legalább ötven rőfös turbánt visel, kinek mellén alól ér a szakálla, a kinek ruhái a lábujjain tul terjednek, s életét koczkáztatná a ki affélét merne beszélni, hogy a szultán a haját és szakállát à la Fiesco nyiratta le, ruháit pedig Dusetoye késziti Párisban. Valóban sokszor nehezemre esett, hogy ezen jószivü s szeretetreméltó embereknek nem adhaték kellő felvilágositást; de hogy merhettem volna azt cselekedni, annyira ellentétes felfogásainkat tekintve! Majd ha Bokharába érkezünk, ott körülményesebben fogunk ezen tárgygyal foglalkozni; itt csak is azért érintettük, mivel ez volt a legelső pont, melyen a keleti és nyugati iszlam-polgárosodás között létező különbség érdekes kérdésével legelőször érintkeztem.

Minthogy a Tösebaz (kolostor), a melybe szállásolva valánk, a nagy viztartónál és mecsetnél fogva, melyet magába foglal, közhelynek tekinteték, mindig tele volt az mindakét nembeli látogatókkal. Az özbeg fején kúp alaku prémes süveget, lábain idomtalan nagy bagaria csizmát hord, s nyáron egyedül hosszu ingéből áll többi öltözéke. Később magam is ezen ruházatot használtam, mert a mig az üng tiszta, egy ingben még a bazárban megjelenni sem tartják illetlennek. Az asz-

szonyok teke-szerü turbánjaikkal, melyek 15—20 orosz zsebkendőből vannak összetekergetve, a legtikkasztóbb hőségben is sűrü ruházatukba burkolózva s lábaikon nagy idomtalan csizmákat viselve kénytelenek nagy vizes korsóikat haza czipelni. Egyszer-másszor megállt ajtómnál egy-egy asszony, s egy kis khaki-sifát (egészség-port) * és nefeszt (szent leheletet) kért, elpanaszolván valóságos, vagy csak képzelt baját. Nem tagadhatám meg ezen szegény teremtések kérését, kik között többnél meglepő hasonlatot vettem észre Germania lyányaihoz; lekuporodtak ajtóm előtt, én pedig ajkaimat oly formán mozgatva, mintha imádkoznám, megtapogattam a testük fájdalmas részét, s erősen oda leheltem háromszor; erre azután rendesen mély sohajt hallatott a szenvedő, s többen álliták, hogy azon pillanatban enyhült a fájdalmuk. A mik Európában a dologkerülőkre nézve a kávéházak, ugyanazok Khivában a mecsetek udvarai, melyekben rendesen nagy viztartó van s gyönyörü platán és jegenyefák árnyalják. Noha még csak junius elején valánk, a hőség már is tikkasztó volt, s nekem még is ablaktalan szobámban kelle folyvást kuttognom, mert alig mentem le a kellemes árnyu fák alá, azonnal körülfogott egy csoport nép, s a legbohóbb kérdésekkel ostromolt. Az egyiknek vallásbeli oktatás kellett, a másik azt kérdé: van-e a világon még több olyan szép hely mint Khiva? a harmadik meg egyszer mindenkorra hiteles tudomást akart szerezni arról, vajjon csakugyan Mekkából kapja-e a nagy szultán min-

* Medinából hozzák a zarándokok ezen port egy házból, melyben, állitólag, a próféta lakott; az igaz hitüek ezen port sok betegség ellen gyógyszerül használják.

dennap ebédjét vacsoráját, még pedig ugy, hogy az a Kaabatól egy percz alatt érkezik el egészen be a konstantinápolyi császári palotába? Ha tudnák a jó özbegek mennyi Chateau-Lafitte és Margot diszité Abdul Medsid korában a császári asztalt!

A platánok alatt tett ismeretségeim között érdekes volt az, melyet hadzsi Iszmaellel kötöttem, a ki mint konstantinápolyi mutattatott be nekem, s a ki özbeg származásu létére a nyelvben, ruházatában s taglejtésében valóban annyira hasonlitott a sztambulihoz, hogy meg kelle őt mint földimet ölelnem. Hadzsi Iszmael ugyanis 25 évet töltött a török fővárosban, sok előkelő házban ismerős volt, s állitá, hogy N. N. házában látott engem egyszer másszor, sőt az atyám házára is emlékezett a ki, szerinte, molla lett volna Topkhaneben.* Én a világért se hazudtoltam volna meg, sőt biztositám őt, hogy nagyon jó hirben maradt a neve, s alig várják visszaérkezését. Hadzsi Iszmael, saját elbeszélése szerint, nevelő, fürdős, szijjgyártó, szépiró s vegyész és ez utóbbik minősége következtében varázsló mesterségeket üzött a Bosporus mellett. Szülő városában nagy embernek tartották, főkép varázsló mestersége folytán. Házában többrendbeli apró, vegyészi lepároló készlete volt, s minthogy növény-levelekből, gyümölcsből s más egyébből olajat tudott késziteni, elképzelhetni, miszerint földiei száz meg százféle elixirt kértek tőle. A tehetetlenség ellen Törökországban is nagyon keresett ma'dzsun-ok (decoctumok) itt nagy becsben tartattak. Hadzsi Iszmael sok ideig állott mesterségével a khán szolgálatá-

* Konstantinápolynak egyik város része.

ban; hanem ő felsége nem tartotta meg a kiszabott életrendet, azon egyszerü oknál fogva, hogy nem birt Cupido nyilainak ellenállani; s ennek természetes következményei, a pettyhüdés és csúz nemsokára beköszöntvén, a khán megharagudott udvari orvosára, elcsapta, s helyébe egy matrónát fogadott, a kinek nagy hirben valának csodaszerű orvoslatai.

Ez a jó asszonyság arra a szerencsés gondolatra jött, hogy a beteg királynak 500 adagot rendelt abból a szerből, melyről azt mondják, hogy az ó testamentombeli hires zsoltárköltő királyra jó hatással lett volna. Az ilyen orvosi rendelet elkészitése Europában kissé nehezen menne, hanem a khivai alkotmány mellett könnyen ment az, s a szegény beteg — mint mondják, — már bevett vagy 50 – 60 lapdacsot, midőn tapasztalni kezdé, hogy a gyógyszernek egészen ellenkező hatása van, a miért aztán fejével lakolt a rosz tanácsadó. Ez nem sokkal a mi megérkezésünk előtt történt, s a legutóbbik orvosi rendelet a már emlitett bivaly-tej volt. Épen azon idő alatt midőn Khivában mulattam, ismét szolgálatába akarta a khán hadzsi Iszmaelt fogadni, mint bűvészt, orvost és lőporgyártót; de ez nem fogadta el, mely vakmerősége bizonyára a fejébe került volna, ha a babonás uralkodó mert volna a csodatevő emberrel kikötni.

Khivában egyébiránt magam is, hadzsi collegáim is, fényes sikerét láttuk az áldás és szent lehelet osztás üzletének. Én ezen isteni árukért mintegy 15 aranyat szereztem. A khivai özbeg, nyilt őszinteségü, de bárdolatlan; mindamellett a legszebb jellem Közép-Ázsiában, s én elmondhatnám, hogy itt töltém leg-

kellemesebb időmet, ha a mehter és Sükrullah közötti vetélykedés nem lett volna reám nézve kissé veszedelmes. A mehter ugyanis pártfogóm iránti gyülöleténél fogva mindenben ártalmamra törekedett, s minthogy törökségemet nem vonhatta többé kétségbe, a khánnal azt kezdte elhitetni, hogy én csak színleg vagyok dervis, s nagyon valószinü, miszerint a szultánnak valami titkos küldetésében utazom Bokharába. Az ármánykodásról értesülve lévén, legkevésbbé sem csodálkozám el rajta, midőn audientiám után rövid idő mulva másodszor meghivatott a khán magához. Nagy volt a hőség, s nekem valóban nehezemre esett, hogy csendes nyugalmamból kiholygattak, s kiváltképen kellemetlen volt az, hogy a palota azon terén kelle keresztül mennem, a hol a csaudorok elleni hadjáratból küldött foglyok kivégeztetésének kelle végrehajtatni. A khán, ki nagy társaságban volt, azzal fogadott, hogy azt hallotta felőlem, miszerint a világi tudományokban is gyakorlott vagyok, s virágos insa-val (stilus) birok; irjak tehát neki néhány sort sztambuli modorban; nagyon szeretné azt látni. Jól tudtam, hogy ez a mehter mesterkedése folytán történik, a ki ügyes szépiró hirében állott, s hadzsi társaimat kikérdezgette felőlem. Elővettem tehát az iróeszközt, s a következő sorokat irtam: „Felséges, hatalmas, rettenetes király és ur! A Te királyi kegyedbe mártott legszegényebb és legalacsonyabb szolga szemei előtt tartván hogy: „Külli khattatun dsahilun“ — minden szépiró bolond — (arab közmondás), e mai napig nem sokat foglalkozott szépirási tanulmányokkal és csak arra gondolva hogy: „Her ajib ki padisah mipeszended hüner eszt“ — minden hiba erény, mely a ki-

rály tetszését megnyeri (persa közmondás), bátorkodott ezen sorokat legalázatosabban benyujtani.

A czimzések szédelgős magassága, mely egyébiránt szokásban van Konstantinápolyban, nagy mértékben megnyerte a khán tetszését, a mehter pedig sokkal ostobább volt, hogysem megértette volna czélzásomat. Leültettek, s miután kenyérrel és theával megvendégeltettem, a khan felszólitott, hogy menjek hozzá beszélgetni, s társalgásunk tárgya ezuttal kizárólag a politikára terjeszkedett ki. Dervis jellememhez hiven maradva, minden szót ugy kellett belőlem kicsikarni. A mehter minden kifejezésemet mohón leste, hogy gyanitásait megerősitve láthassa, de miután minden törekvése sikeretlen volt; ismét kegyteljesen bocsátott el a khán s felszólitott, hogy vegyem fel napidijamat kincstárnokától.

Én azt mondám, hogy nem tudom a lakását; erre egy jaszault rendeltek mellém, a kinek más parancsokat is végeznie kellett, s örökké borzasztó marad a visszaemlékezés azon jelenetekre, melyeknek az ő jelenlétében valék tanuja. A legvégső előudvarban mintegy 300 csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal vala fedve, s a haláltól való félelem és éhség által néhány nap óta kinoztatva már is olyanok valának, mintha a sirból kikelt halottak volnának. Már el voltak különözve két osztályra, t. i. olyanokra, a kik még nem valának negyven évesek, s rabszolgákul lehete őket eladni vagy elajándékozni; és olyanokra, a kik állásuknál vagy koruknál fogva akszakal-oknak (őszszakálloknak, avagy vezérszereplőknek) tekintettek, s a khán által reájok mért büntetés alá estek. Az elsőbb osztálybeliek tiz- tizenötével, vas nyakló-karikákkal egymáshoz lán-

czolva kisértettek el, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyu sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik kezei között. Mig többet az akasztófához, vagy a vérpadra vezettek, egészen közel hozzám láttam, hogy nyolcz öregember a hóhér intésére hanyatt elterült a földön. Ezen helyzetben összekötözték kezeiket és lábaikat, s a hóhér sorban kiszurkálta szemeiket, mindegyiknek a mellére térdelvén, s a mint irtóztató munkáját végrehajtá, késéről a megvakitott áldozat ősz szakálába törülgeté le a vért. Irtóztató jelenet volt az, midőn e hóhérmunkának befejeztével a szegény vének kezeiről lábairól leszedettek a kötelek, s ők kezeikkel tapogatózva iparkodtak felállani. Némelyek összeütötték fejeiket, mások erővesztetten a földre rogytak s izonyu tompa nyögéssel kinlódtak. A mig élek, mindig iszonynyal fogok ezen jelenetre emlékezni.

Ezen sorok bizonyára borzadással töltik el az olvasó lelkét; mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezen kegyetlenség csak visszatorlása volt egy nem kevésbbé iszonyu barbarságnak, melyet a csaudorok a mult télen elkövettek, egy özbeg karavánon. Ugyanis egy 2000 tevés gazdag karaván, Orenburgból Khivába jövet, utközben megtámadtatott s tökéletesen kifosztatott. A zsákmányban telhetetlen turkmanok, mindamellett hogy ezen rablás által sok orosz áru birtokába jutottak, az utazóktól, (kik többnyire khivai özbegek valának), még eleségöket is elszedték s ruházatuktól is megfosztották őket; minek következtében többen éhen haltak, mások megfagytak a sivatagban, annyira elpusztitván őket a sanyaruság, hogy 60 emberből csak 8 került haza életben.

A hadifoglyok ezen hajmeresztő büntetése egyébiránt épen nem tekinthető kivételesnek Khivában, mint átalában egész Közép-Ázsiában nem tudják, mi a kegyetlenség; ezen eljárást ott egészen természetesnek tartják, mivel azt a bevett szokások, törvények és vallás egyhangulag helyben hagyják. A mostani khán, a vallás oltalmazójának hirére ohajtott szert tenni, a mit ugy vélt elérhetni, ha a vallás ellen elkövetett minden legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral megbüntet. Egy sürüen elfátyolozott nőre egy mellék pillantást vetni elég volt arra, hogy a bünös a redzsm által kivégeztessék, mint a vallás rendeli. A férfit felakasztják, az asszonyt az akasztófa közelében melléig beássák a földbe s megkövezik. Minthogy Khivában nincsen kő, tehát a végrehajtáshoz keszek-et (kemény hantokat, rögöket) használnak. Ezen eljárás által a szegény szerencsétlen áldozat már a harmadik negyedik dobásra egészen beporoztatik, s vértől csorgó teste iszonyuan eltorzittatik, mignem utolsó leheletével vége szakad kinszenvedéseinek. A khán nemcsak a házasságtörést, hanem a vallás szabályai ellen elkövetett egyéb bünöket is halállal büntette, ugy, hogy uralkodása első éveiben az ulemáknak csillapitaniok kellett nagy vallásos buzgalmát, s még sincs oly nap, midőn valaki a khán kihallgató terméből ezen végzetteljes szavakkal : „Alib barin“ (vigyétek) ne vezettetnék el.

Szinte feledém megemliteni, hogy a jaszaul elvezetett a kincstárnokhoz, napidijamat kifizettetni vele. Azonnal ki lettem elégitve; hanem ezen urat olyan különös foglalatosságban találtam, melyet el kell beszélnem. Épen a khilat-ot (tisztelet-ruhákat) rendezte,

azon ruhákat t. i., melyek a hősök jutalmazására a táborba küldetnek. Négy féle selyem öltözetek voltak azok, mind rikító szinüek s nagy arany himzetü virágokkal, s hallám, mint osztályoztatnak négyfejü-, tizenkétfejü-, huszfejü- és negyvenfejüekre. Minthogy a ruhadarabokon sehol se tudtam festett vagy himzett fejeket fölfedezni, kérdést tettem, hogy miért nevezik igy? s azt kaptam feleletül, hogy az egyszerü öltözetet olyan vitézek kapják jutalmul, a kik négy ellenség fejét vágták le, s a legszebb negyven levágott ellenség fejnek a jutalma. — „Egyébiránt, mondák, — ha ez Rumban nem szokás, jöjj el holnap a nagytérre, ott majd láthatod ezen ruhák kiosztását..“ — Másnap valóban láttam mintegy 100 lovast egészen porlepetten a táborból megérkezni, mindegyik vezetett néhány foglyot, köztük nőket s gyermekeket is, vagy a ló farkához, vagy a nyeregkápához kötve, ezenkivül még egy nagy zsák volt mögötte a nyeregre felkötve, melyben vitézségének bizonyitékai, a levágott ellenségfejek valának. A nagytérre megérkezvén, mindegyik átadta a khánnak vagy valamelyik országnagynak ajándékul hozott foglyoait, azután leoldván a zsákot, megfogta a két csücskét, s ugy rázta ki tartalmát mint valami burgonyát; a szakálas, vagy még anélküli fők oda gurultak a jegyzőkönyv kezelőjéhez, kinek szolgája egy halomra rugdosta össze, mig néhány száz össze nem gyült. Mindegyik hős nyugtát kapott az általa beadott fejekről, s néhány nap mulva kikapta értök a jutalmat.

Mindazáltal az erkölcsök és szokások nyersesége mellett is. s noha ilyen borzasztó jelenetek fordulnak elő, még is Khivában és tartományaiban töltém a legszebb,

AZ EMBER-FEJEK ÁRÁNAK KIFIZETÉSE — KHIVÁBAN.

legkellemesebb napokat, a dervis álruhában tett egész utazásom alatt. Ha már egyátalában a hadzsik iránt mindenfelé igen szivesek voltak, én irántam megkülönböztető szivességet s megelőzést tanusitottak, s akárhol mutattam magamat nyilvánosan, a mellettem elmenők, a nélkül hogy koldulnom kellett volna, pénzt, ruhaneműeket s egyéb ajándékokat szórtak számomra. Nagyobb összegek elfogadásától gondosan ovakodtam, a mi ruhaféléket kaptam, sokat elajándékoztam belőlök kevésbbé szerencsés utitársaim között, még pedig ugy, hogy a legszebb, legjobb darabokat mindig az ő számukra válogattam ki, a legszerényebb legszegényesebbeket pedig magamnak tartottam, mint egy jámbor dervishez illett. Mindamellett nagy változás történt állapotomban, s megvallom, nem kis örömemre szolgált, hogy most már derék izmos erős szamárral, pénzzel, ruhával és eleséggel jól ellátva fogom innen folytathatni utamat.

Kalandjaim könyvének jókora két fejezettel nagyobbitásához bőséges anyagot szolgáltathatnának, a miken átestem, a miket tapasztaltam, az ország belsejébe, egész Kungrat-ig terjedő kirándulásaim alatt; de nem akarom olvasóimat untatni olyan részletezésekkel, melyekben a már előadott szokások, jellemzetek és gondolkozásmódok ismétléséből lenne az uj kép összeállitva. A vizen felfelé Kungrattól Khiváig 18 napi út van. Ötödfél nap alatt mentem Kungratba az Oxuson lefelé, Sükrullah ipával. Visszautazásunkhoz szárazon két annyi idő kellett. Az Oxusnak mind a két partja lapályos és átalában véve jó mivelt s eléggé népes, kivéve a balpart azon részét, a hol, Kanli átellenében az Ovejsz Karajne hegység emelkedik. Kanli és Kungrat között

egy három napi járó puszta terül el; ellenben a tulsó oldalt, főkép a hol a karakalpakok laknak, őserdők rengetege fedi. Midőn visszaérkeztem Khivába, barátaim már beleuntak a várakozásba, s unszoltak, hogy induljunk másnap, mivel az egyre növekvő hőség méltán aggodalommal tölté őket el Bokharába utazásunk iránt. Elmenék tehát Sükrullah-hoz, a kinek Khivában annyi hálával tartoztam, elbucsúzni, s valóban megindultam, midőn a nemes aggastyán mindenkép le iparkodott beszélni szándékomról, a legborzasztóbb képét tárván ki előttem Bokhara Serifnek (a nemes Bokharának.) Elmondta, hogy milyen gyanakodó s áruló politikát követ az emir, hogy nem csak az angolokkal, de minden idegennel ellenségesen bánik. Nagy titokkép még azt is elbeszélte, hogy néhány év előtt még egy oszmanlit is, kit a meghalt Resid pasa katonai tanitóul külde Bokharába, orgyilkosul megöletett az emir, midőn két évet Bokharában töltvén, vissza akart menni Sztambulba.

Ezen aggodalmas lebeszélést Sükrullah részéről, a ki elejénte tökéletes hitet tanusitott dervisségem iránt, most nagyon feltünőnek találtam s azon gondolat villant meg agyamban, hogy ez az ember, ha nem ismert is reám, még is többszöri érintkezésünk folytán észrevette alakoskodásomat s most hihetőleg egészen mást gyanit személyemben. Ezen nemeslelkü agg férfiu, ifjabb korában egyszer Heratba Todd őrnagyhoz küldetett (1839), több izben pedig Sz. Pétervárra s Konstantinápolyba is, s nekem elbeszélte, hogy gyakran és örömmel érintkezett ő a frengi-kkel. Meg lehet hogy akkor fogalmat szerzett magának a mi gondolkozásunkról s tudományos törekvéseinkről, s engem azért foga-

dott kiváló barátságába és oltalma alá. Midőn kezét csókra nyujtá, szemeiben könyek csillogtak; ki tudja milyen érzelemből fakadhattak azok!

A khánra is ráadtam bucsuáldásomat, ki felszólitott, hogy visszafelé Khivának vegyem utamat, mivel egy követet akar velem Konstantinápolyba küldeni, hogy az uj szultántól átvegye a szokásos megerősittetést. Én erre azt feleltem, hogy a jövendőről vétek gondolkozni, majd meglássuk mit fog a sors (kiszmet) rendelni. Minden barátomtól s ismerősömtől elbucsuztam, mielőtt távoztam volna Khivából, a hol csaknem egy egész hónapot töltöttem.

IX. FEJEZET.

ELUTAZÁS KHIVÁBÓL BOKHARÁBA. — HÁROM UT. — GODZSE. — KHANKA — AZ OXUS ÉS RÉVE. — NAGY HŐSÉG. — SURAKHAN. — VÁSÁR. — JAPKENARI. — AKKAMIS. — TÖJEBOJUN. — SAJÁTSÁGOS BESZÉLGETÉS EGY KIRGHISZ ASSZONYNYAL A NOMÁD ÉLETRŐL. — TÜNÜKLÜ. — A TEKKÉKNEK ALAMANJA. — A KARAVAN, VESZÉLY ÁLTAL FENYEGETVE, VISSZAFORDUL TÜNÜKLÜBE. — KÉNYTELEN A SIVATAGBA KICSAPNI. — SZOMJUSÁG. — ELHULLÓ TEVÉK. — SORKUTUK. — MEDEMIN BULAG. — EGY HADZSI HALÁLA. — VIHAR. — SZERZŐ VESZEDELME. — VENDÉGSZERET FOGADTATÁS A PERSA RABSZOLGÁK KÖZÖTT. — A „NEMES BOKHARA“ ELSŐ BENYOMÁSA.

Et nous marchions à l'heure de midi traversant les souffles brûlants et empestés qui mettent en fusion les fibres du cerveau . . .
Je m'enfonce dans une plaine poussièreuse dont le sable agité ressemble à un vêtement rayé. — Victor Hugo, *Omaïah ben Aïëdz.*

MIDŐN utra készen lassankint összegyülekeztünk a Tösebaz árnyas udvarában, csak akkor láttam igazán, mily áldott befolyással volt Khiva vallásossága a mi koldus karavánunkra. A rongyos öltözetek nyoma csak a legszükmarkuabbaknál vala még észrevehető; a rongyos prémes süvegek helyét, melyeket a turkmanok között fogadtunk magunkévá, hófehér turbánok foglalták el, minden tarisznya tömöttebb lett s öröm volt látni, hogy még a legszegényebbnek is volt szamarkája. Velem is nagy változások történtek, mert egy egész szamárral és egy

fél tevével rendelkeztem; s mig az egyik magamat vitt, a másik málha zsákomat szállitá, mely ruhanemükkel, kéziratokkal, a miket összevásárolgattam, s eleséggel volt tömve; mert most már nem fekete lisztet vittem utra, mint a sivatagban, hanem fehér pogácsával (juhzsirban kisütött apró tésztanemü), rizszsel, vajjal s még czukorral is elláttam magamat. Csak öltözetemet nem akartam megváltoztatni. Kaptam ugyan egy inget, de nem vettem azt magamra, mivel ezen fényüzési czikk elpuhithatott volna, s ez még most korán lett volna.

Khivából Bokharába három ut között válogathattunk: *a*) Hezareszp és Fitnek felé; ezen vonalon Kükürtlü mellett történnék az átkelés az Oxuson, *b*) Khanka és Surakhan-on keresztül, a folyam jobb partján, két napi járó sivataggal, Karaköl-ig, *c*) a folyamon fölfelé, mely vonalon Ücsudsak mellett történik a szárazra kiszállás. Minthogy a szárazon utazásban állapodtunk meg, a két ut közötti választást Ajmed nevü kervanbasinkra biztuk, a ki Bokharából való tadzsik volt, a kitől tevéinket bérlettük egy velünk jött khivai ruhakereskedővel együtt, s a ki ezen évszakra a Khankán keresztül vivő vonal mellett nyilatkozott, melyet legbiztosabbnak és legkényelmesebbnek tartott.

Junius 27-én már jó késő délután volt, midőn a végtelen áldás osztogatástól s ölelésektől szabadulva, Khivát az Ürgendzsi kapun át elhagytuk. A tulbuzgók közől sokan egy félórányira utánunk loholtak, nagy buzgóságuk forró könyeket sajtolt ki szemeikből s kétségbeesett hangon kiabálták utánunk: „Ki tudja mikor lesz Khiva ismét oly nagy szerencse részese, annyi kegyes férfiut láthatni vendégül falai között!“ Társaimat, kik

magasan ültek tevéiken, ez nem zavarta, de nekem ugyancsak nagy alkalmatlanságomra volt, alacsony szamaramon a barátság számtalan bizonyitéka, mig végre ezen jámbor állat is megsokallván a mi sok, türelmetlen lett, s nagy örömemre elvágtatott velem. Csak mikor már jól előre jártam, akkor állapodtam meg, de sokáig kelle a kantárszárat ránczigálnom, mig rábirhattam füles hippogryph-emet, hogy vágtatását sebes koczogásra változtassa. Midőn pedig még ebben is akadályozni akarám, megboszankodott, s ekkor hallatá első izben harsogó szavát, melynek terjedelmét, hajlékonyságát s erőteljét jobb szerettem volna távolból megitélni.

A Khivától két mérföldnyire eső Godzseben háltunk meg, melynek mindamellett hogy jelentéktelen városka, még is van kalenterkhane-je (szálló dervisek számára) a minthogy Khiva és Khokand legkisebb helységeiben is vannak ilyen beszállók. Innen Khankáig szakadatlanul mivelt földön keresztül vitt utunk, az egész uton bőven volt kitünő szeder, s minthogy az én csacsim folyvást pajkos kedvében volt, s egyre jóval a karaván előtt járt velem, elég érkezésem volt a hüvelykujnyi nagyságu gyümölcscsel lakozni. Khankába is, a hol épen heti vásár volt, előbb érkeztem meg mint a többi karaván, s beszállottam a kalenterkhanéba, mely a kis város legszélén, a patak partján, jegenye és nyárfák árnyékában volt. Két félig meztelen dervist találtam ott, a kik épen mákonyuk déli adagjainak élvezéséhez akartak látni, engem is megkináltak jókora adaggal, s nagyon elbámultak felette, hogy nem fogadtam el. A helyett tehát theát készitettek számomra, s mig én azt ittam, az alatt ők a mák-mérget nyelték. Félóra mulva mindaketten a bol-

dogok országában voltak, s mig az egyik alvónak arczvonásain a benső örömálmok nyomait vettem észre, a másikon a halálos rettegés vonaglásait láttam.

Szerettem volna bevárni felébredésöket, hogy meghallhassam a szép álmok leirását, hanem karavánunk épen keresztül ment a városon, s nekem hozzá kelle csatlakoznom; mivel innen kis óra járásnyira az Oxus partjához kell vala elérnünk, s ha az idő engedi, még ma átkelnünk. Hanem ez a kis darab ut nagyon rosz volt, egyre az iszapot és mocsárokat kelle kerülgetnünk, s csak estére érkezhettünk el a folyó partjához, a hol elhatároztuk, hogy ott hálunk meg a szabad ég alatt.

Az Oxus, melyet itt, valószinüleg a tavaszi esővizek áradatai következtében rendkivül szélesnek találtam, érdekes látványul szolgált, sárga hullámaival s meglehetős sebes folyásával. Az innenső part, a mennyire csak a szem látott, fákkal s szanaszét elszórt havlikkal (udvarok) volt befűzérezve. A tulsó oldalon is födözött fel beljebb a szem a mivelésre mutató jeleket, s északi irányban ugy tünt fel az Ovejsz Karajne hegység, mint valami függőlegesen lógó nagy felhő. Az Oxus vize a medrében nem oly jó izü iható, mint a belőle származó csatornákban és árkokban, hol a lassubb folyásnál fogva kissé már megülepedett a homok. Itt ugy ropogott a viz a fogak alatt, mintha valami homok-kalácsba harapott volna az ember, de néhány percznyi ülepedés után élvezhető volt. A mi az Oxus vize édességét és jóságát illeti, erről a turkesztaniak azt tartják, hogy nincs hozzá fogható az egész földön, még a Nil Mubarek (áldott Nilus) vize sem ér fel vele. Elejénte azt hittem, hogy a jó iz azon örömnek tulajdonitandó, melyet éreztünk, mi-

dőn a vizetlen sivatagból partjához értünk. Azonban el kell ismernem, hogy a mennyire tapasztalataim terjednek, a vizre vonatkozólag, magam sem ittam sem Európában sem Ázsiában akár folyam- akár forrás vizet oly felségeset, mint az Oxus vize.

Másnap jókor reggel az átkeléshez készültünk. Itt is, valamint Görlen és Hezareszp mellett is, s mindenütt, az államéi a révek, ez magánosaknak adja azokat haszonbérbe, kiknek az idegen utazók közől csak olyanokat szabad átszállitaniok a tulsó oldalra, a kik el vannak látva a khantól petek-kel * (átkelési jegy), a mit csekély pénzért szolgáltatnak ki. A hadzsiknak közös utlevelök volt, de én külön adattam magamnak, a mely igy szólott: „A határőröknek és vámosoknak tudtokra adatik, miszerint hadzsi Molla Abdur-Resid efendinek engedély adatott. Senki által se legyen háborgatva."

A rendőrség semmi ellenvetéseket se tett; csak azon volt felakadás, hogy mint hadzsik nem akartunk fizetni az átszállitásért oly jármüvön, mely a kháné, s a révész egy ideig erre nem akart ráállani. Végre beleegyezett, hogy nekünk megteszi azt a jótéteményt, miszerint magunkat, málháinkat és szamarainkat átszállitja ingyen a tulsó oldalra. Az átszállitás délelőtt tiz órakor kezdődött s csak naplementekor értük el a magas partot, mely a surakhani csatorna mellett nyulik el jobbról. Magán a nagy folyamon fél óra alatt tul lehettünk volna, hanem a folyó sebes árja messzire levitt, s mig a tulsó oldali ohajtott ponthoz, majd le majd felfelé evezve elérhettünk, eltelt a nap, még pedig olyan hő-

* Szószerint — irat.

ÁTKELÉS AZ OXUS FOLYÓN.

séggel, a minőt keveset tapasztaltam életemben. A fő-folyamon meglehetősen jól ment, hanem a mellék ágakon minden tiz lépésnyire megfeneklettünk a homok zátonyokon, s ilyenkor mindig ki kelle embereknek szamaraknak szállani a dereglyéből, mig ismét lengővé nem tétetett, s ujra beszálltunk, a mint elegendő vizre kapott. A szamarak ki s be szállitása, kivált néhány megátalkodott csökönyös páráé pokoli munka volt; a legtöbbet ugy kellett kézen ki s be rakosgatni, mint valami magukkal tehetetlen gyermekeket. Még most is nevetnem kell, ha eszembe jut, hogyan vette az a hori-horgas hadzsi Jakub kisded szamárkáját a hátára, lábait a mellén összefogván, mig az a jámbor állat reszketve helyezé el a fejét koldus gazdája nyakán.

A megnevezett parton egy napig kelle Surakhánnál várakoznunk, a tevék megérkezésére. Jun. 29-én elindultunk, s az özbeg lakossággal biró Japkenarinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenari egy nyolcz mérföldyni hosszu s öt-hat mérföldnyi széles oázt képez, s meglehetősen miveltetik. Ezen túl kezdődik a sivatag, s Akkamis-nak nevezett szélén jó csordajárások vannak, s kirgiszek lakják. Akkamis mellett a karaván lassan folytatta utját, hanem a kervanbasi, én, meg még két társunk, kik biztak szamaraik gyorsaságában, kitértünk a közel fekvő Surakhanba, a hol hetivásár volt, eleségünket kipótolni, vagy igazabban mondva, egy kicsit mulatni.

Surakhan jó föld fallal van bekeritve, kevés lakház van benne, s leginkább azon 300 boltból áll, melyek hetenkint kétszer felnyittatnak s a környék állandó la-

kói és a nomádok által megkerestetnek. Az Emir-ül-Umera, vagy a khán testvér bátyjának tulajdona, a kinek itt szép kertje van. A bevásárlással utitársaimat biztam meg, s magam elvonulék a város kapuja előtti kalenterkhaneba. Itt több dervist találtam, kik a beng (kenderből készitett opium) és dzsersz gyilkoló élvezése folytán már csontvázakká össze aszva, s alakjokból iszonyuan kivetközve hevertek sötét czelláik nyirkos talaján. Midőn bemutattam magamat nekik, szivesen fogadtak s kenyeret és gyümölcsöt hozattak számomra. Én pénzt akartam adni, a mire ők jót nevettek. Azt hallottam később, hogy közülök többen már több mint 20 esztendeje nem vettek pénzt a kezökbe. A környék kitartja derviseit, s a nap folytán valóban láttam több előkelő özbeg lovast odaérkezni, kik közől mindegyik hozott valamit, a miért egy csilim-et (pipát) kapott, a miből kedvencz mérgét szivta. Khivában legkedveltebb bóditó a beng, és sokan gyakorolják ezen bünt, minthogy a bor s más szeszes italok élvezését tiltja a korán, s a kormány halállal bünteti azok éldelését. Minthogy már késő volt az idő, kimentem a vásárra, társaimat felkeresni, s csak fáradsággal tudtam a hullámzó nép között utat törni magamnak. Minden ember lóháton volt, vevők ugy mint az árusok, s mulatságos volt nézni, mikor a kirgisz asszonyok kimiszszel * megtöltött nagy

* Kancza- vagy tevetejből készitett csipős ital, melynek készitésében a kirgiszek kitünők. A középázsiai nomádok részegitő italként használják, s azzal az elismert tulajdonnal bir ezen ital, hogy mindenki meghizik tőle. Több izben megpróbáltam inni belőle, de soha se birtam egy két csöppnél többet lenyelni belőle, mivel erős savanyuságával egészen összehúzta a számat, s fogaim nehány napra elvástak tőle.

bőrtömlővel ülve lovon, a tömlő csapját a nyeregből irányozták annak a ki kimiszt kér, a szájába, és pedig anynyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán ment egykét csöpp félre.

Társaimat megleltem s elindultunk a karaván után, mely már öt órával járt elöttünk. Rendkivül meleg nap volt, szerencsére még is lehete itt-ott kirgisz sátrakat találni, noha a föld homokos volt, s csak közelednem kelle, tüstént ott termettek az asszonyok tömlőikkel, s valóságos czivakodás támadt közöttük, ha nem fogadtam el mindegyiktől egy italt. Szomjas utazónak italt nyujtani rekkenő nyári időben: a vendégszeretet legmagasabb fokának tartják itt, s valóságos jót tesz az ember a kirgiszszel, ha alkalmat nyujt neki ezen erény gyakorlására. A karavánban már a legnagyobb nyugtalansággal vártak bennünket, minthogy a mai naptól fogva csak éjjel valánk utazandók, a mi nekünk is nagy enyhülésünkre volt, állatainknak is. Tehát megérkezésünk után tüstént utra keltünk s varázsszerü látvány volt, fényes holdvilágnál a tovahaladó karaván, melynek jobbja felől az Oxus hullámai hömpölyögtek tompa morajjal, balfelől pedig Tatárország iszonyu sivatagja terült el. Másnap reggel a nevezett folyó partjának egy domborulatán ütöttünk tábort; ezen tájékot Töjebojun-nak azaz: tevenyaknak nevezik, hihetőleg a part görbületeiről, s bizonyos hónapokban a kirgiszek tanyáznak rajta. Tiz órányi idő alatt három kirgisz családot láttam, melyek egymás után legfölebb három óráig laktak közelünkben, s felszedkezvén tovább mentek. Pompás képét láttam rajtok a nomád életnek, s a mint egy kirgisz asszonynyal ezen állhatatlan életről beszélgettem, ezt felelé a

kirgisz nő: „Csak nem lehetünk olyan lusták mint ti mollák, s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert ime a nap, a hold, a csillagok, a viz, az állatok, a madarak és halak mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!" Több ellenvetést akartam tenni a bölcselkedő nomád asszonyságnak, ki épen a sátor felszedésével foglalkozott, midőn távolból kiabálás hallatszék, melyből csak ezen egy szót: büri! büri! (farkas! farkas!) vehettem ki. A kirgisz nő villám sebességgel elsietett a távolabb legelésző nyájhoz, s lármájával azt eszközölte, hogy a farkas egyetlen egy birka kövér farkát vivén magával, megszaladt. Szerettem volna a visszaérkezett nőt a farkasok mozgásának előnyeiről kikérdezni, de nagyon el volt szomorodva vesztesége felett, s én mentem a karavánomhoz.

Naplemente előtt utnak indultunk s szakadatlanul a folyó közelében haladtunk, melynek magas partjai csaknem mindenütt füzekkel, magas fűvel vagy bokrokkal vannak benőve. Ámbár a Khiva és Bokhara közötti utat mint járottat rajzolák nekem, mostanig még is csak határőröket s barangoló nomádokat láttunk, de utazót egyet sem, minélfogva nagyon elcsodálkozánk, látva, hogy öt lovas sebes lépést felénk tart. Khivai kereskedők voltak, kik Karaköl felől négy nap alatt értek ide Bokharából s azon örvendetes hirt hozták, hogy az utak egészen biztosak, s holnapután majd az ő elmaradt karavanjukkal is találkozni fogunk.

Midőn Khivából távozánk, hire volt, hogy a Tekke turkmanok, miután az emir hadseregével távol vala Bokharától, veszélyessé tették az ezen városba vivő utat,

s kervanbasink táplált is titkon aggodalmakat; most tehát minden aggodalomnak egyszerre vége lett, s bizton reméltük, hogy hat vagy nyolcz nap alatt elérkezünk utazásunk czéljához, mely idő alatt ugy hittük hogy az Oxus és Karaköl között csak két napot fogunk viztelen sivatagon tölteni. Másnap reggel egy hajdani erősség romjai, Tünüklü mellett ütöttünk tábort, egy kis csúcsos dombon, mely alatt az Oxus folyik s melyet ezen oldalról a legszebb virány borit. Innen a legészakibb irányban visz egy ut a Khalata-Csöli-nek vagy Dzsan-batirdigan-nak * (életrontó) is nevezett homoksivatagon keresztül, melyen azonban csak hideg télen nagy hóesés után szoktak járni, ha a karaköli ut a turkmanok miatt nem biztos, kik ezen évtájban a befagyott Oxuson átkelhetvén, mindenfelé kalandoznak.

A hőség napról napra tikkasztóbb lett (julius első napjaiban valánk), de nem nagyon volt terhünkre, mivel egész nap egy hatalmas folyó partján tartózkodván, az édes viz bővében pihengeténk. Mily nagy örömünkre volt ez, midőn Kahriman Ata, vagy a Gömüstepe és Khiva közötti nagy sivatag egyéb helyei eszünkbe jutottak! De fájdalom, csakhamar megzavartatánk kellemes gondolatainkban, s néhány kalandozó turkman szeszélye nagy veszélybe döntött bennünket, a mely mindnyájunkra iszonyu halált hozott volna, és a melyből csak a sors különös kedvezése mentett ki, a minthogy most az egyszer kénytelen vagyok az oszmanoknak igazat adni.

Már hajnalodott jul. 4-én, midőn ma éjjeli utunkban két félig meztelen emberre bukkantunk, a kik már

* Tulajdonképen batirdurgan, a batir, — elsülyeszteni, rontani — igének jelen részesülője.

távolból kiáltoztak karavánunkra, s mikor már közel voltak hozzánk, ezt kiabálva: „egy falat kenyeret! egy falat kenyeret!" összerogytak. Én a legelsők közül való voltam, a ki kenyeret és juhzsirt nyujtottam nekik, melyből egy keveset evén, elbeszélték, hogy Hezareszpből való hajósok, kiket egy tekke alaman naszádjuktól, ruháiktól és kenyeröktől megfosztván, meztelenen bocsátott el. A rablók 150-en voltak, s az itt tartózkodó kirgiszek nyájára ólálkodnak. „Az Isten szerelmeért, fussatok vagy rejtsétek el magatokat, mert néhány óra alatt bizonyosan találkoznotok kell velök s habár kegyes zarándokok vagytok, még is mindnyájatokat meztelen, s állataitok és eleség nélkül fognak a sivatagban hagyni, mert a kafir (hitetlen) tekke mindenre képes." Kervanbasinknak, a kit már két izben megraboltak s életét is csak nehezen tudta megmenteni, nem volt ezen tanácsadásokra szüksége, mert alig hallotta a tekke és alaman szavakat, tüstént visszafordulót vezényelt, s oly sebesen hozzá látott a visszautazáshoz, a mint csak birtak a szegény, teherrel megrakott tevék sietni. Tevékkel turkman lovak elől menekülni akarni, természetesen képtelenség lett volna, azonban a mi számitásunk szerint 150 lovas csak reggel felé lehetett a vizen átszállitva, s a mig ők vigyázva jönnének az uton, addig mi talán visszaérhetnénk Tünüklübe, s megtöltvén viztömlőinket, a Khalata homok sivatagba vehetnők magunkat, a hol legalább lehetséges számunkra a megmenekülés. Roppant erőfeszitéssel megérkeztek állataink, egészen kimerülten Tünüklübe. Itt meg kelle legeltetnünk s pihentetnünk fáradt barmainkat, különben lehetetlen lett volna a sivatagban az első állomást is

megtennünk; nagy aggodalmak közt töltének tehát három órát, mig a tömlők megtöltettek s megtétettek az előkészületek az irtóztató uthoz.

A khivai ruhakereskedő, kit már egyszer megraboltak a turkmanok, ez idő alatt rábeszélt több hadzsi társat, kiknek tele volt az erszényök, de bátorsággal nem birtak, hogy inkább rejtőzzenek el az Oxus partján levő bokrok között, mintsem a kervanbasival menjenek a szaratan napjaiban (kanikulában) a sivatagba, hol a szomjanhalásnak vagy a tebbad (forró keleti szél) általi megöletésnek mennek elébe. Oly élénken festette a veszélyeket, hogy többen elszakadtak tőlünk; ehez járult még, hogy a folyamon megjelent egy üres hajó, s minthogy a hajósok a parthoz közeledvén ajánlkoztak, hogy elszállitnak bennünket Hezareszpbe, mindenki ingadozni kezdett, s kis idő alatt csak 14-en maradtunk, kik a kervanbasi tervétől el nem állottunk. Egész utazásom egyik legfontosabb pillanata volt ez. Elgondolám, hogy a visszatérés Khivába elronthatná egész utazási tervemet, életveszély ugyis fenyegetett mindenütt, tehát előre; jobb az elemek dühe, mint a zsarnokok kinzása által veszni! Maradtam a kervanbasival, s hadzsi Szalih és hadzsi Bilal is ott maradtak. Fájdalmas volt az elválás jelenete oly régi, összeszokott utitársaktól; a kisded hajó már el akart a parttól indulni, midőn a kik benne valának, fal-t * ajánlottak. A kövecskék kiosztattak, s

* Jóslat, mely vagy abból áll, hogy a Koránt avagy más szent könyvet gondolomra kinyitnak, s a feltárt lapon meglelik az óhajtásnak megfelelő mondatot; vagy pedig abból, a mi középázsiai szokás — hogy egy társaságban kiosztnak 30 apró követ, s mindenkinek annyiszor kell a Korán három utolsó szurája közől valamelyiket elmondania, a hány kövecskét kapott.

még alig jelenté hadzsi Szalih szakértő szeme a szerencsés kimenetelt, midőn csaknem valamennyi elvált hadzsi ott hagyta a hajót s hozzánk tért. Minthogy már készen volt minden, az ujabb ingadozás elháritása tekintetéből gyorsan elindulánk, s még nem szállott le a nap, midőn Tünüklü romjaitól oldalvást a Khalata felé vivő uton menénk.

Elgondolhatja az olvasó, mit érezék társaimmal együtt, miután már ismeretesek valának előttünk a sivatag rémségei. Gömüstepéből Khivába májusban utaztunk, most pedig juliusban valánk; akkor találtunk esővizet, most még keserü forrásokat sem; leirhatlan vágygyal csüggtek szemeink a tőlünk jobboldalt mind jobban távozó Oxuson, melyet a lemenő nap végső sugarai kétszeres szépen beragyogtak. Még az indulás előtt jól megitatott tevék is kifejezésteljes szemeikkel sokáig arra tekintettek.

Már egyes csillagok láthatók voltak az égen, midőn a homok sivatagot elértük, a legnagyobb csendben haladva, nehogy a turkmanok, kik alkalmasint igen közel voltak hozzánk, de az éj setétében — a hold csak igen későn jövén fel, meg nem láthattak — meghalljanak. A lágy talaj elfojtá az állatok léptének neszét, s csak attól féltünk, hogy szamarunk, melynek hangja az éjben messze elhallott, kedvet talál kapni a dalolásra, és nevetnem kellett azon óvszer felett, mely mindannyiszor alkalmaztatott, valahányszor az hangversenyét megkezdeni készült. Éjfél felé oly helyre értünk, hol mindenkinek le kelle szállnia, mert a szamár ugy, mint a tevék térdig süppedtek a finom homokba, mely itt szakadatlan dombláncolatot alkotott. A hüvös éjben még

csak kiálltam a folytonos menést a homokban; de reggel felé észrevettem, hogy kezem a szakadatlan botra támaszkodástól dagadni kezd, málhámat tehát a szamár hátára raktam, magam pedig a tevére ültem, mely ugyan nehezen lihegve haladott, de a homokban mégis jobban elemében volt, mint én sánta lábammal.

Julius 5-ki reggeli állomásunknak igen kecsegtető neve volt. Adamkirilgan-nak (azaz: azon hely, hol az emberek elvesznek) hitták, s csak egy tekintetet kellett vetni a láthatárra, hogy az ember ez elnevezés helyességéről meggyőződjék. Képzeljen a t. olvasó elláthatlan homoktengert, mely majd mint a viharjárta tenger, magas homokhabokat vet, majd, mint egy tónak csendes szellőtől alig megingatott tükre, aprózott hullámzásban nyúlik el. A légben madarat, a földön még bogarat sem lehet látni; csak itt-ott tünnek szemünkbe az enyészet szomoru nyomai, elveszett emberek s állatok csontjainak alakjában, melyeket minden arramenő egy halomra hord össze, hogy utmutatóul szolgáljanak. Alig szükség említenem, hogy itt fedezve valánk a turkmanok ellen; mert nincs az a ló a világon, mely e homokban csak egy állomásnyit is képes volna menni; de hogy az elemek nem fognak-e akadályt gördíteni utunkba, e gondolat még a legnagyobb keleti közönyösséget is megrendité; a mint ezt társaim komor tekintete az egész khalatai uton csalhatlanul bizonyitá.

A kervanbasi szerint Tünüklütől Bokharáig ezen ut mindössze hat napig szokott tartani, melynek fele homokban, másik fele szilárd, itt-ott fűvel benőtt lapályon vezet keresztül, melyet az év bizonyos szakában még pásztorok is felkeresnek. Már előbb megpróbált

számitásunk szerint tehát, tekintve kulacsaink tartalmát, csak egy, vagy másfél napig tartó viz szükségtől lehetett okunk félni; de már első nap észrevettem, hogy az Oxus-vize meghiusitandja számitásunkat, mert a becses ital minden gazdálkodás daczára aránytalanul fogyott, a mit én a napnak, vagy a viz saját kigőzölgésének tulajdoniték. E felfedezés után kétszeres figyelemmel őrzém kulacsomat, a miben a többiek is mind utánoztak, s mulatságos látvány volt, a mint mindenki alva magához szoritá kulacsát. A roppant meleg daczára öt-hat órát kelle minden nappal mennünk, mert minél előbb kiérünk a homokból, annál kevésbbé kell a veszedelmes tebbad széltől * félnünk, mely a kemény sikságon csak lázrohamokat okozhat, de a homokban az egész karavánt pár pillanat alatt megölheti. A szegény tevék tehát nagyon megerőltettek; elfáradva az éji futásban léptek a sivatagba, s nem csuda, hogy a hőség és homokbanjárás kinjaitól néhány közülök megbetegedett, s kettő már a mai (julius 6.) állomáson, melynek neve Sorkutuk — megdöglött. Sorkutuk sóskutat jelent, s kellett volna is itt kútnak lenni a tevék megitatására, de a viharok már egészen betemették, s legalább egy napig kellett volna ásnunk, hogy használhatóvá tehessük.

A három napnyi nyomasztó hőség már a tebbad nélkül is elvette minden erőnket, s ketten szegényebb utitársaink közől, kiknek gyengébb állataik mellett gyalog kellett menniök, minden vizöket megiván, annyira megbetegedtek, hogy rá kellett őket kötnünk tevéikre, mert sem menni, sem ülni nem birtak. Emellett még

* Persa szó és „lázas szel"-et jelent.

betakartattak, s a mig csak szólni tudtak, „vizet! vizet!“ — volt egyetlen szavuk. Fájdalom, még legjobb barátaik is megtagadták tőlök az életadó italt, s midőn harmadnapra (jul. 7.) Medemin Bulag * elé értünk, egyiköket a halál már megmenté a szomjuság borzasztó kinjaitól. Azon három testvér egyike volt ez, kik Mekkában atyjukat vesztették. Jelen voltam, midőn a szegény lelkét kiadta. Nyelve egészen fekete volt, torka szürkés fehér, különben vonásai nem nagyon eltorzulva. csak ajkai voltak összezsugorodva, minélfogva szája nyitva állt. Alig hiszem, hogy ily beteg állapotban a viz segitett volna rajtuk, s valljon honnan kaptak volna? Borzasztó nézni, mint rejti el az atya fia, a testvér testvére elől a vizet; mert ennek minden cseppje élet, s a szomjuság kinaival szemben hiába keresünk önfeláldozást, nemeslelküséget, mint más veszélyben.

Három nap óta utazván már a sivatag homokos részében, el kelle érnünk a szilárd talaju sikságot, és ezzel az északnak nyuló Khalatahegységet is megpillantanunk: de fájdalom, csalódtunk. Tevéink nem birtak már járni, s ennélfogva még a negyedik napot (jul. 8.) is a homokban kellett töltenünk. Csak bőrpalaczkomban volt még mintegy hat pohárnyi vizem, melyből csak cseppenként mertem inni, s igy persze nagyon kellett a szomjuságtól szenvednem. Nagy ijedtségemre nyelvem már közepén kissé feketedni kezdett; rögtön megittam vizem felét s már mentve hittem magamat; de másnap (jul. 9.) reggel felé az égetés erős fejfájás kiséretében mind érezhetőbbé vált, s mire délfelé a Khalata hegységet felhő

* Medemin Bulag annyit jelent, mint Medemin-Kútja. Ugyanoly állapotban találtuk, mint Sorkutuk-at.

alaku körvonalaiban észrevettük, fokonként enyészni érzém erőmet. Minél közelebb értünk a hegységhez, annál inkább fogyott a homok, s minden szem körül tekintve valami nyájat vagy pásztorkunyhót keresett, midőn a kervanbasi s emberei egyszerre egy közeledő porfellegre figyelmeztetének, s nekünk gyorsan le kellett szállnunk tevéinkről. A tevék már megérezték a közelgő tebbadot, s hangos, erős orditás közben letérdeltek, hosszu nyakukat a földre lapiták, s fejöket a homokba iparkodtak rejteni. Mi védfalul használtuk őket, s alig térdeltünk mögéjök, a szél tompa morajjal zúgott el felettünk, mintegy két ujjnyi vastag homokréteggel boritva el bennünket, melynek első szemei tüzesőként égettek. Ha csak hat mérföldnyivel belebb talál a sivatagban, mindnyájan menthetlenül elvesztünk volna. E szélnek lázat és hányást okozó hatását nem igen vettem észre, csak a levegő lett utánna nehezebb és nyomasztóbb.

Ott, a hol a homok végkép megszünik, három különböző ut látható; az egyik, mely 22 mérföldnyi hoszszu, Karakölön visz keresztül, a másik — 18 mérföld — a sikon közel Bokharáig, a harmadik — 20 mérföld — a hegységen át, hol ugyan van viz, de melynek meredek sziklás ösvényein teve nem járhat. A mint előre el volt határozva, a középső s legrövidebb utat választottuk, főkép azon reményben, hogy a pásztoroktól kaphatunk egy kis vizet. Este felé nehány kutra találtunk, melyeket ez évben még pásztorok nem látogattak; vizök emberre nézve éldelhetlen volt, de állataink jól laktak belőle. Mi mindnyájan azonban egészen oda voltunk, már félig halottaknak éreztük magunkat, s csak a remény tartá még bennünk az életet.

TEBBAD — HOMOKVIHAR A SIVATAGBAN.

Már nem birtam magam erejéből leszállni, ugy fektettek a földre; pokoli hőség égette belsőmet s a fejfájástól el valék bódulva. Tollam gyenge azon kinok festésére, melyekkel a szomjuság gyötört; azt hiszem nincs ennél fájdalmasabb halál, s ámbár veszélyben mindig megtudtam emberelni magamat, most megtörve érzém erőmet, s azt hittem, nem érek több hajnalt. Dél felé megindulánk; én elaludtam, s mire julius 10-kén reggel felébredtem, egy agyagkunyhóban találtam magamat néhány hosszu szakállu embertől körülvéve, kiket rögtön iraniaknak ismertem fel s kik rám kiáltának: „Suma ki hadzsi nisztid!“ (Hisz te mégsem vagy hadzsi!) Nem birtam felelni. Először langymeleg, aztán savanyu, vizzel és sóval kevert tejet adtak innom, melyet itt ajrannak hinak, s mely erőmet visszaadva csakhamar talpra állitott. Ekkor tudtam meg, hogy társaimmal együtt néhány persa rabszolga vendégei vagyunk; kik Bokharától tiz mérföldnyire a pusztában tanyáztak birkákat őrizve, uraik által csak szűken ellátva kenyérrel és vizzel, nehogy tetemesebb élelmiszerek birtokában lévén, a sivatagon át megszökjenek. S e szegény számüzöttekben mégis volt annyi nagylelküség, hogy ősi elleneiknek, a szunnita molláknak vizet adtak. Különösen szivesek voltak irántam, midőn anyanyelvökön szólitám meg őket; — mert Bokharában is beszélnek ugyan persául, de e nyelv nagyon különbözik az iranitól. Leginkább meghatott egy öt éves fiu látása, ki szintén rabszolga volt, s nagyon élénknek látszott. Csak két év előtt fogatott s adatott el atyjával együtt, s midőn ez után tudakozódtam, felelé: „Igen, ő megvette (kiváltotta) magát; én is még csak legfelebb két évig leszek

rabszolga, addig apám a megszabaditásomra szükséges pénzt megszerzi." A szegény gyermeknek alig volt nehány rongya, s bőrének szine s keménysége cserzett bőrhöz hasonlitott. A magaméiból adtam neki egy darab ruhát s ő megigérte, hogy testéhez fogja igazittatni.

A szerencsétlen persák még az utra is adtak egy kis vizet; s hála és részvéttel eltelve váltam meg tőlök. Megindulánk legközelebbi állomásunk Khodsa Oban bucsújáróhely felé, hogy egy hasonnevű szentnek sirját meglátogassuk; melyet, ámbár kissé északra fekszik kitüzött utunktól, hadzsi voltunkra fel kellett keresnünk. Társaim nagy szomoruságára éjjel eltévedtünk a homokbuczkák közt, melyek a sivatagot kerítik, s melyek közepéből oazként emelkedik ki Khodsa Oban; s midőn hosszas keresés után julius 11-kén hajnalodni kezdett, egy édes vizzel telt tó partján találtuk magunkat. Itt vége volt a sivatagnak, s a szomjhaláltól, széltől, rablóktól s más veszedelmektől való félelemnek. Itt léptünk a tulajdonképeni Bokhara határába, s midőn a csak két óranyira fekvő Khakemirba (azon faluba, hol a kervanbasi lakott) értünk, már meglehetős jól mivelt földön valánk. Az egész vidéket a Karata folyam csatornái öntözik, melyet némelyek a Zerefsan folyó egyik ágának, mások egészen külön, önálló, északon eredő folyamnak mondottak; tovább az emlitett tóba ömlik, melynek vize, a mint hallám, csak tavaszkor és nyár elején iható, később leapad és sós lesz.

Khakemirban, mely 200 házból áll s csak két óranyira fekszik Bokharától, kellett meghálnunk, hogy az ország törvényei szerint a vámos (badsgir) és a jelentésttevő (vakanüvisz) jövetelünkről tudósittassék, s a

megvizsgálást és kikérdezést még a városon kivül elvégezhesse. Még az nap egy külön futár menesztetett el, s másnap jókor reggel három tisztje az emirnek jött oda fontos bureaukratikus arczkifejezéssel, megvenni rajtunk a vámot, de kivált hireket kapni magunkról s a szomszéd országokról. Első volt a podgyász. A hadzsik tarisznyáiban többnyire mekkai szent olvasók, medinai datolya, frengisztani kis tükrök, gyüszük, kések s ollók, bagdadi fésűk és persiai nádtollak voltak. Ámbár váltig állitották, hogy a bokharai emir (isten éltesse száz husz esztendeig!) a hadzsiktól sohasem vesz vámot, a vámszedő mégsem zavartatá magát, hanem minden egyes tárgyat feljegyzett. Én két más koldussal együtt végül maradtam; s a vámszedő szemembe nézett, aztán nevetve mondá, mutatnám meg bőröndömet, mert mi (evvel valószinűleg az európaiakra czélzott, engem is annak tartván) mindig szép dolgokat hordunk magunkkal. Nekem épen jó kedvem volt, fejemen dervis — vagy inkább bohócz sipkám, s a ravasz bokharait félben szakitva, mondám, hogy bizon vannak szép dolgaim; mit akar tehát előbb látni, ingó vagy ingatlan vagyonomat? Ő mindent látni kivánván, ki szaladtam az udvarra, s megfogva szamaramat azt a lépcsőkön fel s a szőnyegeken keresztül a szobába vezetém, társaim kaczagása közben bemutatám neki; aztán felnyitám tarisznyámat s elibe raktam azt a pár rongyot mely velem volt, s a Khivában szerzett régi könyveket. A csalódott bokharai bámulva tekinte körül, s kérdé, ha csakugyan nincs-e egyebem. Erre hadzsi Szalih felvilágositást adott neki állásomról, s utazásom czéljáról; a tiszt pedig mindent feljegyzett és jelentékeny fejbólintással nézett reám. A

vámi megvizsgálás után a vakanüvisz (azaz az események feljegyzője) kezdé meg tisztét. Először minden utazónak részletes személyleirását készité el, aztán minden ujdonságot, melyet csak kapott, felirt; és valóban nevetséges volt a részletes kérdezősködés Khiváról, e nyelvben, származásban s vallásban rokon országról, mely századok óta tő szomszédja Bokharának, s melynek fővárosa csak nehány napi járó földre van ettől.

Minden rendben volt, csak első szállásunk iránt a fővárosban ágaztak el a vélemények. A vámszedő a vámházat ajánlá, remélvén, hogy még valamit kicsikarhat, s engem is jobban figyelemmel kisérhet, de hadzsi Szalih (mert ez állt most a karaván élére, nagy befolyással birván Bokharában,) mindenáron a Tekkie-ben akart megszállni. Rögtön el is indulánk s egy félórát haladtunk egy, kertekkel és szántóföldekkel belepett vidéken, midőn megpillantók Bokhara Serife-t (a nemes Bokharát, a mint a középázsiaiak nevezik) otromba tornyaival, melyek mindenikének tetején gólyák fészkelnek.*

A várostól mintegy másfél óránvira keltünk át a déli irányu Zerefsanon, mely, ámbár elég sebes folyásu, még is tevéken és lóháton gázoltuk át. A tulsó parton még látszott egy hajdani, szépen épitett magas hidfő; s közelében egy szintén kőből épitett palota romjai. Állitólag mindakettő a hires Abdullah khán Sejbani müve. Középázsia fővárosának közvetlen környékén általában alig láthatók hajdani nagyságának romjai.

* Khivában sok fülmile van, de gólya nincs: Bokharában ellenben nem látni tornyot, vagy más magasabb épületet, melynek tetején e féllábon álló őrök nem vigyáznának. A khivai ezért e szavakkal gunyolja a bokharait: „A te fülemile-dalod a gólyák kelepelése.“

X. FEJEZET.

BOKHARA. — FOGADTATÁS A TEKKIÉBEN, AZ ISZLAM FŐSZÉKHELYÉN. — RAHMET BI. — BAZÁROK. — BAHA-EDDIN, TURKESZTAN NAGY SZENTJE. — SZERZŐ ELLEN KÉMEK KÜLDETNEK KI. — RÖVID IDŐ ELŐTT BOKHARÁBAN VOLT UTAZÓK SORSA. — KÖNYVBAZÁR. — A FONALFÉREG (RISTE). — A VÁROS VIZZELVALÓ ELLÁTÁSA. — HAJDANI S MOSTANI EMIREK — AZ URALKODÓ EMIR HÁREME, KORMÁNYA S CSALÁDJA. — RABSZOLGA-RAKHELY ÉS KERESKEDÉS. — ELUTAZÁS BOKHARÁBÓL S LÁTOGATÁS BAHA-EDDIN SIRJÁNÁL.

Within earth's wide domains
Are markets for men's lives;
Their necks are galled with chains,
Their wrists are cramped with gyves.

Dead bodies, that the kite
In deserts makes its prey;
Murders that with affright
Scare school-boys from their play! — Longfellow.

Utunk a keletnek fekvő Dervaze Imamhoz vezetett, melyen azonban nem mentünk át, mert, ha az északkeleti részen fekvő tekkiénkhez akartunk menni, itt a bazáron kellett volna áttolongani. Megkerültük tehát a városfalat, melyen sok helyt nagy szakadásokat láttam, s a Dervaze Mezar kapun át julius 12-kén a téres, szép fákkal benőtt tekkiébe értünk, mely rendes négy szöget képez s 48 földszintes czellával van ellátva. Mostani feje (khalfa) unokája a szentsége által hiressé lett

Khalfa Hüszejnnek, kitől e tekkie nevét is vette. Mily nagy tiszteletben áll családja még mindig, mutatja az, hogy emlitett unokája imam és khatib, azaz, az emir udvari papja. Háziurannak e hivatali rangjára meglehetős büszke valék. Hadzsi Szalih, ki az emlitett szent mürid-je (tanitványa) lévén, mintegy a családhoz tartozónak tekintetett, engem társaságunk előkelőbbjeivel együtt rögtön bemutatott; s az apát, kellemes kinézésü s finom modoru férfi, kin a hófehér turbán s a finom selyemből készült nyári köntös nagyon jól állt, igen szivélyesen fogadott, s miután fél óráig beszélgettem vele keresett, dagályos kitételekben, a jó ember egészen magán kivül volt örömében, s csak azt sajnálta, hogy a Badevlet * (ő felsége az emir) nincs Bokharában, különben rögtön bemutatna neki.

Külön czellát adatott nekem a tiszteleti helyen, t. i. közel a mecsethez, hol egyik szomszédom egy tudós molla, a másik hadzsi Szalih volt. E tekkie tele volt celebritásokkal, s én észrevétlenül az iszlami fanatismus bokharai főfészkébe jutottam; maga a helyiség, ha jól találom benne magamat, a világi hatóság minden gyanuja ellen legbiztosabb védelmem lehetett. A jelentésttevő fontos eseményként jelenté megérkezésemet; az emir első tisztje, Rahmet Bi, ki, mig ura a khokandi hadjáratban időzött, Bokharában a főparancsnokságot vitte, még az nap tudakozódtatott felőlem a hadzsiknál, de a tekkieben az emirnek semmi parancsolni valója sincs, és vizsgálódásait annyira fel nem vette senki, hogy nekem nem is szóltak felőle. A világnak ezt mondák

* Badevlet tulajdonképen „boldog"-ot jelent.

barátaim: „Hadzsi Resid nemcsak jó müszülmán, hanem tudós molla is, és minden gyanu ellene halálos vétek.“ — De nekem mindig barátilag tanácsolták, hogy mit tegyek, s csak is társaim nemes barátsága és jó akaró tanácsainak köszönhetém, hogy Bokharában szerencsétlenség nem ért, mert eltekintve elődeim szomorú vesztétől e városban, Bokharát nemcsak az europai, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mert a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott.

Másnap reggel hadzsi Szalih s más négy társammal elmentem a várost és a bazárt megtekinteni, s ámbár az utczák és házak szegénysége, melyek a persa városok legnyomorultabb lakásaival sem mérközhetnek, különösen pedig a lábnyi mély homok épen nem nemes fogalmat nyujtott a „nemes“ Bokharáról, mégis meg valék lepve, midőn először léptem a bazárba, az ott hullámzó embertömeg közé. Bokhara bazárjai, távol attól, hogy szépek, fényesek és nagyszerűk volnának, mint a teheráníak, täbrisziek s iszpahaniak, mégis a fajok, ruhák és szokások tarka különbféleségénél fogva feltünő, sajátságos látványt nyujtanak. A tömeg nagy részén az irani typus látszik meg, s fehér vagy kék turbánt viselnek; az első gentlemant és mollát, az utóbbi igen jól öltözött kereskedőt, kézmivest és szolgát jelent. Emellett észrevehető a határ physiognomia, mely itt az özbegtől kezdve a vad kirgiszig minden fokozatban feltalálható; különben a turanit, ha arczát nem látjuk is, otrombán szilárd járásáról mindig kiismerhetjük az iraniak közől. Ázsia e két főfajának tolongásában képzeljünk magunk-

nak itt-ott elszórva nehány indust (kik itt multani-aknak neveztetnek) s zsidót, kik megkülönböztető jelül * derékon átkötve egy darab kötelet, s fejökön lengyel sipkához hasonló föveget viselnek. Az indus, a veres jellel homlokán, és viszataszitóan sárga arczával beillenék verébijesztőnek jó nagy rizsföldre, a zsidó, nemes, mesterileg szép vonásaival, s gyönyörű szemeivel bármely művésznek a férfi szépség mintájául szolgálhatna. A turkmant is meg kell emlitenünk, kinek merész tüzes szeme valamennyi közől kivillog, s ki alkalmasint épen arról gondolkozik, mily jövedelmezők lehetnének itt alamanjai. Afghant itt keveset látni; ezek, piszkos hosszú ingben s még szennyesebb lelógó hajjal járnak, vállukra római divat szerint egy lepedő van vetve, s ugy néznek ki, mintha házégés elől éjjel az utczára menekültek volna.

A bokharaiak, khivaiak, khokandiak, kirgiszek, kipcsakok, turkmanok, indusok, zsidók és afghánoknak e tarka chaosza minden nagyobb bazárban feltalálható; de, bár mindenki serényen sürög és forog, mégis nyomát sem láttam azon zajos bazári életnek, mely Persiában oly jellemzőleg tünik ki. Szorosan társaimhoz lapulva, futó pillantást veték a bódékra, melyekben csak igen kevés Orenburgon át hozott nyugateurópai, de annál több orosz kéz- és diszműárut láttam; melyek az utazóra nézve e távol városban csak annyiban érdekesek, hogy minden kattun darabnak, vagy a reá ragasztott gyárjegynek láttára ugy érzi magát, mintha egy földije állna előtte. Dobogott szivem, mikor e szavakat: „Man-

* Elameti tefrikie, melyet a Koran szerint minden nem müszülmánnak viselnie kell, nehogy a „Szelam alejkum“ (béke legyen veletek) üdvözlet nagyon pazaroltassék.

chester“ „Birmingham“ — olvasám, és félnem kellett, nehogy valamely szónak puszta elolvasása által magamat eláruljam. Nagy bolt, valamint nagykereskedő itt kevés van, s ámbár a Resztei csit furusin kivül (azaz azon helyen, hol csit, vagyis kattun árultatik), mely 284 bódéból áll, még a város sok részén árulnak kattunt, calicotot és percaillet, mégis bátran állithatom, hogy Hanhart et Comp. barátaim Täbriszben ez emlitett czikkekből magok többet adnak el, mint egész Bokhara, bár ez — és joggal — Közép-Ázsia fővárosának neveztetik. Az idegent a bokharai bazárban jobban érdekli azon hely, hol a belföldi ipar készitményei vannak kirakva; a kétszinű, csikos, Aladzsa nevű, keskenyre szövött gyapjukelmék, selyem, a vékony, pókhálófonathoz hasonló keszkenőktől fel a nehéz Atreszig, s különösen a bőrmunkák viszik itt a főszerepet. E téren a szijgyártók, de különösen a vargák müvészete emelendő ki. A férfi s női csizmák meglehetősen jól vannak dolgozva, az előbbiek magas, hegyes sarkakkal, melyeknek vége nem nagyobb egy szeg fejénél; az utóbbiak ugyan kissé idomtalanok, de gyakran a legfinomabb selyemhimzésekkel diszitvék. Megemlitendő még a ruha-bazár, melyben a rikitó szinű, ragyogó és ránczokban gazdag ruhák vannak kiteritve. A keleti, ki csak itt található fel teljes eredetiségében, szereti a czakhcsukh-ot, azaz a ruhák susogását, s mulattató látvány volt néznem, a mint némelyik vevő uj csapanjában (öltözet) nehány lépést fel s alá járt, hogy a susogás hangját megvizsgálja. Mindez belföldi készitmény, és igen olcsó, miért is a bokharai ruhavásár egészen be khinai Tatárországig maga lát el minden igazhivőt fashionable öltönyökkel. A kirgiszek, kipcsakok és

kalmukok is be szoktak ide térni a pusztából, s a vad tatár ferde szemével s előre álló állával csakugy kaczag az örömtől, ha nyers lóbőrből készült öltönyét könnyű Jektejvel (neme a nyári ruhának) cserélheti fel. Itt találja meg a civilisátió legnagyszerűbb képét; Bokhara neki Párisa és Londonja.

Majdnem három órát járván ide s tova, megkértem vezetőmet s nemes barátomat hadzsi Szalihot, hadd pihenhessem ki kissé magamat; mire ő a Timcse csaj furusi-n (theabazár) keresztül a hires Lebi hauz divanbegi (a divanbég tópartja) nevü helyre vezetett, melyet Bokharára nézve igen csinosnak találtam. Meglehetősen szabályos négyszög, közepén egy 100 láb hosszú s 80 láb széles mély tóval, mely négyszög kövekkel van keritve, s melynek vizébe nyolcz lépcső vezet le. A parton nehány szép szilfa áll, s ezek árnyékában a nélkülözhetlen theabódék óriási szamovarjaikkal (theakatlanok), melyek Oroszországban különösen Bokhara számára készittetnek, kinálólag csábitják az embert. A tér három oldalán édességeket, kenyeret, gyümölcsöt, meleg és hideg ételeket árulnak egyes állásokon, nádgyékények árnyéka alatt; s a rögtönzött bódék százai, körülrajongva az éhes és nyalánk tömeg által, sajátságos látványt nyujtanak. A negyedik, nyugati és erkélyszerü oldalon áll a mecset (Meszdsidi Divanbegi), mely előtt szinte van nehány fa, hol a dervisek és meddah-ok (elbeszélők) fáradságos arczjáték kiséretében beszélik el hires próféták s harczfiak hős tetteit, mindig nagyszámu s tudvágyó közönség előtt. Midőn e helyre léptem, az érdekes szinjáték befejezéseül még 15 dervis a nakisbendi szerzetből, mely itt támadt,

és székel, vonult el előttem. Sohasem fogom feledni, a mint e vadan lelkesült emberek hosszu, tekealaku süvegjeikkel, lobogó hajjal, hosszu botokkal hadonázva, eszeveszettekként ugráltak ide s tova, karban orditva el egy hymnust, melynek egyes versszakait őszszakállu főnökük énekelte elő.

Szem és fül itt annyira el valának foglalva, hogy csakhamar feledém fáradtságomat. Barátom csak erővel birt egy bódéba bevonni, s midőn a nemes sivin (a theának egy neme) már be volt töltve, fel akarván használni bámulásomat, benső örömmel kérdé: „Nos, mint tetszik neked Bokhara Serif?“ — „Igen jól“ — viszonzám, s a középázsiai, ámbár khokandi létére ekkor ellenséges indulattal volt eltelve Bokhara iránt, mégis nagyon megörült, hogy Turkesztan fővárosa ennyire megnyerte tetszésemet, s megigérte hogy a legszebbeket is nehány nap alatt meg fogja mutatni. Daczára a teljesen bokharai öltözetnek, melyet ma felvettem, s bár a nap annyira eltorzitott volt, hogy anyám maga is nehezen ismert volna reám, mégis, a hová csak léptem, egy sereg kiváncsi vett körül, kiknek kéznyujtásaikat és öleléseiket felette unalmasoknak találtam. Óriási turbánom *, s a nagy Koran után itélve, mely nyakamba volt akasztva, isannak vagy sejkhnek nézhetett mindenki s igy el kelle tűrnöm ezen alkalmatlankodásokat. Emellett azonban szent kinézésem megóvott a világi kiváncsiság kérdéseitől, és gyakran hallám, a mint a körültem állók

* A turbán, a mint tudva van, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor müszülmánnak, folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A korán csak hét rőfnyi halotti lepedőt (kefen) parancsol; de a jámborok tulteszneк e rendeleten, s néha 4—6 lepedőt, azaz 28—42 rőf dulbendet hordanak fejökön.

barátaimat kérdezgették felőlem, vagy magok közt suttogtak. „Mennyi jámborság kell ahhoz, mondá az egyik, hogy valaki egyes egyedül Konstantinápolyból Bokharába jöjjön Baha-ed-dinünket * meglátogatni!“ — „Igen, szólt egy másik, mi is megyünk ugyan Mekkába, a legszentebb helyre, de ezeknek az embereknek (itt rám mutatott), egyéb dolguk sincs, egész életök imádság, jámborság és búcsújárásból áll.“ — „Bravo, eltaláltad!“ — gondolám magamban, s nagyon megörültem, hogy itt oly jól sikerült incognitóm. Egész tartózkodásom ideje alatt Turkesztan fővárosában, a különben ravasz és gonosz nép sohsem gyanakodott ellenem, eljártak hozzám áldásért, meghallgattak midőn nyilvános helyeken felolvasám a nagy bagdadi sejkh Abdul Kader Gilani történetét, de soha senkitől egy fillért sem kaptam, s e nép szenteskedését nagyon különbözőnek találtam a khivai özbegek valódi jámborsága és jótékonyságától.

A kormánynyal nem oly könnyen ment a dolog, mint a néppel. A fentebb emlitett Rahmet bi, nyilvánosan meg nem támadhatván, folyvást kémeket küldött nyakamra, kik szertecsapongó társalgásukban mindduntalan emlegették Frengisztant, azon reményben, hogy egy vagy más megjegyzés által el fogom árulni magamat. Látván hogy ezen eszköz nem vezet czélhoz, azon kezdték, hogy mily nagy kedvök van a frengiknek a nemes Bokharára, s hogy már többen kémeik közől, és különö-

* Baha-ed-din, a bokharaiak kiejtése szerint Baveddin, egy az egész izlam vilagban ismeretes ascéta és szent, a nakisbendi rend alapitója, melynek tagjai Mekkában, Khinában, Persiában, Arábiában és Törökországban is el vannak terjedve. Meghalt 1388-ban ; a mecsetet, a klastromot s a sirját körülvevő falat Baveddin faluban Abdul Aziz khán épitteté 1490-ben.

nösen bizonyos Könölli és Isztodder Szahib nevü (Conolly és Stoddart) angolok elvették érdemlett büntetésöket. * Vagy a csak nehány nap előtt érkezett és fogságba esett frengikről kezdtek beszélni, (azon szerencsétlen olaszokról) kik több ládával hoztak gyémántporral behintett theát, hogy a szent város valamenyi lakosát megmérgezzék, kik a nappalt éjjellé tudják változtatni, s más pokoli dolgokat visznek véghez. E kopók legnagyobbrészt hadzsik voltak, kik évekig lakván Konstantinápolyban, az ottani nyelv és viszonyokróli ismereteimet akarták próbára tenni. Hosszas, türelmes hallgatás után a türelmetlent kezdém ilyenkor játszani, s kértem, kiméljenek meg a frengikről való beszélgetéstől. „Azért hagytam el Konstantinápolyt, mondám, hogy e frengiket, kik az ördög eszét elrabolták, kikerüljem. Most hála istennek, már a nemes Bokharában vagyok, s nem akarom a rájok való emlékezéssel időmet elkeseriteni. Hasonlókép feleltem a ravasz Molla Serefeddinnek, a könyvkereskedők akszakaljának is, ki egy orosz követ által néhány év előtt nála hátrahagyott könyvlajstromot, s még nehány angol és olasz iratot mutatott. Megvető tekintetet veték reá; mondván: „Dicsőség Allahnak! az én emlékezetem még nincs frengi tudományokkal és könyvekkel beszenynyezve, mint fájdalom, már sok konstantinápolyi töröké.“ **

* E két vértanu szomoru vége magában Bokharában is titok maradt, s még most is a legellenkezőbb hirek keringnek felőlök. Természetesnek fogja találni kiki, hogy álruhámban lehetetlen volt e szerencsétlenek sorsa után részletesen tudakozódni. Ferrier. Wolf és Kaye s más hivatalos és nem hivatalos levelezők ugyis annyit beszéltek már e szomoru eseményről, hogy az én futólag szedett jegyzeteim már feleslegesekké váltak.

** Egyszer a vezértől egy szolga jött hozzám, egy kicsiny szikár embert hozva magával, hogy vizsgáljam azt meg, ha csakugyan arab-e

Rahmet bi látván, hogy kémjeivel nem megy semmire, magához hivatott, természetesen egy pilaura való udvarias meghivás alakjában, melynél a bokharai ulemavilág is diszes koszoruban képviselve vala. Már beléptemkor láttam, hogy nehéz feladat vár reám, mert az egész összejövetel nem volt egyéb vizsgálatnál, mely alatt tettetésemnek a tüzpróbát kellett kiállnia. Jókor észrevevém a veszélyt, s nehogy egy vagy más kérdéssel meglepjenek, a kiváncsit játsztam, és a jelenlevőkhöz több kérdést intéztem a farz, szünnet, vadzsib és musztahab-beli valláselvek különbsége felől. ** Buzgóságom tetszett, s nemsokára a Hidajet, Serkhi vekáje s más hasonló themákat tárgyaló könyvek több pontja felett heves vitatkozás keletkezett, melyben nagyon óvatosan vettem részt, és fennen dicsérém a bokharai mollák szellemi felsőbbségét nemcsak magam, hanem minden konstantinápolyi ulemák felett is. Elég az ahhoz, hogy ezen is szerencsésen átestem. A tudós mollák jelekkel és szavakkal értésére adták Rahmet binek, hogy jelentéstevője nagy tévedésben van, s hogy én, ha „kitünő mol-

és Damaszkusba való , a mint mondja. A mint belépett, feltüntek nekem arczvonásai. Europainak tartám, s még nagyobb lett bámulatom, midőn őt beszélni hallván, kiejtését cseppet sem találtam arabnak. A mint mondá, Khotenbe (Chinában) indult Dsafer Ben Szadik ottani sirjához bucsut járni , s e napokban tovább akart utazni. Beszélgetésünk közben vonásaiban is némi zavart vettem észre. Nagyon sajnálom, hogy másodszor nem láthattam , mert hajlandó valék hinni , hogy az enyimhez hasonló szerepet játszik.

** Az iszlam parancsainak fontosságában négy fokot különböztethetni meg. Farz az istentől a prófétak által kinyilatkoztatott kötelességet, szünnet a prófétától magától, isteni sugallat nélkül származó hagyományt jelenti, E két szó „vadsib“ és „musztahab“ oly szabályokat jelent, melyek a koran ujabb magyarázóitól veszik eredetöket. Amazok mindenkire nézve kötelezők, ezek kinek-kinek tetszésére bizvák.

la“ nem is, de oly ember vagyok, ki azon uton jár, melyen a valódi tudás napsütését lehet elérni.

E jelenet után meglehetősen zavartalanul éltem Bokharában. Rendszerint először otthon teljesitém azon terhes kötelességet, melynek dervis voltomnál fogva alá valék vetve; aztán a 26 bódéból álló könyvbazárba mentem, melyben a nyomtatott könyv még mindig a ritkaságok közé tartozik. Itt, és a könyvárusok házaiban, melyekben tulajdonkép raktáraik vannak, nem egy kincset láttam, mely nagy hasznára lehetne keleti történet- és nyelvtudományunkra nézve; melyek megszerzése azonban rám nézve lehetetlen volt, részint anyagi körülményeim, részint a miatt, hogy a világi tudomány iránt mutatott érdekeltségem gyanuba keverhetett volna. A mi keveset a bokharai és szamarkandi könyvpiaczról magammal hoztam, elég fáradságomba került; és szivem vérzett, midőn oly könyvek megszerzéséről le kelle mondanom, melyek keleti tanulmányainkban tetemes hézagokat pótolhatnának. A könyvpiaczról az attól jó távol eső Rigisztanra szoktam volt menni, mely ugyan nagyobb és zajosabb a fentebb leirt Lebi-hauznál, de korántsem oly kellemes. Itt is van egy theás bódékkal körülvett tó, melynek partjairól az emirnek a másik oldalon fekvő várába, vagy palotájába (Ark) lehet belátni. Az épület homlokzata, mely felett egy óra van, komor, visszataszitó tekintetü; s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság e fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közől sokan legyilkoltattak, s most is három europai szenvedett távol hazájától és minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyu feküdt a földön, hosszu, czifra csővekkel, melyeket az emir khokandi

hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza. Jobbra a palotától van Meszdsidi Kelan, Bokhara legnagyobb mecsete, melyet Abdullah khan Sejbani épittetett. Bár a Rigisztan majd nem egészen az emir szeme előtt fekszik, még sincs Bokharában, sőt talán egész Turkesztanban hely, melyen annyi rút bűn követtetnék el, mint itt. A keletiek ismeretes ocsmány bűne, mely a Boszporusz partjain kezdődve befelé keletnek mind észrevehetőbbé válik, itt tetőpontját éri el. Oly dolgok felett, melyek európai embernek vérét fellázitanák, itt mint a legártatlanabb tréfák felett kaczagnak; még a vallás is, mely a mosdásban, vagy más formaszerüségekben elkövetett tévedést halállal büntet, itt szemet huny, és eltüri a legborzasztóbb bünteteket, hogy . . . .
Gyakran láttam Khahrbag Abdullah khanban, mely a városon kivül fekszik, minden állásu s koru embereket, a mint fejjel a falnak mentek, a porban fetrengtek, s ruháikat összetépték, hogy vonzódásuk nagyságát tudtára adják azon lénynek, ki távol onnan egy fa alatt ülve, könyvolvasással látszott foglalkozni. Azt hittem, e helyet titokban tartják, s nem is csudálkoztam felette; de annál jobban meg valék lepetve, midőn a Rigisztanon minden theabódéban egy ily áldozatot láttam, melyet — gyakran saját atyjának kapzsisága, az arramenők odavonására használ.

Mindig kikerülém e fertelmeket, s inkább egy komuli* khinai theabódéját látogatám meg, ki a török-tatár nyelvet teljesen birta s itt müszülmánnak tartatott. A jó ember igen barátságos volt irántam, pedig mily távol

* Komul 40 állomásnyira van Kasgartól, és 70 állomásnyira Bokharától.

születtünk egymástól! Sokat beszélt hazája szép vidékei, erkölcsei és jó ételeiről. Nagy tapasztalással birt a theakereskedésben, és egészen fellelkesült, midőn azon theacsemetéről beszélt, melynek egy tövén oly sokféle izű levelek teremnek. Boltjában 16 faj volt képviselve, melyek mindenikét puszta érintés után megismerte. 1) Kirkma, 2) Akhbar, 3) Ak kujruk, melyek Közép-Ázsiában és Khinában ritkán, nagyobbrészt Oroszországban, Persiában s Európában használtatnak; 4) Kara csaj, 5) Szepet csaj, melyek, mint a khinai kacsdohány, téglaformában árultatnak; csak reggel ivatnak tejsürüvel és sóval, és nagyon izgatók. 6) Sibaglu, 7) Gore Sibaglu, 8) Sivin, 9) It kelleszi, 10) Bönge, 11) Posun, 12) Pu csaj, 13) Tuntej, 14) Gülbuj, 15) Misk-göz, 16) Lonka. Ezek általában zöld theafajok, mert Khina északi részében s Közép Ázsiában csak ezeket szeretik. A lonkatheát tartják a legnemesebbnek, s egy csészére, mely felér kettővel az Európában szokottakból, elég belőle egy levél. *

Azok után, a miket Teherántól idáig utitársaim beszédeiből kivehettem, egy hét mulva teljesen otthon érzém magamat Bokharában. Eleinte mindenüvé hadzsi Szalih által vezettetvén be, később a városban, bazárokban s medreszékben egyedül tevém látogatásaimat, s csak akkor kisérém barátaimat, mikor együtt voltunk meghiva egy itt lakó khinai-tatár házához. Itt rendszerint nemzeti ételekkel vendégeltettünk meg, melyeket barátaim, tulajdonkép hadzsi Bilal s társai már rég nélkülöztek.

* A közönséges vevő a theát a Semmen, azaz a kifőtt thealeveleken kóstolja meg, melyeknek jó theánál igen finomaknak s lágyaknak kell lenniök.

Ezen ételek közől egyet leirok, s jó falatként ajánlhatok az európai olvasónak. A mantuj, egy neme a tésztának, vagdalt hússal, mely zsirral s fűszerekkel van keverve, megtöltve, és különös módon megfőzve. Tudniillik egy oly vizzel teli katlan tétetik a tűzre, mely fennt be van zárva, s csak egy ökölnyi nyilással bir. Erre három négy keményen záródó szita jő, melyeknek legalsaja tésztával a katlanhoz ragasztatik. Ha a viz forr, s a sziták eléggé megteltek gőzzel, a mantuj először a legfelső, aztán az alsóbb szitákba tétetik, melyekben mindaddig marad, mig egészen meg nem főtt. Nem különös-e, hogy a khinaiak még a gőzt is felhasználják ételeikhez? A megfőtt mantuj-ok gyakran még zsirban megsüttetnek s akkor zenbuszi (asszonycsók) nevet nyernek. Kasgari és jarkendi barátaimnak még sok különös ételök volt, de mindezek leirását arra bizom, a ki tatár szakácskönyvet akar késziteni.

Az idő Bokharában tartózkodásom alatt kiállhatlanul forró volt, s kétszeresen szenvedtem, mert a Ristetőli féltemben (filaria medinensis), melyet nyáron ott legalább minden tizedik ember megkap, mindig meleg vizet vagy theát kellett innom. Mint nálunk a náthát, oly könnyen veszi fel a bokharai, vagy a nyáron ott tartózkodó idegen, ha lába, vagy akár testének más része egy helyen viszketni kezd. Nemsokára kis veres folt lesz látható, s ennek közepéből fonálnyi vastag féreg búvik ki, mely néha rőfnyi hosszura nyulik, s melyet nehány napon át óvatosan ki kell onnan gombolyitani. Ez rendes lefolyása a betegségnek, mely nem jár nagy fájdalmakkal; de ha a féreg gombolyitás közben elszakad, gyuladás keletkezik, s egy helyett 6—10 féreg támad, s az

ember egy hétig kénytelen roppant fájdalmak közt az ágyat őrizni. Bátor ember mindjárt eleinte kivágatja testéből a Ristét. A bokharai borbélyok e műtétben meglehetős ügyességgel birnak, pillanat alatt felvágják azt a helyet, melyen az ember a viszketést érzi, kihuzzák a férget, s a seb hamar beheged. E baj, mely Persiában Bender Abbasziban is otthon van, néha csak a következő nyáron, még pedig más éghajlat alatt is, üt ki: s igy járt a hires Dr. Wolf, ki Bokharából magával vitt ily hosszu uti emléket, mely aztán csak Angliában jött napvilágra. Ezenkivül Bokhara lakosai között, a rosz éghajlat s még rosszabb viz következtében különféle seb-betegségek uralkodnak; s főleg a nők nagy része, kik különben nem csunya barnák volnának, a sok otthonüléstől telve vannak sebhelyekkel.

Bokhara az északkeletnek folyó Zerefsanból (aranyszóró) kapja vizét, melynek medre mélyebben fekszik a városnál, s ezt nyáron át csak fukarul képes ellátni. A viz csatornán át jön a városba, mely ugyan elég mélyre van ásva, de nem tartatik tisztán, — a Dervazei Mezar kapunál, a viz állásához képest minden 8 napban vagy két hétben egyszer. A már a városba folyásnál szennyes hullámok megjelenése mindig örömteljes esemény a lakosokra nézve. Először a népség fiatalja s vénje az árkokba és vizmedenczékbe ugrál megfürödni, aztán a lovak, tehenek s szamarak füröszteтnek meg, s miután a kutyák is felfrissitették benne magokat, megtiltatik a belejárás, s a viz valamivel tisztább lesz, de mégis telve van már mindenféle piszokkal s miasmákkal. Igy láttatik el vizzel a „nemes“ Bokhara, hol a tanitványok ezrei tanulják azon vallást,

mely fennen hirdeti, hogy „a tisztaság a vallásból származik.“

Sohsem fogom feledni a kormánynak ugy, mint a népnek azon vallási iparkodásait, melyeket Bokharában láttam. Akárhányszor hallám, hogy „Bokhara az iszlam valódi támasza“; de e czimét kevésnek találom, s talán az iszlam Rómájának nevezhetném, mert Mekka és Medina annak csak Jerusáleme. Bokhara érzi e felsőbbséget és büszkén dicsekszik vele az iszlam minden népei, sőt maga a szultán ellenében is, a ki pedig hivatalosan a vallás fejének van elismerve, kinek azonban nem birják megbocsátani, hogy tartományaiban a frengik befolyása sokat meghamisitott. Mint oszmanli gyakran kérdőre vonattam, hogy mért nem ölet meg a szultán minden frengit, kik országában laknak és dsiziét (adót) nem fizetnek, miért nem visel évenként vallásháborut (dsihad), bár minden határain túl hitetlenek laknak; miért nem viselik az oszmanlik, kik csak mégis szunniták és az Ebu Hanife törzséhez tartoznak, a turbánt, és a szabályszerüen bokáig érő hosszu ruhákat, miért nem hordanak hosszu szakállat és rövid bajuszt, mint a „minden világi teremtmények dicsősége“ (igy hivják a prófétát), miért mondják el a konstantinápolyi ugy, mint mekkai szunniták az Ezant (felhivás imára) énekelve, a mi nagy bün, miért nem lesznek mindnyájan hadzsikká, mikor oly közel laknak a szent helyekhez s. a. t.

Mindent elkövettem, hogy a derék oszmanlik becsületét a vallás dolgában megmentsem, s habár néha pirulva el kelle mondanom a „pater peccavi“-t, bensőmben csak szerencsét kivánhattam a törököknek, hogy a „meghamisitott iszlam“ befolyása alatt némely jó tulajdonsá-

gokat és szép jellemvonásokat vettek fel, míg a tiszta vallás partjain mosdó hitsorsosaiknál csak rút hazugságot, szenteskedést és tettetést találunk. Gyakran kelle részt vennem a Khalka-ban (gyürü vagy kör); midőn t. i. a jámborok ima után közel egymáshoz egy körben leguggolnak, hogy tevedsüh-be (elmélkedés) vagy a mint a nyugati mohamedánok mondják, murakebé-be elmélyedve isten nagyságáról, a próféta dicsőségéről és a földi lét semmiségéről elmélkedjenek. Ha az idegen ez embereket fejökön nagy turbánnal, szemöket lesütve, ölbe csüggő karokkal e helyzetben látja, azt kell hinnie, hogy mindnyájan fensőbb lények, kik a földi lét terhét le akarják magokról vetni, s az arab mondást: „a világ szemétdomb, s a kik utána vágyódnak, kutyák“ mélyen felvették magokba. Tovább szemlélve őket, látjuk hogy a mély elmélkedésből sokan még mélyebb álomba merültek, de, ámbár vadászebekként hortyognak, nem szabad rajta csudálkoznunk, vagy rá megjegyzést tennünk, mert a bokharai rendreigazitana, s mondaná: „Ezek a férfiak már annyira vitték, hogy még hortyogás közben is istenre s a lélek halhatatlanságára gondolnak.“ Bokharában a külszint mindennél többre becsülik. Minden városnak van egy reiszje (vallásfelügyelő), ki derejével (négy águ korbács) az utczákon s más nyilvános helyeken fel s alá járva, vizsgálatokat tart a vallásból, s a tudatlant, legyen bár hatvan éves öreg, a gyermekiskolába küldi 8—14 napra, ima idején pedig mindenkit a mecsetbe kerget. Hogy az az öreg aztán tanul-e vagy alszik az iskolában, hogy a mecsetben mindenki imádkozik-e, vagy félbenszakitott napi munkájára gondol, ahhoz senkinek semmi köze. A

kormánynak nem kell egyéb, mint külszin, a belsőt csak isten ismeri.

Felesleges emlitenem is, hogy azon szellem, mely a vallás-gyakorlatot átlengi, nagy befolyással van a kormányra s a társadalomra is. A népség irani vére, — mert Bokhara lakosainak öt hatodát persák, mervik és tadsikok teszik, — ugyan némi mozgékonyságot szül a bazárban s a nyilvános helyeken, de a magán lakásokban minden sivár, egyhangu. E körökből, melyekben a vallás és a kormány felvigyázó rendszere oly zsarnokilag lép fel, számüzve van minden öröm és jókedv. Az emir kémjei behatolnak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák, vagy az emir tekintélye ellen mer véteni. Az örökös zsarnokság ez embereket annyira megfélénkité, hogy férfi és nő, még ha négy szemközt vannak, sem merik az emir nevét a nélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: „isten éltesse 120 évig!“ A szegény emberek nem is gyülölik uralkodójokat, a kényuri önkény fel nem tünik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Naszrullah emir, a mostani bokharai fejedelemnek atyja, uralkodása utolsó éveiben kegyetlen kéjencz volt; az erkölcsi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázitóbb módon sérté alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt gaztetteitől menten, s még is mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb roszalást is kifejezni. A mostani emir Mozaffar-ed-din khán, szerencsére jó indulatu ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorubb atyjánál, de ő maga sem vádolható semmi büntettel, s ezért a nép végtelen dicsőitésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emir, kit később Szamarkandban láttam, 42 éves, közép termetű, kissé kövér, de kellemes tekintetű ember, szép fekete szemekkel, és ritkás szakállal. Fiatal korában egy évig Karsiban, 18 évig Kerminehben müködött, mint kormányzó, s mindig szelid, jóakaró bánásmódja által tünt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor müszülmán létére esküdt ellensége minden ujitásnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót véseté: „Uralkodás igazság által“, s ez elvet mainapig a leghivebben követi, a mit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hir is bizonyit. A mi nézeteink szerint természetesen kissé szigoru az olyan igazságszolgáltatás, mely szerint az emir mehterjét (rangra a második udvari hivatalnok) kivégezteté, mert, — a mint neki Khokandba jelenték, kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolganőre. Meghóditott tartományban sem volna szabad igazságos fejedelemnek azt tennie, a mit az emir tett Khokandban; de a bokharai khánnak e hibák megbocsáthatók. Nagyjai iránt, kik azt valóban gyakran meg is érdemlik, igen szigoru, minden csekélységet halállal büntet; de a szegényebb osztályokat kiméli s a Filkus és Musperver (elefántölő és egérápoló) nevezet, melyet a nép adott neki, csak becsületére válik. Nevezetes az, mily fáradsággal iparkodik az emir mindazt megakadályozni, a mi népét azon szerény s egyszerű helyzetéből kiemelhetné, melyben mainapig, véleménye szerint, boldognak érzi magát. Fényüzési czikkek s más drága portékák behozatala, valamint a lakás és ruházatban üzött pompa keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésre nem számolhat. Szerdari kul-ja (főpa-

rancsnok) Sahrukh khán, ki Persia királyi családjának egy mellékágából (Kadzsar) származván, Asztrabadból, hol kormányzó volt, ide menekült, és sokáig nagy tiszteletben tartatott, persa módon akart itt élni, s nagy költséggel teheráni modorban egy emeletes házat épittetett magának, melyen más fényüzési czikkeken kivül üvegablakok is voltak. A mint mondják, a ház 15,000 tillába került, a mi Bokharában roppant összegnek tekintetik, s ugy volt kiállitva, hogy még az arkot (palota) is elhomályositá. Az emir kezdettől fogva tudta az épitést, de megvárta, míg a ház egészen elkészült; ekkor Sahrukh khán egyszerre vallás elleni kihágással vádoltatott, elfogatott és számüzetett. Háza az emirnek jutott, s ennek még a névleges értékénél is többet akartak adni, de ő lerontatá, s még azon romokat is, melyeken némi diszitések maradtak, megsemmisitteté. Csak fája adatott el minden fényüző gúnyjára 200 tilláért egy sütőnek.

Saját háztartásában is nagyon különbözik az emir atyjától. Alig felét találtam azon szolgaseregnek, melyet Khanikov ur Naszrullah udvaránál látott, s mint mindent, a mit Bokharában észrevett, gondosan s nagy pontossággal leirt. Mozaffar-eddin khánnak, csakis vallási szokásból négy törvényes s mintegy 20 törvénytelen felesége van; az előbbiek benszülöttek, ezek rabszolganők, s a mint a nép bona fide hiszi, csupán a gyermekek szolgálatára tartatnak, kik 16-an vannak; 10 leány, vagy — ha ugy tetszik — herczegnő s 6 fiu (töre). A két legidősebb leány a szerepuli és akcsei kormányzókhoz ment férjhez, de e városok az afghanok kezébe esvén, a vők ez időben mint tárczanélküli királyok éltek az

emir vendégszeretetéből. Általában véve a hárem, melyben az emir anyja, egy volt persa rabszolganő (Kademgiahból Mesed mellett), és nagyanyja, Hakim Ajim parancsolnak, példás szemérmessége és tisztaságáról hires. Laikusnak halálbüntetés mellett meg van tiltva, nemcsak belépni, vagy belenézni, hanem még magát belegondolni is; csak jámbor sejkhek, és mollák bocsáttatnak be, kiknek lehellete (nefesz) elismert szentségü. A mi hadzsi Szalihunk is meghivatott, hogy khaki szifát (egészségi por Medinából) vigyen. A harem kiadásai ruhákra, konyhára s más szükségletekre igen csekélyek. A nők nemcsak saját öltönyeiket, hanem még az emir ruháit is varrják, ki, a mint tudva van, igen takarékos, és mindent szigoruan ellenőriz. Azt mondják, hogy az emir asztali költségei naponként nem rugnak többre 16—20 tengénél (20—30 angol shilling); a mi különben valószinü is, mert ritkán találni asztalán jó falatot, s az egész ebéd juhzsirral főtt pilauból áll. „Fejedelmi ebéd"-ről Bokharában nem lehet beszélni, mert itt uralkodó, hivatalnok, kereskedő, kézmives és paraszt egy és ugyanazon ételből él.

A ki sokáig bolyongott Közép-Ázsia sivatagjaiban, Bokharában, daczára minden nyomoruságnak, fog valami fővárosiast találni. Volt jó meleg kenyerem, kaptam theát, gyümölcsöt s főttételt, két inget is csináltattam magamnak, s a civilizált élet kényelmeit annyira megszerettem, hogy szinte nehezemre esett, midőn barátim felszólitottak, tennék készületeket az utra, mert még a tél beállta előtt el akarnak érni távol keleti hazájukba. Szándékom volt őket egyelőre Szamarkandig kisérni, mert itt könnyen találkozhatnám az emirrel s ekkor tár-

saságuk nagy hasznomra lehetne. Itt kellene aztán megválnia, ha Khokandba és Kasgarba menjek-e, vagy Karsin, Kerkin és Heraton keresztül egyedül térjek-e vissza. Derék barátaim, hadzsi Bilal és hadzsi Szalih iparkodtak rábeszélni, hogy maradjak velök; de, hogy visszatérésem esetére is segitségemre lehessenek, egy herati kervanbasival ismertettek meg, ki 150 tevével mulatott Bokharában s innen 3 hét mulva haza szándékozott. Molla Zeman-nak hitták e kervanbasit, ki rég ismervén barátaimat, ezek testvérként ajánlottak neki, s el lön határozva, hogy azon esetre, ha Szamarkandból vissza akarnék térni, három hét mulva Kerkiben az Oxus tulpartján találkozunk. Ezen első lépés, mely az utitársaimtól való elválásra emlékeztetett, rám mint rájok nagyon leverőleg hatott; s csak a bizonytalanság vigasztalt, mert képzeletemben a Kasgarba, Akszuba s a mosuszban gazdag Khotenbe való utat, — mely tartományokban előttem még nem volt európai ember, végtelen érdekesnek találtam.

Azon hely azonban, hol Molla Zemannal találkoztam, különös emlitést érdemel. Egyike volt azon karavanszerajoknak, melyek a rabszolgákkal való kereskedésre szánvák, s melyet le kell festenem az olvasónak. Az egész négyszögü épületben van 30 – 35 czella, melyeket három nagykereskedő részint saját, részint csak a turkmanoktól bizományba kapott áruik számára rakhelyül bérelt ki. A mint tudjuk, a karakcsi, nem várhatván sokáig a pénzre, a maga embereit egy jobb módu turkmannak szokta eladni, ki őket Bokharába viszi, s ezen átviteli kereskedés által — első kézből kapván az árukat — sokat nyer rajtok. A min a fővárosbani tar-

tózkodásának első napjaiban tul bir adni, azt eladja, a többit a hajhász (dellal) kezében hagyja, ki aztán a valódi nagykereskedést üzi. Bokhara és Khiva piaczain az emberek három éves koruktól a hatvanadikig eladatnak, hacsak különös testi hiba miatt nyomorékokká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hitetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; de e törvényen a szenteskedő Bokhara túl teszi magát; és a siíta persákon kivül, kiket molla Semszeddin (1500) hitetleneknek nyilvánitott, akárhány szunnita hitsorsosaik is rabszolgákká tétetnek, előbb verések és bántalmazások által kényszerittetvén, hogy magát siítának adja ki. Csak a zsidó képtelen, azaz méltatlan a rabszolgaságra. Ezen megvetés különben nagy örömére válik Izrael fiának, mert a turkman kirabolja ugyan, de testéhez hozzá nem nyul. Azelőtt a hinduk is ki voltak véve, de ujabb időben sokan járván Heraton és Bokharán keresztül, a tekkék, vagy szarikok uj szabályt állitottak fel. Visnu szerencsétlen imádója előbb müszülmánná tétetik, aztán siítává kell lennie, s csak e kétszeres vallás-változtatás után részesittetik azon tiszteletben, hogy vagyonából kifosztatván, rabszolgává lehessen.

Az eladásra kiállitott férfi-rabszolga nyilvánosan megvizsgáltatik, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája; mert, a mint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kinos, mint azon idő, melyet a raktárban mint áruczikknek kell töltenie. A rabszolgák ára

a szerint változik, mint a turkmanok politikai körülményei, több vagy kevesebb alkalmat nyujtanak nekik alamanjaikat a szomszéd országokba küldeni. Még most egy izmos férfinak legmagasabb ára 40—50 tilla (13 shillingjével számitva) volt; de a persáknak Mervnél történt megveretésök után, midőn 18,000-en közülök egyszerre elfogattak, 3—4 tilláért lehetett egyet kapni.

Tizennyolcz napi időzés után nem tartóztathatám többé barátaimat; indulnunk kellett a szamarkandi utra. Mindenkitől csak kézszoritásokat, de senkitől egy fillér alamizsnát sem kapván, a bokharai élet nagyon megviselte financziánkat. A mit Khivában megtakaritottunk, elfogyott, sőt szamaramat is el kellett adnom, mint sok másnak, s az utat fogadott kocsin kellett folytatnunk. Karavánunk nehány Khodsendből és Khokandból való tagja már itt megvált tőlünk s megindult rövidebb utjára; csak az endidzsániak és khinai-tatárok maradtak együtt, kik azonban Bokharából különböző utakon mentek Szamarkandba. Én, hadzsi Szalih, hadzsi Bilal s társai elhatárzók az egyenes utat választani, mig a többi gyaloglók Gidsdovanon keresztül akartak menni, hogy a szent Abdul Khalik * sirjához zarándokolhassanak. Miután sok bokharai kisérni akart Mekkába való visszatértemben, sok cselt kelle használnom, hogy társaságukat elkerülhessem, mert mindkét félre nézve kissé kellemetlen lett volna, ha a Kaaba helyett a Themze partjain állunk meg.

Búcsut vettem minden barátom és ismerősemtől.

* Khodsa Abdul Khalik (Gidsdovani mellék névvel, meghalt 1601) kortársa volt a hires Pajende Zamininak, s mint nagy tudós és ascéta szent hirben áll.

Rahmet bi ajánlólevelet adott Szamarkandba, s megigértem, hogy ott az emirnél tisztelkedni fogok. Azon khokandi kocsi, melyet Szamarkandig béreltünk, Baveddin faluig előre küldetett, mert e bucsujáróhelyet szokás szerint másodszor is meg akartuk látogatni.

Baveddin falu két órányira fekszik Bokharától, s a mint már emlitők, temetkezési helye a hires Baha-eddin Nakisbendnek, egy hasonnevü szerzet alapitójának, és mindazon vallási tulfeszitett eszméknek, melyek által a keleti iszlam a nyugatitól különbözik. Helyén kivül volna itt részletekről beszélni, csak annyit emlitek, hogy Baha-eddin, mint Turkesztan nemzeti szentje, második Mohammedként tiszteltetik. A bokharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: „Ja Baha-eddin bela-gerdan! (Oh Baha-eddin, baj-elháritó!) őt minden veszélyből megmentheti. Még a távol Khivából is gyakran elzarándokolnak ide. Bokharából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossali közlekedést 300 bérszamár tartja fenn, melyek a Dervaze Mezar előtt állnak s nehány pulért (kis rézpénz) bérbe adatnak. Ámbár az uton sok helytt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltünő, hogy visszatéréskor csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A bokharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonitja, melylyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak sirjához, de nem szivesen távoznak onnan.

A sir kis kertben van, melynek egyik oldalán mecset áll, a melyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségökkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszégyení-

tik. A sir homlokrészén van a hires Szengi murad (a kivánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokdörzsöléseitől már meglehetősen el van kopva s ferdén áll; magán a siron több kos-szarv és egy zászló, meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkisérték már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baha-eddin, valamint Turkesztan egyéb szentjei, jobban szereti a szabad levegőt, s azért minden épület, mit sirja fölé emeltek, csakhamar összeomlott. Ezt a sejkhek beszélik, a szentek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sirnál, és képtelen szemtelenséggel tudtokra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik hónapban született, hét éves korában könyv nélkül tudta a koránt, hetven éves korában halt meg, s azért az adományok és alamizsnáknak, melyek sirjára letétetnek s a sejkh tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rugniok. s nem szabad csekélyebbeknek lenniök.

XI. FEJEZET.

BOKHARÁBÓL SZAMARKAND FELÉ. — A CSÖL MELIK NEVŰ KIS SIVATAG. — AZ ÚT NÉPESSÉGE A HÁBORU MIATT. — SZAMARKAND. — HAZRETI SAH ZINDE. — TIMUR MECSETJE. — VÁR (ARK). — TIMUR ELFOGADÓ CSARNOKA. — KÖKTAS, VAGY TIMUR TRÓNJA. — KÜLÖNÖS ZSÁMOLY. — TIMUR ÉS TANITÓJÁNAK SIRJA. — SZERZŐ MEGTEKINTI TIMUR VALÓDI SIRJÁT A FÖLD ALATT. — KORÁN FOLIÓBAN, HIR SZERINT OSZMANTÓL, MOHAMMED IRNOKÁTÓL. — KOLLEGIUMOK. — RÉGI OBSZERVATORIUM. — GÖRÖG ÉS ÖRMÉNY KÖNYVTÁR, DE NEM MINT ÁLLITTATIK, TIMUR ÁLTAL RABOLVA. — NYILVÁNOS ÉPÜLETEK ÉPITÉSI MODORA, NEM KHINAI, HANEM PERSA IZLÉSBEN. — A MAI SZAMARKAND. — LAKOSSÁGA. — DEHBID. — SZERZŐ ELHATÁROZZA HOGY VISSZATÉR. — AZ EMIR MEGÉRKEZÉSE. — SZERZŐ TALÁLKOZIK VELE. — BÚCSUZÁS A HADZSIKTÓL, S ELINDULÁS SZAMARKANDBÓL.

Hinc quarto die ad Maracanda perventum est. . . . . Scythiae confinis est regio, habitaturque pluribus ac frequentibus vicis, quia ubertas terrae non indigenas modo detinet, sed etiam advenas invitat. — Q. Curtii Rufi libb. vii. et viii.

A BOKHARÁBÓL Szamarkandba vezető uton egész karavánunk két szekérre olvadt le, melyek egyikében én hadzsi Szalihhal, másikában hadzsi Bilal ült az övéivel. Nádgyékény védett a nap ellen, s nekem nagy kedvem lett volna szőnyegemre végig dőlve pihenni, de lehetetlen volt, mert e kezdetleges alkotásu jármű döczögése mindenfelé hajigált. A folytonos odaütődéstől nemcsak fejünket sértők meg, hanem az első órákban ugy éreztem

magamat, mintha tengeri-betegség szállt volna meg; és sokkal többet szenvedtem e szekéren, mint a tevén, melynek hullámzó mozgásától eleinte nagyon féltem. A szegény lónak, — e nehéz, széles taliga elé fogva, melynek idomtalan s nem is teljesen kerek kerekei a mély homok- vagy iszapban csak nagy nehezen gördülhetnek, — a kocsist s abrakos zsákját is kell vinnie, s a turkmannak igaza van, ha azt mondja hogy: nem tudja miként fogják magukat a bokharaiak a tulvilágon azért igazolni, hogy a lóval, e legnemesb állattal, oly rosszul bántak.

Minthogy Baveddinből éjjel indultunk el, kocsisunk, ki khokandi születésü volt s az utakat nem ismerte tökéletesen, eltévedt. Igy éjfél helyett csak hajnalban érkeztünk Mezar nevü kis városkába, mely Bokharától 5 tasnyira (ferszakh) van távol s a Szamarkandba vezető uton első állomásnak szolgál. Itt csak rövid ideig állapodtunk meg s délután Sejkh Kaszimba érkeztünk, hol néhány collegánkkal találkozánk, kik Gidsdovánon át mentek, s késő éjig pihentünk.

Bár már az előtt is sok csodás dolgot beszéltek nekem a culturáról, mely a Bokhara és Szamarkand közti területen virágzik, talán kissé túlzott várakozásaim ma még nem teljesedtek, habár az ut mindkét felén, kevés kivétellel, mindenütt müvelt földet láttunk; s csak a legközelebbi reggelen lettem meglepetve, midőn a Csöl-Melik kis sivatagon áthaladva — mely 4 órányi széles s 6 órányi hosszu, s melynek karavanszeraja s vizfogó medenczéje van — a kerminehi kerületbe léptünk. Itt. tehát utazásunk harmadik napján, majd minden órában, sőt sokszor félóránként egy-egy kis Bazarli-

dzsaj-on (vásárhely) haladtunk át, melyekben több vendéglő s élelmikereskedő volt, s a folytonosan főlő óriási szamovarok, mint a civilizatio és kényelem non plus ultrái bukkannak fel. E falvaknak Persia és Törökország falvaitól egészen különböző jellegük van; a parasztházak jobban el vannak látva a föld terményeivel, s ha csak több fa volna, azt lehetne mondani, hogy a pontuszi hegyektől kezdve, mert itt ér véget a szabad vegetatio, ez az egyetlen pont, hol nyugati vidékeinkhez hasonló virány található fel.

Délfelé Kerminehben állapodtunk meg, kedves kertben, beárnyékolt tó partján. Barátaim társasága folytonosan becsesb lőn előttem, mert elválásunk ideje már nem volt távol, s nehezen szokhattam a gondolathoz, hogy a nagy utat Szamarkandból Európába vissza, egy magamnak kell megtennem.

Kerminehből napnyugvás körül indultunk el, mert a hűs éj a sokat sanyargatott állat számára némi megkönnyebbülést nyujtott; éjfélkor két órán át pihentünk s állomásunkat a legközelebbi reggelen értük el, még mielőtt beállt a hőség. Az uton sok helyütt részint egész, részint töredezett mérföld-mutatókat találtam négyszög kövekből *, melyek még Timur idejéből származnak, mi nem meglepő, miután Marco Polo Oktaj khán idejében szabályos posta-utakat talált. Különben az egész uton Bokharától Kasgarig még láthatók volnának az egykori cultura nyomai, melyek sokszor bár megszakasztva, de messze be Khináig még észrevehetők. A

* A követ törökül tasnak hivják, mely szó mérföld helyett is használtatik. Igy a persa ferszeng (a mai Persiában ferszakh) fer (magas) és szeng (kő)-ből van összetéve.

mostani emir is ki akarja magát tüntetni s hogy a nép álszenteskedésének hizelegjen, az ut mellett több helyütt kis terasse-alaku magaslatokat állittatott fel imádkozásra, melyek, mint rögtönzött mecsetek, minden arra menőt kötelességének teljesitésére intenek. Igy minden korszaknak megvannak a maga törekvései.

A mai éjt Mir faluban a mecsetben töltöttük, mely csinos virágkert közepében magaslik. Nyughelyemet a tó közelében készitém el s nagyon elcsodálkoztam, midőn éjfélkor egy csoport veszekedő turkman riasztott fel. Ezek ama tekke-lovasok voltak, kik a Khokand elleni hadjáratban az emirnek segélycsapatokul szolgáltak, s most a kirgiszektől elfoglalt zsákmánynyal Mervbe tértek haza. Az emir civilizálni akarta őket s közülök többeknek fehér turbánokat adott, hogy a vad szőrös bőr-süvegeket letegyék. A meddig az emirnél voltak, a turbánokat csak elviselték, az uton azonban, mint hallom, mindnyáját eladták.

Mir-ből Kette Kurga-ba (nagy vár) érkeztünk, mely kormányzói székhely, hol a leghiresebb vargák vannak az egész khánságban. Minthogy a várba, melynek magas falai és mély árkai vannak, éjjel nem vonulhatni be, a karavanszerajok egyikében maradtunk, melyek a váron kivül az uton csoportosodnak. Itt minden kocsikkal volt tele, s általában az utakon feltünőleg nagy élénkséget találtam, minthogy a hadjárat foglalkodtatá a járműveket Bokhara és Khokand között. Kette Kurgan-ból külön ut vezet a sivatagon át Karsiba, mely négy órányival lenne rövidebb, mint a Szamarkandból oda vezető ut; az utazóknak azonban vizet innen kell magukkal vinniök, mert ez uton a sivatagon át az állatok számára

ugyan több, az emberek számára azonban csak kevés kút van. A theaárus-bódé előtt kocsisokat és parasztokat hallottam politizálni, mi itt a vidéken inkább van megengedve, mint Bokharában. A szegény emberek el voltak ragadtatva, midőn emirjök hősi tetteiről szóltak; azt beszélték, hogy Khokandból Khináig nyomult előre. s miután Keleten mindent meghóditott, Irant, Afghanisztant, Indiát és Frengisztant is, melyeket szomszédos országoknak tartottak, Rúmig akarja elfoglalni, hogy igy a világ a szultán s az emir között megosztassék.

Ötödik s utolsó állomásunk Szamarkand előtt Daul volt, miután a jelentékenyebb Karaszu-t elhagytuk. Az ut nehány magaslaton át vezetett, melyekről a balról emelkedő nagy erdőségek láthatók voltak. Azt mondták nekem, hogy ezek az ut felében Bokharáig terjednek, s hogy a khitaj és kipcsak-féle két özbeg-törzs tartózkodási helyéül szolgálnak, kik az emirrel sokszor jagi-k (ellenségek,) s minthogy erdőikben minden zugot pontosan ismernek, nem oly könnyen támadhatók meg. Bár Szamarkand történeti jelentőségét illető nagy várakozásaimat már Bokharában körülbelől lehűtötték, még is kimondhatlan kiváncsiság fogott el, midőn a keletre fekvő Csobanata hegyet mutaták meg nekem, melynek aljában terülne el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekintték s midőn két óra mulva egy halomról ereszkedtünk le, jól mivelt vidék közepén pillantám meg Timur városát. Meg kell vallanom, hogy a szines kupolák és tornyok első hatása, melyek a reggeli nap sugáraitól teljes fényben ragyogtak, sajátságos és igen vonzó volt.

Minthogy Szamarkand mind multjának varázsa, mind a távolság miatt, Europában valami rendkivülinek

tartatik, meg akarom kisérteni, miután ecsetet nem használhatok, a város körrajzát tollal előtüntetni. Kérem tehát az olvasót, üljön taligámra, s igy keleti irányban az előbb emlitett hegyet fogja megpillantani, melynek teke alaku ormát a házikó koronázza, hol Csobanata, a juhászok szent patronusa nyugszik. A hegy aljában terül el a város, mely terjedelemre oly nagy, mint Teherán; nincs ugyan oly sűrün épitve, de a kimagasló épületek és romok által sokkal magasztosb tekintetet nyujt. A szemet leginkább meglepik az éjszak-keleten emelkedő magas, kupolaalaku épületek, a négy medresze (pistak), melyek távolból ugy tünnek fel, mintha egymással szomszédosak lennének. Ha kevéssel előre megyünk, előbb kis csinos, majd pedig jobban befelé délnek, impozánsabb kupolát találunk, az előbbi Timur sirja, az utóbbi Timur mecsetje. Épen előttünk, a város dél-nyugoti szegélyén, egy halmon a vár emelkedik, mely körül még más épületek, részint mecsetek, részint sirok vehetők észre. S ha most az egészet sűrün lombos kertekkel vegyitve elképzeljük, Szamarkandról halvány fogalmunk van, melyet a persa közmondással kisérhetünk: „Mikor lesz a hallás az, a mi a látás?“

Hogy a jó hatás, melyet a távolban élvezhetni, a közeledéskor, különösen pedig a városba bevonuláskor teljesen elenyészik, alig kell megemliteni. Szamarkandban természetesen, hol e tapasztalás oly sokba kerül, a csalódás legkeserübb, s midőn a Dervaze Bokharán át bemenve, hosszu uton temetőn keresztül kellett vonulnunk, hogy a város lakott részéhez jussunk, eszembe jutott a persa vers: „Szamarkand az egész föld focusa.“ s kedvetlenségem daczára jóizüt nevettem. A

bazárnak csak innenső felén tértünk be egy karavanserajba, hol a hadzsik ingyen kapnak lakást; de még ez estén magánházba hivattunk meg, mely a bazár tulsó felén, Timur sirja közelében volt. Örömteljesen voltam meglepve, hogy házigazdánk az emir hivatalnoka volt és pedig az, ki a szamarkandi palota felügyeletével vala megbizva.

Minthogy az emir megérkezése Khokandból, hol győzelmes hadjáratot fejezett be, nehány nappal későbbre volt bejelentve, utitársaim miattam elhatározták, hogy Szamarkandban mindaddig várni fognak, mig az emirt látom s a visszatérésre más alkalmas hadzsitársakat találok. Az időt azon látnivalók megtekintésére használtam fel, melyekben e város, szegényes külseje daczára, Közép-Azsiában a leggazdagabb. Mint hadzsi, a szenteknél kezdtem, minthogy azonban minden, még a csak történeti érdekü is, szent legendával van egybekötve, kötelességem is lett, mi óhajom volt, hogy t. i. mindent megtekintsek. Itt nehány száz búcsujáró-hely van, melyek látogatásában az idegenek bizonyos sorozatot szoktak követni, s ez a helyek és személyek fontossága szerint történik. Szamarkand nevezetességei leirásánál ez legyen a mi vezérfonalunk is, azon megszoritással, hogy oly helyeket és szenteket, melyek a történetben nem birnak jelentőséggel, el fogunk hagyni.

Hazreti Sah Zinde.

E szentnek tulajdonképeni neve Kaszim bin Abbasz; korejsi lett volna, s itt azért van nagy tekintélyben, mert amaz arabok vezére volt, kik Szamarkandba az iszlamot behozták. Sirja északnyugotra van a városon kivül,

közel a város falához, azon épületben, melyet a nagy Timur nyári lakásnak használt, s mely hajdani fényéből sokat megtartott. Az egész egy magaslaton fekszik, melyre 40, meglehetősen széles márvány-lépcső vezet. Felérve, a kis kert végén levő épülethez érünk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra keskeny sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sirjához. E részen kivül, mely mecsetnek használtatik, még más csarnokok is vannak, melyek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb szinekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből. Minden uj csarnokot, melyet láttunk, két rikaat namazzal kellett üdvözölnünk, s már fájt térdem, midőn márványnyal kikövezett térbe vezettek, hol három zászlót, régi kardot s pánczélt, mint a nagy emir ereklyéit nyujtottak felénk megcsókolásra. Megtettem a hódolatot, mint minden más, de nagyon kétkedem az ereklyék hitelességén. A szentnek kardja, pánczélja, koránja s más ereklyéiről is beszéltek nekem, de semmit sem láttam. Ez épülettel szemközt a mostani emir kis medreszét épittetett, mely azonban úgy tünik fel, mint istálló valamely palota mellett.

Meszdsidi Timur (Timur mecsetje.)

E mecset a város déli részén van s nagysága, valamint a keszik (szines téglák) általi pompás diszitményeire nézve igen hasonló a Meszdsidi Sah-hoz, melyet II. Abbasz Iszpahánban épittetett, csakhogy kupolája dinnyealaku, mi Persiában nem szokott előfordulni. A korán feliratok arany szülüsz-betükben, a Szultanie romjaiban levő irat mellett a legszebbek, melyeket valaha láttam.

Ark (vár).

A várhoz meglehetősen meredek feljárás vezet; belső és külső része van, az utóbbi magánlakásokat tartalmaz, az előbbit csak az emir használja. Bár a palotát előttem rendkivülileg nevezetesnek tüntették fel, e közönséges ház épitési alakjában, mely alig lehet 100 éves, semmi emlitésre méltót sem találtam. Elsőbben az emir szobáit mutatták meg, melyek közül az Ajne-khane, törött tükör-darabokkal beragasztott terem, világ-csodának tartatik; engem azonban távolról sem érdekelt annyira, mint azon tér, melyet a Talari Timur (Timur fogadási terme) elnevezés alatt mutattak meg. Ez hosszu keskeny udvar, mely köröskörül fedett járdával van ellátva, s a homlokzatban a hires köktast, azaz zöld-követ tartalmazza, melyen az emir trónját állitatá fel, mig a csarnokban köröskörül a vazallok, kik a világ minden részéből az emirnek teendő hódolásra siettek elő, rangjuk szerint voltak felállitva. A szinkör alaku középen három lovas hirnök állt, hogy a világhóditó szavát a legvégsőbb végen lakókkal azonnal tudassák. Minthogy a kő 4 ½ lábnyi magas, mindig valamely előkelőbb származásu fogolynak kellett zsámolyul szolgálnia. Feltünő, hogy a monda szerint e colossális kő, mely az emlitett magasság mellett még 10 lábnyi hosszu és 4 lábnyi széles, Bruszszából hozatott volna ide. A kő mellett jobb oldalon a falban fél kókuszdió alaku vas van elhelyezve, melyre arab felirat vésetett kúfi betükkel. Ez is Bajazed Jildirim szultán kincstárából hozatott ide s valamely khalifának amuletűl szolgált volna. A kő felett magasan láttam a falon arany divani-irással irt két fer-

mánt, az egyiket Mahmud szultántól, a másikat Abdul-Medsid szultántól, melyek Stambulból Szaid emir és Naszrullah emirhez küldettek, s valamint a rukhszati-namaz-t, azaz hivatalos engedélyt az imádságra *, ugy a rejsz (vallás-felügyelő) tisztségébe való beigtatást tartalmazták. Ennek adományozása a bokharai emireknek, régtől kezdve az illem szabálya volt. A mostani emirek csak a trónra lépéskor szokták a köktason a hódolatot elfogadni, különben csupán jámbor zarándokok látogatják, kik három fatiha-t mondva, különös áhitattal dörzsölik fejöket a kövön, honnan egykor dicsteljes fejedelmeik parancsai a legtávolabbi Ázsiába viszhangzottak. Szamarkandban ugy beszélnek Timurról, mintha csak tegnap érkezett volna halálának hire Otrarból s tőlem, mint oszmanlitól azt kérdezték, hogy mily érzelmekkel megyek annak sirjához, kitől szultánunk oly borzasztó vereséget szenvedett.

Turbeti Timur (*Timur sirja*).

Ez a várostól délkeletre fekszik és csinos kápolnából áll, melyet diszes kupola koronáz s fal vesz körül. A meglehetősen magas kapunak mindkét felén két kis, a nagyokhoz hasonló kupolája van. A fal és kápolna közötti tér fával van beültetve s ez kert lenne, mely azonban ma nagyon el van hanyagolva. A kápolnába való bejárás kelet felől van, a homlokzat, szokás szerint, dél felé (kible). Előbb előcsarnok-félébe juthatni, s ebből a tulajdonképeni kápolnába, mely 8 szögletü s 10 lépésnyi átmérőjü. A középen, a kupola alatt,

* T. i. a pénteki imádságra, melyet minden szunnita csak a khalifa, vagy ennek képviselője után végezhet el.

tehát a fő tiszteletlielyen, két sir van, fejjel Mekka felé fordulva. Az egyiken sötétzöld, igen finom kő látható, mely 2 ½ arasznyi széles, körülbelől 6 ujjnyi vastag és 10 arasznyi hosszu, két darabra osztva.* Ez Timur sirja. A másik, mely ugyanily hosszu s kevésbé széles fekete kővel van fedve, Mir Szeid Berke, Timur tanitójának sirja, kinek oldalán a hatalmas emir háladatosságból akart eltemettetve lenni. Ezek körül más nagy és kis sirok vannak, az emir nejei, unokái és dédunokáinak nyughelyei, kik azonban, ha nem csalódom, csak később hozattak ide a város különféle részeiből. A sir-iratok persa s arab nyelven vannak, különös czimzések nélkül, magának az emirnek sir-irata is igen egyszerü, s a Köregen családi név sehol sincs kihagyva.

Mi a kápolna belsejét illeti, a rendkivülileg müvészi arabeszkek gazdag aranyozással s pompás azurkékkal, valóban meglepőn szépek, s a Meeszume Fatma ** siremlékének belseje Komban (Persiában), csak halvány képet nyujthat erről, bár ez utóbbi gazdagon van kiállitva, s az előbbi csak szerényen szép. A sirok fejrészén két rahle áll (két szárnyu asztalok, melyekre keleten a szent könyvek helyeztetnek), melyek előtt a mollák éjjel nappal, felváltva olvassák a koránt. Ezért a turbe vakf-jából (kegyeletes alapitvány), jó dijt kapnak. A

* Az eldarabolás okai felől különféle állitások keringenek. Némelyek azt mondják, hogy a győzelmes Nadir sah a követ magához akarta elvitetni, s ez az uton összetört. Mások azt állitják, hogy eredetileg két darabból állt s egy khinai (mongol?) herczegné ajándoka.

** Riza imam egy nővére, ki hosszu esdeklés után Meemun khalifától engedélyt nyert, hogy Tuszban számkivetésben élő fivérét meglátogathassa. Az uton meghalt Komban. és siremléke, melynek belsejét előttem egy európai sem látta, Persiában igen tisztelt bucsujáró hely.

mollák, valamint a mutevali (felügyelő) régtől fogva rendesen a nogaj tatárok közül vétetnek, s most is néhány szőke haju felügyelő volt ott. Meglátogatám a felügyelőt s egy napig vendégének kellett lennem. Különös kegye jeléül megmutattatá a földalatti, vagyis a tulajdonképeni sirt, melynek megtekintése, mint biztositott, a belföldieknek is csak igen gyéren engedtetik meg. Ide keskeny hosszu lépcsőn juthatni, mely a bejárás alatt van és csarnokba vezet, mely a kápolna alatt terül el. Ez nemcsak ép oly nagy, mint a felső, hanem még az arabeszkek is a leghivebben vannak utánozva s a sirok szinte ép oly rendben vannak, mint fönn, de nem oly számosak. Azt állitják, hogy Timur sirjában nagy kincsek rejlenek, mi azonban az iszlam törvényei ellenére lenne, s igy valótlan. Itt is van rahle, melyen zerge-bőrre irt korán fekszik, nagy folioban. Mint több oldalról s hiteles forrásból biztositottak, ugyanazon példány ez, melyet Oszman, Mohammed titkára s második khalifa irt. Timur ez ereklyét Bajazed szultán kincstárából hozta Bruszszából s régtől fogva itt, mint drága kincs elrejtve tartatik, mert a többi müszülmán uralkodók kétségkivül rosz szemmel néznének Bokharára, ha erről értesülnek.

A turbe homlokzatán ugy, hogy mindenkinek szemébe ötlik, kék alapon fehér betükkel a következő irat olvasható: „A szegény iszpahani Abdullah, Mahmud fiának müve.“ Az évszámot nem találhatám meg rajta. A leirt épülettől mintegy 100 lépésnyi távolságra emelkedik fel egy másik kupola, meglehetősen régi de egyszerü épitési szerkezettel, hol Timurnak egyik kedvencz hölgye nyugszik, ki szent gyanánt tiszteltetik. A ku-

pola oldalán, egészen a magasban, gombolyagféle van felfüggesztve, mely a muj szeadet-et (szálak a próféta szakálából) tartalmazza, s mely a minden oldalról megrepedezett kupolát már évek óta megóvta volna a beomlástól.

Medreszék.

Ezek közül nehány még lakásul szolgál, a többiek azonban elhagyattak s nem sokára romokká lesznek. A legépebben megmaradtak közé tartoznak a Medresze Sirudar és Tillakari, melyek azonban Timur után sokkal későbben épittettek fel. Az utóbbi, mely arany diszitményekben igen gazdag, s ennek folytán a Tillakari nevet, az az „aranyból készült“ elnevezést viseli 1028-ban (1618), bizonyos Jelenktos nevü gazdag kalmuk által, ki az iszlamra tért át, épittetett fel, s azon rész, melyet Khankának neveznek, valóban oly dús, hogy azt csupán a Riza imamnak mecsetje haladja tul. Ezzel szemben van a Medresze Mirza Ulug, melyet Timurnak hasonnevü unokája, a szenvedélyes asztrolog 828-ban (1434) épittetett fel, mely azonban már 1113-ban (1701) oly roncsolt állapotban volt, hogy — forrásom kifejezésével élve, — a cellákban tanitványok helyett baglyok tanyáztak, s az ajtókról, selyem függönyök helyett, csak pókhálók lógtak le. Ezen épületben létezett a világhirü csillagvizsgáló-torony, melynek épitése 832-ben (1440) Gajasz-ed-din Dsemsid, Muajin Kasani s a tudós izraelita Szilah-ed-din Bagdadi alatt kezdetett és Ali Kuscsi alatt fejeztetett be. Ezen csillagda Közép-Ázsiában — a Maraga-ban (Helagu alatt) a tudós Nedsm-ed-din által felállitott csillagda

után — a második s utolsó volt. Megmutatták ugyan az obszervatorium helyét is, de csak csekély nyomát tudtam annak felfedezni.

Ezen három medresze képezi Szamarkandnak fő-piaczát, vagy rigisztanát, mely kisebb ugyan a bokharai rigisztannál, de azért még is tele van bódékkal s örökké zsibongó néptömeggel.

Távol ettől s közel a Dervaze Bokhara-hoz látható az egykor valóban nagyszerü Medresze Hanim, melyet Timurnak neje, egy khinai herczegnő, saját pénztárából épittetett fel, s mely, mint a monda beszéli, 1000 tanitványt látott volna el, kik közül mindegyik 100 tilla évi fizetést kapott a vakf-ból. Ezen szám ugyan keleties lehet, de a romok, melyek körül még három fal s a 100 lábnál magasabb homlokzat-épület (pistak) maradt fel, eléggé bizonyitják az egykori fényt. Az utóbbi tornyaival és mesteri kapuzatával hasonlithatlan szépszinü föld-mozaikkal van egészen beboritva, s e mellett a compositio oly erős, hogy a legnagyobb fáradtsággal tudtam csak egy virágkelyhet letörni, s ebből is csak a belső három, egymásba hajló levélből álló bimbó maradt sértetlenül. Daczára annak, hogy a pusztitásban nagy buzgóságot tanusitanak, bensejében még is — hol ma a Khokand és Karsiba járó szállitó-kocsik ütötték fel tanyájukat — látható a mecset, a csodás hatásu óriási rahle-vel, s a szamarkandiaknak még sok évtizeden át kell rombolni és pusztitni, a mig mindent elpusztitanak.

A nevezett emlékeken kivül még nehány torony s kupola alaku épület van, melyek mult századok müvei. A mennyire lehetett, mind megvizsgáltam, de minden törekvésem daczára nem találhattam fel azon hires gö-

rög s örmény könyvtár nyomát, melyet általánosan elterjedt monda szerint Timur, hogy fővárosát diszitse, Szamarkandba hurczolt el. A mese, mert annak kell kinyilatkoztatnom, eredetét egy Hadsator nevü örmény papnak köszönheti, ki Kabulból jött volna Szamarkandba, s a tornyokban nehéz lánczokon nagy foliansokat fedezett volna fel, mely tornyokba a dsinektől való félelmében egy müszülman sem mert lépni. E mese később, ha nem csalódom, valamely franczia iró által dolgoztatott fel egy „örmények történeté“-ben, s minthogy mi európaiak ép ugy, mint a keletiek örömest játszunk minden titokba burkolt dologgal, azt akarták, már t. i. a mi régészeink akarták ugy, hogy az ázsiai világromboló nehány száz öszvért, görög s örmény kézirattal megterhelten küldött száz husz állomásnyi távolra, fővárosába, hogy tatárai idegen nyelveket és történetet tanuljanak.

A mily kevéssé hiszünk tehát a nevezett könyvtár létezésében, ép oly határzottan kell azon állitásnak is ellentmondanunk, mely Szamarkand épitési emlékeinek khinai jelleget tulajdonit. Khina politikai határai ugyan csak 10, a tulajdonképeni Khina azonban 60 napi járásra van távol, s kinek a „mennyei birodalom“ határ-záráról csak legkisebb fogalma van, könnyen beláthatja, hogy mily kevés közük lehet a khinaiaknak a tetőtől talpig mahommedanokhoz, kik maguk is separatisták.

A Timur siremléke homlokzatán levő felirat, melylyel a Szamarkandban levő többi emlék is stilben és diszitményekben többé vagy kevésbé megegyezik, világosan tanusitja, hogy a mesterek persák voltak s ez emlékeket csak a Herat, Mesed vagy Iszpahanban levőkkel kell

összehasonlitani, hogy azoknak persa modorukról meggyőződjünk.

Ennyit a régi, a történeti Szamarkandról. Az uj városnak, melynek falai a régi fal romjaitól majdnem egy órányi távolra vannak *, hat kapuja van, s nehány a régi időből fennmaradt bazárja, melyekben a hires bőrmunkák, s az izletesen dolgozott fanyergek, miknek zománczolatjai európai mesternek is becsületére válnának, árultatnak. Timur városában való időzésem alatt a tolongás mind a bazárokban, mind a nyilvános téreken s utakon mindig nagy volt, mert minden telve vala a hadjáratból visszatérő csapatokkal; a lakosok rendes száma azonban nem lehet több 15—20,000-nél, kiknek két harmada özbeg, s egy harmada tadsik. Az emir, kinek tulajdonképeni székhelye Bokharában van, minden nyáron két-három hónapot szokott itt tölteni, mert Szamarkand magasban fekszik és csakugyan éghajlati elsőbbséggel bir. Mig Bokharában nyomasztó hőség uralg, Szamarkandban a légmérsékletet igen kellemesnek találtam, csak a viz, melyet mint abi-hajat-ot (életviz) dicsértek fel, volt rendkivülileg rosz. Különösen szép a Dehbid (a tiz füzfa), búcsujáró- s egyszersmind üdülési hely, mely Szamarkandtól egy órányi távolra, a Zerefsanon tul fekszik, s melyet az itt nyugvó Makhdum A'zam, ki 949-ben (1542) halt meg, utódai laknak; ezeknek itt szép

* Lehetséges, hogy e romok csak a külvárosok egykori határát jelölik meg, mert R. G. de Clavijo, ki 1403-ban Timur udvarához küldött követségben vett részt, azt jelenti, (mint C. R. Markham forditásából, 172. l. látható), hogy a vár a város egyik végén volt, tehát ott, a hol ma van. A nevezett fal-romok, melyek mély árokkal is el vannak látva, s az uj falak közötti tér, lakott lehetett ugyan, de nem tartozott a városhoz.

khankajuk (klastromjuk) van s a zarándokok iránt igen vendégszeretők. Dehbid ugyan valamivel magasabban fekszik mint Szamarkand, de feltünt, hogy itt augusztus közepében szedret találtam; a nagy fasor alatt, melyet Nezr Divanbegi a nevezett szent tiszteletére 1632-ben ültettetett, még délben is hűs volt. A Dehbidbe vezető uton megmutatták azt a helyet, hol a hires Bagi-Csinaran, azaz a nyárfa-kert állt, romok jelölik a palota helyét, de a fákból egyetlen egy sincs meg.

Bár nem akarunk egyetérteni a közép-ázsiaiakkal, kik a mai romokra még mindig „a paradicsomhoz hasonló Szamarkand" elnevezést használják, még is ha igazságosak akarunk lenni, Közép-Ázsia régi fővárosát, fekvése és a körülte levő buja növényzet miatt, Turkesztan legszebb városának nevezhetjük. A benszülöttek Khokandot és Namengant ugyan fennebben dicsérik, de ezeket előbb látnunk kell, mig a szépség koronáját nekik nyujthatjuk.

Miután Szamarkandban nyolcz napot töltöttem, szilárdan el volt határozva, hogy innen, az előbb emlitett uton a távoli nyugatra akarok visszatérni. Hadzsi Bilal magával akart ugyan vinni Akszuba s megigérte, hogy vagy Jerkend, Thibet és Kasmiron át Mekkába, vagy, ha a szerencse kedvez, Komulon át Bidsingbe (Peking) küld, de hadzsi Szalih lebeszélt, a nagy távolra s a rendelkezésem alatt levő kis tőkére utalva. „Akszuig, sőt talán Komulig — ugy mond — eljuthatnál, mert addig müszülmanok és testvérek vannak, kik téged mint rumi dervist nagyon meg becsülnének; de onnan kezdve minden fekete hitetlenekkel van telve, kik nem görditnek ugyan akadályt utadba, de nem is adnak semmit sem.

Thibeten át talán találhatsz társakat Kasgarból vagy Jerkendből, de nem vállalhatom magamra a felelősséget, hogy most vigyelek magammal Khokandba, hol a háboru által minden a legnagyobb rendetlenségben van. Ha Khokandot látnod kell, jöjj oda, ha majd csöndes lesz; e pillanatban azonban a legjobb, ha ama társakkal, kiket számodra találtunk, Heraton át Teheránba viszszatérsz.“

Bár nemes barátom e szavai nem kis hatással voltak reám, mégis nehány órán át hevesen küzködtem elhatárzásommal. Száraz földön utazni Pekingbe, a tatárok, kirgiszek, kalmukok, mongolok s khinaiak ősi fészkein át, s utazni oly uton, melyre Marco Polo sem merészelt volna lépni, ez valóban nagyszerü lenne! De a mérsékeltség hangja suttogá felém: Egyelőre elég! — — Áttekintvén az utat, melyet eddig megtettem, láttam, hogy valamint az ut hosszusága, ugy a valósitás módjára s minemüségére nézve sincs elődöm, s elgondoltam, hogy kár lenne veszélyes és bizonytalan czélnak feláldozni eddig szerzett tapasztalataimat, bármily csekélyek legyenek is azok. Elgondoltam továbbá, hogy csak 31 éves vagyok, s a mi nem történt, még megtörténhetik — de most visszatérek. Hadzsi Bilal tréfálva hányta szememre, hogy nincs bátorságom; az európai olvasó is talán egyetért vele, de helyi tapasztalatok megtanitottak arra, hogy a török közmondást: „Jobb a mai tojás, mint a holnapi tyúk“, legalább itt nem szabad megvetni.

Elutazásom előkészületeivel voltam már teljesen elfoglalva, midőn az emir diadalmas menettel vonult be; ez nehány nappal előre volt bejelentve, a rigisztanra nagy néptömeg gyült össze, de a bevonulás különös

AZ EMIR BEVONULÁSA SZAMARKANDBA.

(LEHMANN VÁZLATA UTÁN.)

pompa által épen nem tünt ki. A menetet körülbelöl 200 szerbaz nyitotta meg, kik az idomtalan bokharai öltözet felett valami bőr holmit vettek fel, s ezért rendszeres csapatoknak neveztettek; ezeket messze távol lovasok követék zászlókkal, üstdobokkal, s Mozaffar ed-din emir s magasb hivatalnokai, kik környezték, a hófehér turbánban és szivárvány szinü, bő selyem öltönyeikben inkább a női karhoz a Nabuchodonozor operából, mint tatár harczosok csapatjához voltak hasonlók, s csak a kiséret, mely között több kipcsak volt látható a legtörzsökösb mongol arczvonásokkal s nyillal, ivvel s paizszsal fölfegyverkezetten, emlékeztetett Turkesztanra. A bevonulás napján az emir népünnepet hirdettetett ki, mely alkalomkor a rigisztanon több óriási üst állittatott fel, s ezekben „fejedelmi pilau“ főzetett, mely egy zsák rizs, darabokra vágott három birka, nagy serpenyő juhzsir, miből nálunk öt font gyertyát lehetett volna önteni és egy kis zsák répából állt. Minthogy tetszés szerint osztogattak, az evés, ivás nagyban folyt.

A legközelebbi napra arz, vagyis nyilvános audientia volt kihirdetve. Felhasználtam az alkalmat, hogy barátaim kiséretében magamat az emirnek bemutassam; de nagyon meg voltam lepetve, midőn a belvárosba való belépéskor egy mehrem feltartóztatott, ki tudtunkra adá, hogy a Badevlet (felség) engem egyedül kiván látni, társaim nélkül. Nemcsak én, de barátaim is roszat gyanitottak; azonban követém a mehrem-et, s miután egy órán át várakoztattak, oly szobába szólittattam, melyet már előbb is megtekintettem, s ott az emirt veres posztó matráczon találtam fekve, irások és könyvek között. Nagy lélekjelenléttel egy kis szurát mondtam el a szo-

kásos imával az uralkodó jólétéért s az amen után, melyet az emir viszhangoztatott, az uralkodó közelében ültem le, a nélkül hogy erre engedélyt nyertem volna. Merész viseletem, mely különben a dervis-jellemnek egészen megfelelt, feltünt az emirnek; szigorun szemembe nézett, mintha engem, ki hosszu gyakorlat által a pirulást egészen elfeledtem, zavarba akarna hozni s igy szólt:

„Hadzsi! Rumból jösz, mint hallom, azért, hogy Baha-ed-din s Turkesztan többi szentjének sirját meglátogassad.“

„Igen takhszir! (uram!) S azért is, hogy áldott szépségeden (dsemali mubarek, a szokásos udvariassági szólam) épülhessek.“

„Különös, s más czélod épen nem lenne, midőn oly távoli országból jösz?“

„Nem, takhszir! Hogy a nemes Bokharát s a bájos Szamarkandot lássam — melynek szent földén, mint Dselal sejkh megjegyzi, inkább a fejjel, mint lábbal kellene járni — már régtől fogva legbensőbb vágyam volt. Különben nincs más foglalatosságom s már hosszu idő óta, mint dsihangeste (világjáró) kóborlok a világban.“

„Hogyan? Te sánta létedre dsihangeste vagy? Ez valóban különös.“

„Legyek áldozatod * tahszir! (ez a mi „bocsáss meg“-ünknek felel meg). Dicsteljes ősödnek (nyugodják békével!) ugyan e hiánya volt, és mégis dsihangir (világhóditó) volt.“

E felelet tetszett az emirnek, utazásom után tuda-

* Timur, kitől Bokhara mostani fejedelmei nemzetségüket, alaptalanul leszármaztatják, köztudomásulag sántitott, miért is ellenségei Timur lenk-nek (Tamerlan), a sántitó Timurnak nevezték.

kozódott s a benyomás felől, melyet Bokhara és Szamarkand reám tettek. Megjegyzéseim, melyeket mindig persa versekkel és koran-idézetekkel füszereztem fel, az emirre, ki maga is molla s meglehetősen jól beszél arabul, jó hatással voltak. Szerpaj-t * (öltözet) és 30 tengét adatott nekem s azon parancscsal bocsátott el, hogy másodszor látogassam meg Bokharában. Miután a fejedelmi ajándokot kézbesitették, ittasodottan siettem barátaimhoz, kik szerencsém felett nem kevéssé örvendettek. A mint hallottam s valószinünek tartom, Rahmet bi kétértelmü jelentést tett rólam; az emir ezért fogadott bizalmatlansággal, s ennek legyőzését egyes egyedül nyelvem szerencsés gördülékenységének tulajdonithatom. A „Quot linguas calles, tot homines vales“ rajtam tökéletesen beteljesedett.

Barátaim ennek megtörténte után azt tanácsolták, hogy Szamarkandot a legsietősben hagyjam el, s hogy magában Karsiban sem időzve, a lehetőleg sebesen menjek át az Oxus tulsó partjára, hol a vendégszerető erszari-turkmanok között a Heratba menő karaván megérkezését bevárhatom. A válás órája ütött; érzem, hogy tollam gyönge arra, hogy az olvasónak a köztem s a nem kevésbé megindult nemes barátaim közti fájdalmas jelenetről hű képet tüntessek elő. Hat hónapon át megosztozkodtunk a legnagyobb veszélyekben, melyekkel a sivatagok, rablók s elemek fenyegettek; nem csoda, ha az állás, kor és nemzetiség minden különbsége közülünk eltünt s egyetlen családnak tekintettük magunkat. A válás előttünk egyértelmü volt a halállal, s hogy is lehetne az

* Tulajdonképen Szer ta paj, azaz tetőtül talpig: oly öltözet, mely turbán, felső ruha, öv és csizmából áll.

másképen e vidéken, hol a viszontlátás majdnem lehetetlen? Szivem majd megszakadt, midőn elgondoltam, hogy a világon e legjobb barátaimra, kiknek életemet köszönhetém, incognitóm titkát nem bizhatom s őket is tévedésben kellend hagynom. Előkészitém ugyan a vallomás utját, megakartam kisérteni, de a vallási fanatismusnak, mely a müvelt Európában sem ismeretlen, az iszlamitára borzasztó befolyása van. A Mohammed törvényei szerint halálos bünnek * tekintett tettemnek bevallása talán nem szakitja el egyszerre a barátság minden kötelékét; de mily keserü, mily szörnyün keserü lett volna a kiábrándulás az őszintén vallásos hadzsi Szalihra. Nem, e fájdalomtól megakartam óvni, nem akartam háladatlan lenni s inkább az édes csalódásban hagytam.

Miután társaim nehány zarándoknak, kiket Mekkába voltam kisérendő — átadtak s ajánlottak, a hogy a legdrágábbat, a testvért vagy fiat lehet ajánlani, napnyugvás után a város kapuján kikisértek, hol az uj utitársak által Karsiba bérelt kocsik vártak reánk. Mint gyermek sirtam, midőn a legutolsó ölelkezésből kibontakozva, a kocsiba léptem; barátaim arczát is ellepte a köny, s még sokáig álltak ugyanazon helyen, kezöket az ég felé emelve s Allah áldását esdve le hosszu utamra. Többször visszatekinték, de csakhamar eltüntek s csak Szamarkand kupoláit láttam a feljövő hold halvány világitásában.

* Mint murtaddot, azaz elpártoltat, agyonkövezni kellett volna engem.

XII. FEJEZET.

SZAMARKANDBÓL KARSIBA A SIVATAGON ÁT. — NOMÁDOK. — KARSI, A RÉGI NAKHSEB. — KERESKEDÉS ÉS IPARCZIKKEK. — KERKI. — OXUS. — SZERZŐ ARRÓL VÁDOLTATIK, HOGY MEGSZÖKÖTT RABSZOLGA.. — ERSZARI-TURKMANOK. — MEZARI SERIF. — BELKH. — SZERZŐ EGY BOKHARAI KARAVÁNNAL EGYESÜL. — RABSZOLGASÁG. — ZEJD. — ANDKHUJ. — JEKETUT. — KHAJRABAD. — MAJMENE. — AKKALE.

Non succurrit tibi quamdiu circum Bactra haereas? — Q. Curtii Rufi lib. vii. 8.

Uj utitársaimmal, kik Ós, Mergolan és Namenganból (khokandi khánság) valók voltak, az olvasót nem is akarom megismertetni; korán sem voltak olyanok, mint barátaim s csakhamar el is váltam tőlük. Annál szorosabban csatlakoztam egy fiatal mollához Kungratból, ki Szamarkandig utazott velünk s onnan Mekkába remélt velem jöhetni. Jó szivü fiatal ember volt, ép oly szegény, mint én, urának tekintett s igen szolgálatkésznek mutatkozott.

Szamarkandból Karsiba három ut van: 1) a Sehri Szebz-en általi, a leghosszabb, s majdnem kerülőnek lehet mondani; 2) a Dsam-on általi, mely csak 15 mérföldnyi, de köves hegyvidéken át vezet, s igy ha kocsin nem is megtehetlen, mégis sok akadálylyal jár; 3) a sivatagon általi, melykörülbelöl 18 mérföldnyi hosszu. Sza-

markandból az ut a Bokharába vezető irányt követé azon halomig, melyről a várost legelőször láthatni. Itt balra kanyarodtunk, az ut két jól mivelt falun vezetett keresztül, s miután három mérföldet megtettünk, a Robati Hauz karavanszerajnál állapodánk meg, hol az út megoszlik; a balszárnyi Dsamon át vezet, a jobb felőli a sivatagon által. Ez utóbbira tértünk. E sivatag, azokkal összehasonlitva, melyeket előbb láttunk, inkább középszerü mezőnek nevezhető. Találhatók is minden irányban juhászok, miután sok kutja van meglehetősen jó ivóvizzel, s ezek közelében vannak az özbegek sátrai. A kutak többnyire mélyek, s mellettök tartalék-medencze készittetik fából vagy kőből, mely mindig négyszöget képez, s ebbe öntetik a kútból meritett viz az állatok megitatására. Minthogy a vedrek kicsinyek s a sokszori felhuzás csakhamar elfárasztaná a juhászt, erre szamár, vagy legtöbbnyire teve használtatik, melyen a kötél a nyereghez köttetik, s mely a kötél hosszuságának megfelelő téren előre menve, a vizet felhuzza. A jelenetben, melyet e kutak az ivó juhokkal s a komoly juhászokkal a csöndes estórákban nyujtanak, van valami költői, s igen meglepett a hasonlatosság, melyet a sivatag e része magyarországi pusztáinkkal bir.

A szigoru rendőrségi felügyelet folytán, melyet a bokharai emir mindenütt alkalmaztat, az utakon itt is oly nagy a biztonság, hogy nem csak kis karavánok, hanem egyes utazók is szoktak a sivatagon átvonulni. Második napon az egyik kutnál egy Karsiból jövő karavánnal találkoztunk. Az utazók között egy fiatal asszony volt, kit saját férje elárulva 30 tillaért adott el egy öreg tadsiknak. A nő csak a sivatagban tudta meg a

gyalázatos üzérkedést, s szegény kiabált, sirt, haját tépte, s őrjöngve futva felém, kiáltá: „Hadzsim, te, ki könyveket olvastál, mondd meg nekem, hol van megirva, hogy a müszülman eladhatja nejét, kitől gyermekei vannak?“ Azt felelém hogy ez bűn, de a tadsik kinevetett, mert a karsii kazi kelannal (főbiró) valósziuüleg már megegyezett s vételéről biztos volt.

Minthogy a nagy hőség folytán csak lassan haladhadtunk előre, két nap s három éj kellett, hogy Karsiba jussunk. E hely csak akkor volt látható, midőn azon egyenes magaslatra értünk, hol az ut jobbra Kette Kurganba vezet, balról pedig a folyó kezdődik, mely Sehri Szebzből jön s messze Karsin tul a homokban elenyészik. Innen a városig, mely két mértföldnyire van távol, folytonosan müvelt föld és számos kert között halad az ut, s minthogy a városnak nincs fala, csak akkor vettük észre, hogy benne vagyunk, miután a hidat átléptük.

Karsi, a régi Nakhseb, mind nagyságára, mind kereskedelmi fontosságára nézve a bokharai khánságnak második városa, s a tulajdonképeni város s a várból (kurgancse) áll, mely az éjszaknyugati szélen van s csak gyönge erőditményekkel bir. Karsinak jelenleg tiz karavanszeraja s jól ellátott bazárja van, s midőn politikai zavarok nem akadályozzák, fontos szerepet játszik a Bokhara, Kabul s India közötti átmeneti kereskedésben. A lakosok, kiknek számát 25000-re számitották, nagyobbára özbegek s a bokharai hadcsapatok magvát képezik. Ezeken kivül még tadsikok, indusok, afghanok és zsidók vannak itt; ez utóbbiak e helyütt azon szabadalmat élvezik, hogy a város benső részeiben is lovagolhatnak, mi a khánság egy részében sincs megengedve. Az ipart

terén Karsi szinte kitünik, de még inkább a közeli Hiszszar, kések készitése által. E kések több fajtája nem csak Közép-Ázsia minden részébe, hanem a hadzsik által Perzsiába, Arábiába s Törökországba is kiszállittatva, három, sőt négyszeri áron is adatik el. Egy fajta, a damascirozott pengék, melyeknek aranynyal vagy ezüsttel kirakott nyelök van, valóban müvészien van készitve, és tartósság s finomságra nézve a leghiresebb angol készitményt is megszégyenitheti.

Több khán és mollához szóló ajánlólevelek között, melyekkel barátaim elláttak, egy Karsiba is szólt, bizonyos Isan Haszanhoz, ki itt nagy tekintélyben állt. Meglátogattam és barátságosan fogadott. Azt tanácsolá, hogy miután itt minden barom, de különösen a szamár nagyon olcsó, vennék egyet, s a kevés pénzen, mely fennmaradt, mint minden hadzsi teszi, vásárolnék kést, tűt, czérnát, üveggyöngyöt, bokharai zsebkendőt, de különösen carneolköveket, melyek Indiából hozatnak be, s itt olcsók, mert a nomád népek között, melyeken át kell haladnunk, ezen árukon lehet valamit nyerni, vagy legalább is jobban eltengődni; egy tűért vagy nehány üveggyöngyért (mondsuk) sokszor kenyeret s dinnyét, egész napra elegendőt, lehet kapni. Láttam, hogy a jó embernek igaza van, s a kungrati mollával még az nap a nevezett czikkekből bevásároltam, s mig khurdzsinom egyik oldala kézirataimmal volt megtöltve, a másik rövid áruk raktárának használtatott fel, s igy egy időben antiquárius, divatkereskedő, hadzsi és molla voltam, ki ezenkivül mellléküzletként az áldás, nefesz, amuletek s más csodás dolgok eladásával is foglalkozott.

Csodálatos átváltozás! Épen egy éve lesz, hogy e

sok üzletem volt, s most négy fal közé bezárva, naponkint nyolcz-tiz órán át kell irnom. Ott nomádokkal bajlódtam, kik az üveg-korallok közül a legvilágosabb szinüt, az amuletek közül azt választották ki, melynek szegélyei a legvastagabban voltak piros szinnel ellátva; most kiadókkal, kritikával s a közönséggel van dolgom, kiknek különböző óhajai bizonyára nehezebben teljesithetők, mint egy egy fiatal turkmannő vagy barna dsemsidileány divatizlése.

Egészen meglepetve voltam, hogy Karsiban nyilvános mulatóhelyet találtam, minőre nem csak Bokharában és Szamarkandban, hanem magában Persiában sem bukkanhatni. Ez ugyan is nagy kert, mely a Kalenderkhane (koldusház) szerény nevét viseli, a folyó partján fekszik, nehány fa-sora s virágágya van, s hol a beau monde délutáni 2 órától kezdve napnyugvás utáni egy óráig időzik. Több helyütt gőzölgő szamovarok vannak felállitva, melyeket mindig több zárt társaság környez. E vig csoportok látása a Közép-Ázsiában utazóra valóban gyér jelenség. Karsi lakosai különben kitünnek vigságuk s gondtalanságuk által, s a bokharai khánság sirazi-ainak tartatnak.

Három napi itt tartózkodásom után Molla Iszhák (ez volt neve társamnak, a kungrati mollának) s más két hadzsi társaságában Kerkibe indultam, mely innen 14 mérföldnyire van távol, s melyhez csak egyetlen egy út vezet. Karsitól két mérföldnyire nagy faluba értünk, mely mint hallottam, gazdag is, s melynek neve Fejzabad; átmentünk s az éj egyik felét egy czisterna romjaiban töltöttük el, melyek itt nagy számmal vannak, s mind Abdullah khán idejéből származnak. Bár min-

denütt bátorságos a vidék, még is figyelmeztettek, hogy Karsitól kezdve vigyázzunk, minthogy itt oly turkmanok is vannak, kikben nem lehet bizni. Szamarainkat a rom egyik szögletébe helyeztük el, s az előrészben podgyászainkra lefeküdvén, felváltva éjfélig aludtunk, mikor is elindultunk, hogy a déli hőség előtt érjük el a kitüzött állomást. A dél még messze volt, midőn a Szengszulak czisternához érkeztünk. Midőn ezt távolból sátrak s legelő állatok által körülvéve láttuk, megörültünk; most már biztosak voltunk, hogy vizet találunk, mi előbb kétséges volt, miért is szamarainkat vizkészlettel terheltük meg. A czisterna kupolaalaku magas boltozata, bár már 200 évnél idősb, még egészen sértetlen, s igy néhány fülke is, melyek az utazónak árnyékot nyujtanak. A czisternát, mely völgy mélyedésben fekszik, tavaszkor a köröskörül olvadó hó, valamint az esővíz teljesen megtölti. Most a viz csak három lábnyi magas volt; a Kungrat és Najman törzsekbeli özbegek 200 sátra által vala körülvéve, kiknek egészen meztelen gyermekei az állatokkal együtt lubicskoltak a vizben s jóizét kissé elronták. Minthogy innen Kerkiig hat mérföldet szoktak számitani, állatainkra nézve e meglehetősen nagy utat éjjel akartuk megtenni s a napot alvásra használtuk fel. Nyugalmunk azonban sajnosan megzavartatott, mert a nomád leányok csakhamar észrevették koralljainkat és teve s lótejjel telt nagy fatálakkal siettek elő, hogy cserekereskedésre meghivjanak.

A nap nyugta után egy óra mulva elindultunk. Csöndes, szép éj volt s alig mehettünk négy órán át, midőn mindnyájan az álom által legyőzetve pihenésre leültünk s a kantárral kezünkben elaludtunk. Csakha-

mar nehány lovas riasztott fel, kik vigyázatlanságunkat szemünkre hányták s tovaindulásra intettek; felugrottunk s részint gyalog, részint lovagolva, a mint a nap fölkelt, megérkeztünk az Oxushoz, melynek innenső partján van a kis váracs, a tulparton pedig meredek magaslaton a határvár s körülte Kerki városka.

A két magaslat között folyó Oxus majdnem kétszer oly széles, mint a Duna Pest s Buda között. A vizroham azonban igen nagy, de ennek daczára több zátony van, s minthogy kissé lejebb ragadtattunk, átkelésünk három egész órán át tartott. Ha az átkelés a legkönynyebb, t. i. a nyári hónapokban, midőn a folyam a legjobban megáradt, mindig jó félóra telik bele, mert hallatlan, hogy valamely vizi jármü itt átkelhessen a nélkül, hogy a hajósok a vizbe ne menjenek s azt kötélen ne vontassák a kevésbé mély helyeken át. Szerencsére a hőség nem volt oly nagy, mint Khanka melletti átkelésünkkor, s csak keveset kellett szenvednünk. A hajósok elég emberségesek voltak s nem fogadtak el tőlünk átkelési dijt. Alig hogy azonban a tulsó partra megérkeztünk, a kerkii kormányzó derjabegije feltartóztatott s arról vádolt, hogy megszökött rabszolgák vagyunk, kik Persiába, eretnek hazájukba akarnak visszatérni, s arra kényszeritett, hogy minden holminkkal a vár belsejébe menjünk, hogy ott maga a kormányzó által hallgattassunk ki. Elgondolhatni meglepetésemet e gyanu felett. Három collegám, kik arczjellegük s beszédük által azonnal elárulták eredetüket, nem is értettek ez alatt s csakhamar szabadon is bocsáták azokat. Ellenem több kifogás volt, de midőn láttam, hogy szamaramat erővel akarják elvenni, dühbe jöttem, s a tatár-török

nyelvet a konstantinápolyi szójárással fölcserélve, átadtam utlevelemet s erélyesen követeltem, hogy mutassák meg azt a bi-nek (kormányzó) vagy pedig személyesen bocsássanak hozzá.

Lármámra a vár topcsubasi-ja (a tüzérség parancsnoka), született persa, ki rabszolga volt, s e helyzetből emelkedett fel a parancsnoki tisztségre, a derjabeginek valamit fülébe sugott. Ez után magához vont s elbeszélte, hogy Täbriszből, szülővárosából, többször volt Stambulban, s a rumi embereket igen jól ismeri, legyek nyugodt, velem, valamint holmimmal semmi baj sem történik; minden idegennek azonban alá kell magát vetnie a vizsgálatnak, mert minden szabaddá lett hazatérő rabszolgának itt a határon két arany vámot kell fizetnie, és sokan, hogy magukat átcsempészszék, különféle álöltözködéshez folyamodnak. Ezután nem sokára megjött a szolga, ki utlevelemet a kormányzónak megmutatá, s ezzel együtt öt tengét adott át, melyet a bi ajándékozott nekem a nélkül, hogy koldultam volna.

Minthogy Kerki a határvár, s a Heratból vezető uton ugymondva Bokharának kulcsa, részletesebben akarjuk leirni. A vármüvek, mint emlitém, két részre vannak osztva. A jobb parti vár igen kicsiny, csak négy ágyuja van, s béke idején csak nehány őr lakja. A tulajdonképeni vár a baloldalon, a magaslaton épült kastélyból áll, melyet három fal vesz körül s melyben, mint hallottam, 12 vas s 6 sárgaréz ágyu van. A falak földből épültek, de meglehetősen erősek, különösen a legalsóbb, mely 5 láb széles és 12 láb magas. A vár körül van a városka, melynek 150 háza, 3 mecsetje, kis bazárja s 1 karavanszeraja van, jó fal s mély árok

is veszi körül. A lakosok özbegek és turkmanok, kik kevés kereskedést, több földmüvelést üznek. A város falának közelében van a hires Kerki imam sirja, ki sok exegeticus munkát irt. A Kerki tartomány Csardsuj vidékétől a Hadzsi Szalih (hibásan Hodsa Szalu-nak nevezett) révig terjed az Oxus partján, oly messzire, a meddig e folyam csatornái folynak. E vidéket az Erszari-turkmanok lakják, kik az egyetlenek, kik adót fizetnek az emirnek, hogy a többi törzs ellenségeskedése irányában biztositva legyenek. A bokharai emirnek ezelőtt az Oxus tulpartján még más birtokai voltak, melyeket a győzelmes Doszt Mohammed khán foglalt el tőle, ugy hogy most Csardsuy és Kerki kivételével mi sem maradt meg neki.

Minthogy nagy sajnálatomra azt hallottam, hogy Molla Zeman, a Bokharából Heratba menő karaván feje, csak 8 vagy 10 nap mulva érkezik meg ide, tanácsosnak tartottam ez időt inkább a turkmanok közötti utazással, mint Kerkiben eltölteni, s Molla Iszhák társaságában Kizilajak és Haszanmenekli törzsökhöz mentem; ezek közt nehány molla volt, kik barátaim társaságában Bokharában láttak. Az erszari-turkmanok, kik csak 200 évvel ezelőtt költöztek ide Mangislakból, s 40 év óta ismerik el Bokhara fensőbbségét, a turkmanok nemzeti jelleméből igen keveset tartottak meg. Csak félnomádoknak nevezhetők; nagy részük földmiveléssel foglalkozik, s a kizárólagos marhatenyésztők is törzstársaiknak vad jellemét, de az ősi erényeket is elveszték. Bokhara civilizáló törekvései elvették tőlük a kardot s derék természetességüket, s a koránt és vallási képmutatást adták cserébe. Elfelejthetlenek a jele-

netek, melyeket házigazdám, egy legtekintélyesb turkman isan házában láttam. Khalfa Nijaz a szentességet, tanultságot és tekintélyt atyjától örökölte, egy tekkie-je (klastroma) volt, hol bizonyos társaságot alakitottak, mint Bokharában. Ehhez még izn-et (engedélyt) nyert Mekkából a szent költemények (kaszide serif) felolvasására, s ha olvasott, vizzel telt csészét szokott maga elé tétetni, melybe minden költemény befejeztekor beléköpött. A szavak szentségétől áthatott nyál azután mint csodás gyógyszer adatott el a legtöbbet igérőnek. Az erszarik csak egy tulajdont tartottak meg a turkmanoktól csonkitatlanul, a vendégszeretetet, melyben minden idegen részesittetik, maradjon az ott egy napig vagy egy évig, mert a tadsikok kivételével egész Turkesztanban e közmondást: „Hôte et poisson, en trois jours poison“ még nem ismerik. Házigazdámmal az ova-jától két napnyi, Kerkiből négy vagy öt napnyi járásra, s a régi Belkh-től csak öt órányi távolra levő Mezari Serifhez (a nemes sir) is tettem kirándulást. Minthogy azt állitják, hogy ez Alinak sirja, egész Turkesztanban fontos bucsujáró helynek tartják. A csodás sirt, Sahi Merdan Ali-ban (a hősök királya, t. i. Ali), mint Mezart szintén szokták nevezni, a történet feljegyzése szerint Szandsar szultán (1150) idejében találták meg. Minthogy Belkh köröskörül romokkal van elboritva, melyek a div-ek (ördögök) idejéből még kincseket tartalmaznának, a nevezett szultán itt ásatásokat tétetett, s ez alkalomkor fehér kőből készült táblát találtak, melyre ez volt irva: „Ez Alinak, Ebutalib fiának, a nagy hős és a próféta társának sirja.“ E körülmény ránk nézve csak annyi érdekkel bir, mert belőle kimutathatjuk, hogy a régi Belkh romjai (melyet a

keletiek Ümm-ül-biladnak a városok anyjának neveznek). öt órányira terjedtek. Ma csak nehány földhalom mutatja a helyet, hol a régi Baktra állt, s az ujabb romokból csak egy félig összedőlt mecset méltó az emlitésre, melyet Szandsar szultán, szeldsuk fejedelem épittetett. Belkh ugyanis a középkor kezdetén az iszlami civilizatio főhelye volt, s akkor Kubbet-ül-Iszlam, az iszlam kupolájának neveztetett. Feltünő, hogy itt ugyan oly nagyságu és minőségü téglákat találtam, mint a jomutok közötti romokban, de egyet sem fedezhettem fel ék-irattal. Az ásatásokat kétségkivül nagy siker követné, de ezek csak akkor lennének lehetségesek, ha valaki 2—3000 európai szurony ajánló levelével lenne ellátva.

A mai Belkhnek, mely Turkesztan afghan tartományának főhelyéül tekintetik, s hol a szerdár helyőrségével együtt tartózkodik, csak télen van lakosa, minthogy már tavaszkor a legszegényebb is a magasabban fekvő Mezárra vonul, hol a hőség nem oly nyomasztó s a levegő nem oly rosz, mint a régi Baktra romjai között. Mig ez a veszélyes skorpiók sokaságáról hirhedett el, az előbbeninek a csodás piros rózsákról (Güli szurkh) van jelentékeny hire. E virágok Alinak állitólagos sirján * nőnek s valóban szinre s illatra nézve a legszebbek, melyeket valaha láttam. A babona, mely különben az átültetés kisérletét már előre meghiusitá, azt beszéli, hogy e virágok más földben, sőt magában Mezarban is nem tenyésznének.

Hosszas várakozás után végre értesitve lettünk a herati karaván megérkeztéről. Kerkibe siettem azon hit-

* Ali tulajdonképeni siremléke Nedzsef-ben van.

ben, hogy az utazást folytathatom, midőn a hazatérő rabszolgák által fizetendő vám felett keletkezett viszálykodás az elutazást ismét elhalasztá. Molla Zeman karavánjában ugyan is körülbelől 40 szabaddá lett rabszolga volt, részint Heratból, részint Persiából, kik védelme alatt, melyet a szegényeknek drágán kellett megfizetni, indultak haza, mert ha magányosan mennek, azon veszélynek vannak kitéve, hogy az uton ismét elfogatnak, s másodszor adatnak el. Bár Zeman az összes határhivatalnokokat jól ismerte, még is, valahányszor csak átkelt, mindig baja volt és pedig nem annyira a dij, mely itt meg van állapitva, mint a rabszolgák száma miatt, melyet ő mindig meg akart kisebbiteni, a hatóságok pedig nagyobbra tenni. A kit nem ismernek, mint rabszolgát fogják meg, s minthogy ez ellen mindenki védelmezni akarja magát, a lármának, veszekedésnek nincsen hossza vége. Végül még is mindent a kervanbasi tetszésére kell bizni, ki 100—150 utas közül, kik alája vannak rendelve, csak azokat nevezi meg szabaddá lett rabszolgáknak, kik arczvonásuk, beszédök vagy más ismertető jelek folytán félreismerhetlenek. Általában a csavargók s oly utazók, kiknek nincs határzott czéljuk, a legtöbbször gyanusittatnak, s minthogy ezek leginkább hadzsiknak szokták magukat nevezni, Molla Zemannak az a politikája, hogy Bokharában, a mennyire csak lehetséges, minél több hadzsit hoz össze, s ezeknek soraiba aztán rabszolgáit mint álhadzsikat rejti el.

Egész napig tartott, mig az árucsomagok, emberek, tevék, lovak és szamarak megvizsgálva lettek; végre útra indultunk egy vámhivatalnok kiséretében, ki szigorún ellenőrködött, hogy valljon valamely mellékúton nem

csatlakoznak-e más utazók a karavánhoz. Csak midőn már túl voltunk a lakott részen, mely egyszersmind Bokharának is határa, tért vissza a hivatalnok, s mi utunkat a sivatagon át folytattuk, melyen keresztül az Andkhuj khánságot két nap alatt voltunk elérendők.

Mig a csöndes éjjelen, jól megrakott csacsim virgonczan tova poroszkált, először villant át agyamon az örvendetes gondolat, hogy a bokharai khánság már hátam mögött van s most visszatérőben vagyok a kedves nyugat felé. Elgondoltam, hogy utazási tapasztalatom ugyan nincs sok, de visszahozom a legdrágábbat, — életemet; és szivemet alig csillapithatám le azon örömérzés alatt, hogy talán további utamon is a szerencse által kisértetvén, elérem Persiát, legforróbb vágyaim Mekkáját. Karavánunk, mely 400 teve, nehány ló és szamárból állt, hosszu lánczolatot alkotott, s miután egész éjjel derekasan haladtunk, késő reggel Zejd állomásra érkeztünk, melynek nehány kútja van rosz vizzel, s mely Kerkitől hat mértföldnyire fekszik. Mint mindjárt az első állomásnál észrevettem, a karavánban kivülem még sok más egyén volt, kik vágyva tekintettek Közép-Ázsia legdélibb határára. Ezek a szabaddá lett rabszolgák valának, kikkel mi hadzsik együtt csoportosodtunk, s kik között a legszomorúbb viszonyokat fedeztem fel. Mellettem egy az öregség alatt meghajlott apa volt, ki fiát, egy 30 éves férfiút Bokharából váltotta ki, hogy honn hátrahagyott menyének a férjet, unokáinak az atyát visszaadja. Az ár 50 arany volt, oly összeg, mely a szegény öreget koldusbotra juttatá, de ő igy szólt: „Inkább elszenvedem a szegénységet, minthogy fiamat lánczok között lássam.“ Hazája Khaf volt Persiában. Nem messze tőlünk egy más egyén feküdt ugyan e

városból, egy még erőteljes, de a bánatban megőszült férfiú, kitől a turkmanok nehány évvel ezelőtt elrabolták nejét, nővérét és hat gyermekét. A szegénynek egész évig kellett Khivában és Bokharában utaznia, hogy a rabszolgaságban sinylődő családját megtalálhassa. Hoszszu keresés után megtudta, hogy neje, nővére s két legifjabb gyermeke a rabság sulya alatt elveszett, a fenmaradt négy gyermek közül csak kettőt válthatott ki, mert a másik kettőért, kik csinosan felnőtt leányok voltak, igen magas váltság-díjt követeltek. Ott ült egy fiatal herati, ki ötven éves anyját váltá ki. A nő csak két évvel ezelőtt, midőn Heratból Gurian-ba férje s legidősb fia kiséretében ment, lett megtámadva s miután a férfiakat, kik védelmezték, a turkmanok lándzsái és kardjai alatt látta elhullani, véghetlen szenvedések után Bokharában tiz aranyon adatott el. Most kettős árt kellett fizetni, mert a vevőben felismerték fiát, s a gyermeki érzelmeket uzsorás módra kizsákmányolták. Még egy szerencsétlent kell fölemlitenem Tebbeszből, ki nyolcz év előtt jutott rabságba, s két év előtt atyja által váltatott ki. Apa és fiú hazatérőben, szülővárosuktól csak három órányi távolban támadtattak meg a turkmanok által, visszakisértettek Bokharába s eladattak. Most mindketten ismét megszabadultak s hazájukba tértek vissza.

De minek fessem tovább e sötét képeket? Sajnos, hogy ezek csak egyes vázlatok ama fájdalomtelt csapásokból, melyek ama vidékeket, különösen azonban Persia észak-keleti részét, évszázadok óta pusztitják. Ugy tartják, hogy a tekketurkmanok közül jelenleg 15,000 lovasnál több éjjel-nappal rablómerényleteken töri fejét, s könnyen elképzelhetjük, hogy e zsákmányszomjas rablók

mily sok házat és falut, mily sok családi boldogságot rombolnak szét.

Zejdből délfelé indultunk el. Az egész vidék sivár, sik sivatag, melyen csak itt-ott terem a kórónak egy neme, a tevék kedvencz takarmánya. Meglepő, hogy ez állatok mint szakaszthatják le nyelveikkel és nyelhetik le a növényt, mely a legdurvább kezet is megsebezhetné. Folytonosan délnyugati irányban haladtunk s a távolban nehány lovast mutattak a karaturkmanok törzséből, kik rablásra leselkedtek s megtámadták volna karavánunkat, ha oly számosan nem vagyunk. Este felé letelepedtünk. A kalandorok kétféle irányban, hozzánk egész közel vágtattak el, de miután nehány lövést küldöttek utánuk, nem kisértették meg másodszor. Napnyugvás után egy órával útnak indultunk s egész éjen át nagy vigyázatossággal haladván, a legközelebbi reggel Andkhuj város romjai közé érkezénk.

A karaván az egykori város végén a khán csiharbagjához közel telepedett le, az összes utazókkal, kik a lakók elhirhedt rablási vágya miatt a kervanbasi védelme alól nem mertek eltávozni. Mint hallottuk, itt nehány napi tartózkodás volt elhatározva, mert a vám miatti tárgyalások, melyeket a khán vagy első vezire személyesen vezettek, rendszerint hosszura nyultak. A khán, szokás szerint, kezdetben rendkivüli nagy dijt követel az emberek, (az az rabszolgák), állatok és árukért; de minthogy alkudni lehet vele, a dijak leszállitása egyes egyedül a kervanbasi ideje és ügyességétől függ. Hogy ez unalmas üzletnél ne legyek jelen, a többi hadzsival a városba mentem. Itt egy régi medresze hűs árnyékában akartam pihenni, s a bazáron áruimat árulni, hogy

azoknak eladásából a napi élelmet fedezzem s egy kevés pénzt is szerezzek. A romokban sokáig kalandoztam, mig a khán lakása közelében, egy mecset udvarában helyezkedhettem el. A bazár csak nehány boltból állt, hol kenyeret, s két vagy három raktárból, hol kis mennyiségü vásznat s kész ruhákat árultak. Jelenlétünk a piaczot némileg megélénkité, nők és gyermekek reggeltől estig állták körül kirakott áruinkat, de még sem volt keletük, mert pénz helyett gyümölcsöt s kenyeret hoztak s oly országban, hol 50 dinnyét adnak egy tenge-ért, a nyers termény-cserébe nem bocsátkozhattunk. A dinnyék koránsem oly jók, mint az Oxus partján termők; de feltünő, hogy e sivatag alaku vidéken, melyet a Majmeneből ide folyó kis sós patak csak kevéssé öntöz, a gyümölcs, gabna és rizs nagy mennyiségben terem. Nyáron e patak vizét, melynek rosz izét a lakosok már megszokták, az idegen alig ihatja, s bár nem oly ártalmas, mint a bokharai, mint mondják, mégis sok rosz következménynyel jár. Az éghajlatnak is rosz hire van, s egy persa vers joggal mondja: „Andkhujnak keserü sós vize, égő homokja, mérges legye, sőt skorpiója is van; ne dicsérd, mert ez a valódi pokol képe.“ Mind e hátrány daczára Andkhuj 30 évvel ezelőtt még igen virágzó volt s 50000 lakost számlált volna, kik a finom fekete, nálunk asztrakánnak nevezett báránybőrrel Persiába nevezetes kereskedést üztek, s Bokharával, hol e czikk első minőségben található fel, nagyban versenyeztek.

Andkhuj tevéi is a legkeresettebbek egész Turkesztanban, különösen azoknak egy faja, mely ner-nek neveztetik, s a nyak és mellről lefüggő gazdag szőr, karcsú termet és ritka erő által tűnik ki. Most ez állatok már

ritkán találhatók, mert maguk a benszülöttek is részint kivándoroltak, részint elvesztek.

Molla Iszháknak egy földije lévén itt, ki egyike volt a legtekintélyesebb imámoknak, s minket többször meghitt magához, alkalmam nyilt az itt lakó papi notabilitásokkal megismerkedni, és meglepetve láttam azon nagy rendetlenséget, mely itt úgy az igazságszolgáltatási mint vallási ügyekben uralkodott. A kazi kelan (főbiró), ki Bokhara és Khivában nagy tekintélyben állt, itt a gúny tárgya; kiki azt teszi, amit maga eszével helyesnek talál, s ajándékkal a legégbekiáltóbb bűnt is jóvá lehet tenni. A lakosok ennélfogva Bokharát, mint az igazságosság, jámborság s földi nagyság példányképét emlegetik, és boldogoknak éreznék magukat, ha az emir őket kormánya alá venné. Egy öreg özbeg megjegyzé, hogy még a frengik (angolok) is, isten bocsássa meg bűneiket, jobbak a mostani müszülman kormánynál. Hozzá tevé, miszerint emlékszik még egy hekim basira (Moorcroft?), ki atyjának házában halt meg, még Hajder emir korában; ügyes varázsló és jó orvos volt, s csak rajtaállt, hogy gazdaggá legyen, és mégis mindenki, még az asszonyok iránt is szerény s leereszkedő volt. Többektől kérdezősködtem ez utazó haláláról, mindenki azt mondta, hogy lázban halt meg, a mi valószinűbb is a megmérgeztetésről szóló elbeszélésnél.

Andkhujnak jelenleg vagy 2000 háza van, melyek a várost teszik, s mintegy 3000 sátra, melyek vidékén, s a sivatag szélén és oázain vannak elszórva. Lakóinak számát 15000-re teszik, nagyobbrészt alieli turkmanok, özbegekkel és kevés tadsikokkal vegyest. Andkhuj annak előtte úgy, mint Khulum, Kunduz és Belkh, önálló khán-

ságot képezett; de minthogy a herati főúton fekszik, az emlitetteknél jobban volt a bokharai és afghanisztani khánok megtámadásainak kitéve. 1840-ig, azt mondják, meglehetősen virágzó állapotban volt. Bokhara főuralma alatt állt, és az Oxus felé diadalmasan előnyomuló Jar Mohammed khánt kellett fentartóztatnia. Ez négy hónapig ostromlá a várost, s végre rohammal bevévén azt, kiraboltatá és romba dönté; a lakosok nagy része pedig, mely már nem menekülhetett, az irgalmatlan afghanok fegyvere alatt hullt el. A mostani fejedelem, Gazanfer khán, hogy a végveszélyt kikerülje, az afghanok kezébe adta magát, a mi egyrészt Bokharát, másrészt a szomszéd Majmenét tette elkeseredett ellenségeivé; és mialatt mi Andkhujban voltunk, a belkhi szerdarral személyesen kellett részt vennie egy ütközetben e város ellen, melyben a kis Majmene mindkettőjöket megverte.

Karavánunkban ezalatt furcsa dolgok történtek. A vezir, a khán távolléte alatt megakarván gazdagodni a szerfeletti vámokból, már összeveszett a kervanbasival. A szóvita csakhamar vad verekedéssé fajult, s miután a lakosok a karavánnak fogták pártját, mindkét fél komolyan fegyverkezni kezdett s a legvégsőre is kész volt. Szerencsére a jó indulatu, szelidlelkü khán visszatért hadjáratából, eligazitotta a vitás ügyet, leszállitván a vezir tulságos taksáit, s azon figyelmeztetéssel bocsátott el minket, hogy vigyázzunk az úton, mert a turkmanok, felhasználva a politikai zavargásokat, nagyobb csapatokban folyvást bekalandozzák az utakat. Ettől azonban nem féltünk, mert karavánunk Andkhujban kétszeres számra növekedvén, nem volt okunk a rablók megtámadásaitól tartanunk.

Még az nap délután felkerekedénk, és az Andkhujtól egy óránYira fekvő s gyülhelyül kitüzött Jeketut-nál ütöttünk tábort. Innen éjjel folytattuk utunkat, s első állomást a Majmene-ből folyó patak partján tartottunk, melynek medre némely helyen igen mély, partjai pedig fákkal sűrűn be vannak nőve. Andkhujtól Majmenéig 12 mértföldnyinek mondják az utat, melyet a tevék két nap alatt tesznek meg. Ez állomásig négy mértföldet mentünk volt, s a hátralévő nyolczat könnyen megtehettük volna, ha a második állomást, Khajrabadot nem kellett volna titokban megkerülni, s reggelig Majmene határát elérni. Khajrabad ugyanis ekkor afghan kézben volt, s a kervanbasi méltán óvakodott azt megközeliteni, mert az afghanok rablásszerű vámszedéseitől még béke idején is van mit félni. Könnyen képzelhető, mint bánt volna most ezen város katonai parancsnoksága a karavánnal, ha ez kezei közé kerül. Nehány khajrabadi, kik a karavánban voltak, s szülővárosukhoz közel, attól el akartak válni, kényszerittettek az utat velünk együtt folytatni, mert féltünk, hogy elárultatunk, s felfedeztetés esetében az afghanok az egész karavánt kifosztották volna. Bár a szegény tevék nagyon meg voltak terhelve, mégis déli tizenkét órától fogva másnap reggeli nyolczig szakadatlanul mentünk; a túlságosan elfáradt állatok útközben elhagyattak, s nagy volt az öröm, midőn másnap reggel szerencsésen elértük a majmenei khánságot. Ez állomásnak különben az emberkéz által készitett akadályokon kivül még más nehézségei is voltak, mert mint egy kilencz mértföldnyire Andkhujtól a vidék mind domborubbá, s Majmenehez közeledve mind bérczesebbé lesz. Ezenkivül még a veszélyes Batkak nevü ingoványos térség egy

részén kellett áthatolnunk, melyen a forró időjárás daczára is mély volt az iszap, s ebben tevéink és szamaraink sokat szenvedtek. Nekem erős állatom volt, de apró lábai nagyon gyakran besüppedvén, végre megúnta a sok felkelést, és csak nagy lárma, kérés és húzavona után sikerült Bálám e lovát puha fekhelyéből ismét járásra birni.

Egy kis, Akkale nevü váracs mellett ütöttünk tábort, mely négy órányira fekszik Majmenétől. A kervanbasi, hogy megköszönje istennek a szerencsés megmenekvést, két birkát ajándékozott a hadzsiknak. Én mint senior, felszóllittattam az ajándék elosztására; egész nap pecsenyéztünk kenyerezés helyett, és este közös erővel egy telkin-t énekeltünk el, melyet egy zikr-rel kisértettem; azaz teli torokkal kétezerszer kiáltottuk : ja hu! ja hakk! Innen jelentetett meg érkezésünk Majmenébe, estve felé egy vámtiszt, egy udvarias özbeg jött mindent felirni. Még éjjel megindultunk, s másnap reggel Majmenébe érkeztünk.

XIII. FEJEZET.

MAJMENE. — POLITIKAI ÁLLÁSA ÉS FONTOSSÁGA. — AZ URALKODÓ FEJEDELEM. — FÉLTÉKENYSÉG BOKHARA ÉS KABUL KÖZT. — DOSZT MOHAMMED KHÁN. — ISAN EJUB ÉS MOLLA KHALMURAD. — MAJMENE VÁR ÉS KHÁNSÁG. — MEGSZÖKÖTT OROSZ FEGYENCZEK. — MURGAB FOLYÓ ÉS BALA MURGAB. — DSEMSIDIEK S AFGHANOK. — TÚLSÁGOS VÁM. — KALE NO. — HESZARE. — ADÓK ÉS ROSZ IGAZGATÁS AFGHANIÁBAN.

Wild warriors of the Turquoise hills, and those
Who dwell beyond the everlasting snows
Of Hindoo Kosh, in stormy freedom bred,
Their fort the rock, their camp the torrent's bed.
Moore. *Veiled Prophet.*

Mielőtt Majmenébe bevonulnánk, e vidék politikai viszonyaival akarom az olvasót megismertetni, mert nevezett város e tekintetben fontos szerepet játszik, s némi előleges megjegyzéseket elkerülhetlenekké tesz. Az Oxuson innen Hindukusig és Heratig elterjedő vidék örök idők óta folytonos háborúskodások s viszályok szinhelye volt; részint a rajta fekvő apró rabló államok részéről, melyek közől csak Kunduzt, Khulumot, Belkhet, Akcsét, Szerepult, Siborgant, Andkhujt és Majmenét emlitem, részint a szomszédos bokharai és kabuli emirek részéről, kik, hóditási terveik elősegéllése végett vagy a viszálkodást szitották azok közt, vagy bele avatkozva ügyeikbe, egy vagy más várost magukhoz ragadtak, függő állásba

hoztak, és czéljaikra felhasználtak. E két fejedelem fővetélytárs volt e vidéken. E század kezdetéig, csekély kivételekkel Bokharának befolyása volt túlnyomóbb, de az ujabb időben a durani, szadduzi és barekzi afghan törzsek által kiszorittatott, és Doszt Mohammed khánnak részint erőszak, részint csel által sikerült mindezen apró államokat, Bedakhsan és Majmene kivételével hatalma alá hajtani. Ő alakitá a Turkesztan tartományt s tette Belkhet ennek fővárosává, mely egy szerdarnak, ki mellé 10,000 ember, részben paltan (rendes sereg), részben benszülött katonaság és három üteg tábori ágyú adatott, lett székhelyévé. A hegyes Bedakhsan birtokáért az erélyes Doszt Mohammed khán nem igen fáradozott; a benszülött fejedelem hűbéresének nyilvánitá magát, s az afghan pillanatra ki volt elégitve. Másként állt a dolog Majmenével, mely Bokharának fele útján fekszik, s ugy Jar Mohammed khán, mint Doszt Mohammed khán által sikertelenül ostromoltatott. 1862-ben, midőn az öreg barekzi fejedelem utolszor nyúlt fegyverhez a hűtlen Herat ellen, egész Közép-Ázsia remegett; de Majmene ekkor is ellenállt, özbeg lakosainak vitézsége közmondásossá vált, s képzelhető a város büszkesége, midőn Doszt Mohammed khán halála után avval állhatott elő, hogy ő volt az egyetlen, ki nem hódolt az afghan hatalomnak.

Doszt Mohammed khán halála, Közép-Ázsia történelmének egyik legfontosabb eseménye, rögtön nagy változások és politikai zavargások jövőjeül tekintetett. A bokharai emir első akarta az alkalmat felhasználni, általánosan ismert fösvénysége daczára 10,000 tillát küldött segélyül a kis Majmenének, s elvégeztetett, hogy az emir átkelvén az Oxuson, egyesült erővel fogják a kö-

zös ellenséget, az afghanokat megtámadni. De Majmene mostani uralkodója, egy 22 éves tüzes fiatal ember, ki nem győzvén szövetségesét bevárni, egymaga megkezdte a háborút, és nehány kis helyet elfoglalván az afghánoktól, palotája kapujára 300 hosszuhajú fejet tűzött ki. A városban tartózkodásunk alatt épen uj, nagy háborúra történtek előkészületek.

Karavánunk itt is a városon kivül táborozván, egy bizonyos Isan Ejubnak tekkiéjében szálltam meg, kihez hadzsi Szalihtól ajánlólevelet kaptam. Minden áron iparkodtam ez ember jó indulatát megnyerni, mert nagyon féltem, hogy Majmenében olyan emberrel találkozhatom, ki által felfedeztethetem, s igy a legnagyobb veszélynek lehetek kitéve. Ugyanis Konstantinápolyban egy bizonyos Molla Khalmuraddal ismerkedém meg, ki majmenei születésünek adta ki magát, s a dsagataj török nyelvben négy hónapig tanitóm volt. E furfangos molla már a Bosporus partján kinézte belőlem, hogy nem vagyok az a Resid efendi, kinek tartattam. Tudván szándékomat, hogy Bokharába akarok utazni, ciceronémnak ajánlkozott, és azt mondá, hogy az angol Molla Juszufot (Dr. Wolf) is ő szolgálta ezen útjában. Én kétségben hagytam szándékaim felett, mire ő Mekkába ment, s miután azt mondá, hogy onnan Bombayn és Karacsin keresztül hazájába szándékozik, már Bokharában féltem a vele való találkozástól, mert meg valék győződve, hogy daczára jóságomnak, melylyel elhalmozám, mégis a legcsekélyebb összegért képes lesz elárulni. Az afghan hadjárat által Majmene és Bokhara közt a közlekedés meglévén szakadva, elég szerencsés valék vele itt nem találkozni. Majmenében alig hittem őt kikerül-

hetni, s hogy támadását megelőzzem, azáltal kellett szilárd állást foglalnom, hogy az általánosan tisztelt Isan Ejub bizalmát s barátságát megnyerni iparkodjam. Három napi tartózkodás után e városban jobbnak találtam, ha magam kezdem meg a dolgot, és kérdezősködtem utána. „Hogyan, mondá az Isan csodálkozva, ismerted Khalmuradot? (Béke neki és hosszú élet nekünk!) Ő szerencsés volt Mekkában halhatni meg, s kebelbarátom lévén, házamba vettem gyermekeit, s e kis fiú — tevé hozzá egy gyermekre mutatva, — az ő fia.“ Egy egész zsinór üvegklárist adtam a gyermeknek, három fatihát mondtam el az elhúnyt lelki üdveért, * és indokolt félelmem igy véget ért.

Szabadabban kezdék tehát mozogni, s egy utcza sarkán nemsokára felállitám bódémat; mely azonban, miután nagy sajnálkozásomra mitsem vásárolhattam hozzá, nagyon kicsiny kezdett lenni. „Hadzsi Resid, mondá társaim egyike, késeid, tűid s üvegklárisaid felét már megetted, a másik felét s a szamaradat is rövid idő alatt megeszed, mi lesz aztán belőled?“ Igaza volt, de mit tehettem? Jövőm, különösen a közeledő tél aggasztott, mert messze voltam még a persa határtól, s minden kisérletem, erszényem megtöltésére, sikeretlen maradt. Különben csakhamar megvigasztalt azon tapasztalás, hogy az özbeg sohasem ereszt el ajtajától egy dervist, hadzsit vagy koldust üresen; kenyeret, gyümölcsöt, sőt

* Teheránba érkeztemkor Iszmael efendi barátom, akkori megbizottja a portának a persa udvarnál, beszélte, hogy érkezésem előtt egy hónappal egy majmenei molla ment itt keresztül, kinek személyleirása egészen megegyezett holtnak hitt mollámmal, s ki a követségnél emlegetett is engem, mint volt tanitványát. Khalmurad tehát nem halt meg, és szerencsés sorsomnak köszönhetém, hogy nem találkoztunk.

imitt-amott egy-egy darab ruhát is remélhettem, s ez untig elég volt utam folytatására. Hogy szenvednem, még pedig igen sokat kellett szenvednem, azt elképzelheti az olvasó, de a megszokás, s az Europába visszatérés édes reménye nagyot könnyitett terhemen. Édesen aludtam szabad ég alatt a puszta földön, s túlboldognak érzém magamat, hogy a felfedeztetéstől és kinos haláltól való folytonos félelmen végre túladhattam, mert már senki sem kétkedett hadzsi voltomban.

A majmenei khánság, a mennyiben lakva van, 18 mértföld széles s 20 mértföldnyi hosszu; s a fővároson kivül 10 falu és helységből áll, melyek közől Kajszar, Kafirkale, Alvar és Khodsakendu emlitésre méltók.

Az állandó lakosok és nomádokra oszló népséget 100,000 főre teszik, nemzetiségökre legnagyobb részt özbegek a Min, Acsmajli és Daz törzsekből; 6—8000 jól fegyverzett lovast állithatnak sikra, s a mint már mondám, általánosan ismeretesek vitézségökről. Majmene mostani uralkodóját Hüszejn khánnak hivják, fia Hükumet khánnak, kit saját testvére, a mostani fejedelemnek még életben levő nagybátyja a vár faláról lelöketett, hogy — a mint mondá — derék fiának kezébe jussanak az ország dolgai. De ez még kormányképtelen levén, e gazság oka könnyen elgondolható; Mirza Jakub — ez neve a szeretetreméltó nagybátyának, — ugyan csak mint vezér szerepel, de kiki tudja, hogy ő uralkodik Hüszejn khán nevében.

Majmenében különben jobban szerették a fiatal uralkodót nagybátyjánál. Mig nálunk is kellemes külsejü férfinak mondanák, az özbegek szemében tehát valódi Adonis. Dicsérik jó szivét, s elfeledik azon kegyet-

len törvényt, mely szerint a khán testi vagy pénzbeli büntetések helyett bármely alattvalóját Bokharába küldheti a rabszolgavásárra. A majmenei khánok havonkint küldenek egy csapat ily szerencsétlent Bokharába, s ez régi szokás levén, senkinek sem tűnik fel.

Majmene városa hegyek közt fekszik, s csak egy negyedórányiról látható. Piszkos és rosszul épült, 1500 agyagkunyhóból áll, van egy téglából épült bazárja, mely már enyészetnek indul, három agyagból épült mecsetje s két téglából rakott medreszéje. Lakosai özbegek, s ezeken kivül tadsikok, heratiak, s mintegy ötven zsidó család, nehány hindu és afghan, kik mind egyenlő szabadságot élveznek, s vallási vagy nemzetiségi tekintetekből nem nyugtalanittatnak. A mi Majmenét mint várat illeti: sem az egyszerü város falak és árkokban, sem a város nyugati részén lévő váracsban, nem találtam meg azon óriási erősséget, mely Doszt Mohammed khán angol módra fegyelmezett afghan tűzérségének ellentállhasson. A földből rakott városfalak tizenkét lábnyi magasak, s öt láb szélesek, az árok sem mély, sem igen széles, a váracs ugyan egy magányosan fekvő dombon elég magasan s meredeken áll, de közelében magasabb hegyek vannak, melyekről egy üteggel pár óra alatt az egészet össze lehet lövöldözni. Valószinű tehát, hogy Majmene hires ereje nem falai s árkaiban, hanem inkább védői vitézségében rejlik. Majmene özbegjeiben első pillanatra felismerjük a merész s rettenthetlen lovast, kivel csak a sehri-szebzi özbeg versenyezhet. E kis khánság határozottan harczias jelleme, mely még ehhez a Murgab folyónál lévő hegyszorost is birja, az afghanoknak vagy bármely más hóditónak, kik délről nyomulnak az Oxus

felé, mindig sok dolgot fog adni. Kerki erőditványei kevés ellentállást nyujtanak; s a ki Bokharát akarja megnyerni, elébb Majmenét kell elpusztitania, vagy barátságát magának biztosítania.

Itt már nem vámi nehézségek, hanem magán érdekek tarták vissza a kervanbasit s karavánunk első kereskedőit. Legalább két vagy három lóvásárt akartak bevárni, mert itt olcsón szép lovakat lehet venni, melyek a vidék özbegjei s turkmanjai által vásárra hozatnak s nagyrészt Heratba, Kandaharba, Kabulba, sőt gyakran még Indiába is kivitetnek. Olyan lovakat, milyeneket Persiában 30—40 aranyon láttam eladatni, itt 100—160 tengén lehet kapni; sőt még Bokhara, Khiva vagy Karsiban sem láttam ilyen szép és olcsó lovakat. De e vásáron nemcsak lovakban van nagy választék, hanem termények és belföldi iparkészitményekben is, mint szőnyegek s más részint pamut, részint teveszőr szövetekben, melyeket a turkman és dsemsid nők készitenek. Jelentékeny a kismis (száritott szőllő), ánis és pistaczia kivitel Persiába s Bagdadba, mely czikkek mázsája 30—40 tengén kél el.

Nyolcznapi itt mulatás után kimentem a városon kivül időző karavánhoz, hirt venni utunk folytatásáról. Itt nagy csudálkozva hallám, hogy már egész nap engem keresnek, hogy négy, a khán nagybátyjának parancsára elfogott rumit szabaditsak ki, mert a biró itélete szerint csak azáltal tisztulnak meg azon gyanú alól, mintha megszökött rabszolgák volnának, ha egy hiteles tanú bizonyitja, hogy csakugyan oszman eredetűek. De mielőtt a khánhoz mennék, bemutatom az olvasónak földieimet, mert karavánunk e felette érdekes személyeit majd elfe-

ledém. Ez emberek orosz fegyenczek voltak, kik Szibériából, a tobolszki kerületből, hol nyolcz év óta nehéz számüzetésben éltek, a nagy kirgisz sivatagon át Bokharába szöktek, s innen Heraton, Meseden s Teheránon keresztül Gümrübe akartak visszatérni. Szökésök s egyéb kalandjaik története igen hosszú, azért csak nehány dolgot mondok el belőle röviden.

Az utolsó török-orosz háborúban egy razzia alkalmával (csapao), melyet hivatalból, vagy a mi valószinűbb, saját rovásukra kezdtek, egy czirkáló orosz csapat kezébe kerültek, s ily módon Szibériába vitettek. Itt nappal fát kelle vágniok a tobolszki erdőkben, éjjel börtönbe zárattak, melyben kenyeret s levest, és csak ritkán húst is kaptak. Évekig tartott, mig az őket az erdőben őrző katonáktól oroszul megtanultak. A beszélgetés bizalmat szült, nemsokára megkinálták egymást a vodkipalaczkkal, és múlt tavaszon, mikor egyszer a két őrt álló katona kissé mélyebben nézett a kancsó fenekére, a fegyenczek tévedésből a tölgyfák helyett őreiket vágták le, fejszéiket felcserélték ezek fegyvereivel, és hosszas, veszélyes bolyongás után, mialatt fűből s gyökerekből éltek, végre nehány kirgisz sátorra akadtak. Itt biztosságban voltak, mert a nomádok jó cselekedetnek tartják az ily szökevényeknek menhelyet adni. A kirgisz sivatagról Taskenden át Bokharába jöttek, hol az emirtől egy kis útravalót kaptak; útközben ugyan többször gyanúba fogattak, mintha szökött rabszolgák volnának, de komoly veszély csak Majmenében érte őket.

Utitársaim s a kervanbasi nógatására Isan Ejub kiséretében még az nap elmentem a várba. A khán helyett nagybátyja fogadott, ki nyilatkozatomat illetékes-

nek tartván, a négy szökevényt szabadon bocsátá. A megmenekültek könnyes szemmel mondtak köszönetet, s az egész karavánban nagy volt az öröm. Két nap mulva folytattuk utunkat Herat felé.

Utunk innen folyvást hegyes vidéken vezetett. Az első állomásnak, melyet délnyugati irányban hat órai haladás után értünk, neve Almar volt, és szétszórva fekvő faluból állt. Alig telepedett itt le a karaván, megjelent a majmenei vámszedő nehány lovas kiséretében, valami utólagos vámot követelni. Volt lárma, vitázás és órákig tartó alkudozás, de végre engednünk kellett, s miután a szegény kervanbasi s a kereskedők áruik, állataik és rabszolgáikért még egyszer megfizettek, estve tovább indultunk. Éjfél felé, mialatt Kajszar nevü jelentékeny helyen mentünk keresztül, Narin állomáshoz értünk, s ez öt mérföldnyi ut keskeny, termékeny, de elhagyott völgyeken vitt keresztül, mert a szép vidéket a turkmanok, dsemsidik és firuzkuhiak rablásai nagyon bizonytalanná teszik. Narinban csak nehány óráig pihentünk, mert egy hét óráig tartó út volt előttünk. Miután egész nap szakadatlanul haladtunk, este a Csicsektü nevü falu és állomást értük el, melynek közelében egy másik, Fehmgüzar nevü falu fekszik. A kervanbasinak s nehány más utitársunknak az innen délkeletre a hegységek közt három órányira fekvő Kkodsakendu faluban levén dolguk, itt egy egész napot időztünk. E helyet tekintik Majmene és Turkesztan határának. Egy Devletmürad nevü jüzbasi, ki itt mind határőr szerepelt, kamcsin pulu, azaz ostorpénz * név alatt ismét vámot vett

* Közép-Ázsiában szokás a kisérő csapatnak, mint nálunk borravalót, ostorpénzt adni; s e jüzbasi jogosittatott khánja által minden

rajtunk, most harmadszor a majmenei khánságban. Midőn egy herati kereskedőnek bámulatomat fejezém ki ez igazságtalan eljárás felett, ezt felelte: „Hála istennek, hogy csak vámot kell fizetnünk. Azelőtt Majmenén s Andkhujn keresztül az ut nagy veszélylyel járt, mert a khán maga fosztatá ki a karavánokat, s mi mindenünket elvesztők." Itt Csicsektuban láttam az utolsó özbeg nomádokat, s meg kell vallanom, hogy mély megilletődéssel bucsuztam el e derék becsületes emberektől; s e nép nomádjai, kikkel a khivai és bokharai khánságokban találkoztam, egész Közép-Ázsiában a legjobb hatással voltak reám.

Itt egy csapat dsemsidi, melyet a khán Bala Murgabból küldött elénk, vette oltalmába a karavánt; mert az ut innen egy jó széles völgyön vezet keresztül, melytől jobbra a szarik-turkmanok, balra a rabló firuzkuhiak laknak. A föld igen termékeny, de uratlan s miveletlen. A mint hallám, az egész uton Bokharától idáig, nem volt a karaván oly fenyegető veszélynek kitéve, mint itt. Őrizetünket 36 jól felfegyverzett lovas dsemsidi képezte, kikhez még vagy hatvan harczképes ember csatlakozott a karavánból; és még is az egész uton jobbra balra minden dombra táborszemek küldettek, s mindenki a legnagyobb feszültségben volt; képzelhető, mint érezhették magokat ily pillanatokban a szegény kimenekült rabszolgák, kik sok fáradság és nagy költséggel eddig eljutottak, s most uj szolgaság veszélye által voltak fenyegetve. De a karaván nagysága s különösen ébersége, szerencsésen megóvott minden támadástól. Egész

átmenőtől, a nélkül hogy neki kisérőül vagy oltalomul szolgált volna, vámot venni: s ebben állt minden jövedelme.

nap pompás réteken haladtunk, melyeket az előrehaladt évszak daczára térdig érő fű és virágszőnyeg boritott, s éjjel kipihenve magunkat, másnap reggel a Kale Veli vár romjaihoz értünk, melyben két év előtt még laktak, de mely a szarik-turkmanok egy nagy alamanja által megtámadtatva, kipusztittatott. A benlakók részint rabszolgákul adattak el, részint agyonverettek, s a pusztán álló ház és várfalak rövid idő alatt teljesen romba fognak dőlni. A dsemsidi lovasok, kik még csak egy nap óta kisértek, már itt követelték kamcsinpulujokat; minden gyalog vagy lovas embernek egyszer, a rabszolgáknak kétszeresen kellett fizetniök. Azt álliták, hogy azon vámilletékből, mely Bala Murgabnál szokott szedetni, nekik mi sem jut, s igy követelésük igazságos.

Csicsektuból való elindulásunk után másodnapra este felé vége lőn a szép utnak s a völgyes vidéknek. A Murgab folyóhoz vivő ut innen vad bérczszoroson vezetett keresztül, mely helyenként igen meredek s e mellett oly szűk, hogy egyes megterhelt tevék csak nagy nehezen bujhatnak át rajta. A mint hallám, ez az egyetlen járható út, mely a folyó partjához vezet. A seregeknek, melyek a Murgabon át akarnak kelni, vagy a sivatagon kell keresztül menniök, s a szalorok és szarikokkal jó barátságban állniok, vagy az emlitett szoroson áthatolniok, hol a dsemsidik barátságát kell megnyerni, kik e meredek utakon a legerősebb seregnek is nagy kárt okozhatnak. Csak éjfélre értünk a folyó partjához, ember és állat ellankadva a fáradságos bérczi uttól, csakhamar mély álomba merült. Midőn másnap reggel felébredék, láttam, hogy egy magas hegyektől körülvett völgyben vagyunk, melynek közepe, a Mur-

gab* tiszta zöld habjai által átmetszve, kellemes látványt nyujtott. Félóráig haladtunk a part hosszában, az átkelésre alkalmas helyet keresve, mert a folyó igen gyors, s bár nem nagyon mély, a magas partok s a viz medrében lévő sziklák miatt nem mindenütt átgázolható.

A lovak kezdték meg az átkelést, ezeket követték a tevék, s végül maradtak a szamarak. Ez állatok, a mint tudva van, a halál és tüznél is jobban félnek a viz és iszaptól; szükségesnek tartám tehát tarisznyámat, melyben utam legbecsesb zsákmányai, kézirataim voltak, egy teve hátára tenni. Magam az üres nyeregbe ültem s ugy hajtám neki szamaramat a viznek. Az első lépteknél, melyeket az állat a ragadó folyam köves medrében tett, észrevettem, hogy baj lesz; le akartam szállni, de ez felesleges lett volna, mert néhány lépéssel odább paripám egyszerre elesett, aztán a parton álló utitársaim hangos kaczagása közben, megrettenve, gyorsan, a mint csak kivántam, átvágtatott a tul partra. A Murgab tiszta habjaiban élvezett reggeli hideg fürdő csak azért volt kellemetlen, mert nem öltözhettem át, s kénytelen valék néhány órát szőnyegek és zsákokkal betakarva tölteni, mig átázott ruhám a napon megszáradt. A karaván közel a várhoz tábort ütött, melynek belsejében házak helyett csupa sátrak vannak, a hol is a dsemsidiek khánjai vagy fejedelmei székelnek.

A Murgabvölgy ezen, Bala Murgab, azaz felső

* A Murgab a keleti magas hegységekben ered, melyek Ghurnak neveztetnek, s éjszaknyugotnak foly Marcsah és Pendsdeh mellett, mig végre Merv homoksivatagjában elvész. Azt mondják, hajdan az Oxussal egyesült; de ez lehetetlen, mert öröktől fogva rohanós hegyifolyó volt, mely homokos lapályon sohasem folyhatott messzire.

Murgab *) nevü része, a hezarei magas hegylánez határától Marcsahig (kigyókut) terjed, hol a szalor-turkmanok laknak; s örök idők óta a dsemsidiek birtokában van, kik időközben ugyan nehányszor elüzettek, de ismét visszatértek. A vártól délnyugotra a völgy oly keskeny lesz, hogy hegyszorosnak volna nevezhető, melynek közepében a Murgab tajtékot verve pokoli lármával rohan tovább. Csak Pendsdehen felül, hol a folyó mélyebb s lassubb lesz, tehet a völgy szélessége egykét mértföldet. Azt mondják, hogy azon időben, midőn még Merv létezett, e vidék meglehetős virágzó volt, de most a turkmanok fészkelnek benne, kiknek lépteit mindenütt romok és pusztulás jelölik.

A dsemsidiek Dsemsidtől, a pisdadiak mesés királyától származtatják magokat. Ez állitás valóságát természetesen kétségbe lehet vonni. De tagadhatlan, hogy persa eredetüek, a mit nem annyira nyelvük, mint inkább tisztán irani arczjellegük bizonyit, melyet e nomádok oly szeplőtlenül őriztek meg, a mint azt még Persiának is csak déli tartományaiban találhatjuk. Évszázadok óta a persa nemzet legszélső határára vetődve, a folytonos harczok által számuk nagyon leapadt. Nincsenek többen 8—9000 sátornál, melyekben a nevezett völgyben s a határos hegységekben elszórva, nagy nyomorban élnek. Nagy részök Allahkuli khán által kényszeritve Khivába vándorolt át, s itt egy termékeny, az Oxus által vizzel gazdagon ellátott földterületet (Kökcseg)

* Másoktól ismét azt hallám, hogy csak a várat hivják Bala Murgabnak. Jelentékeny helynek kellett lennie, mert a falakon belül s a környéken levő temérdek romból elmult culturára lehet következtetni.

kapott lakhelyül. Jobban is éltek itt, de a régi, bérczes haza utáni vágy visszahajtá őket; s most itt mint uj települők élnek ismét, de nem nagyon fényes helyzetben. Öltözet, életmód és jellemre nézve a dsemsidiek egyenlők a turkmanokkal; rablókalandozásaik szintoly félelmesek, csak hogy csekély számuk miatt ritkábbak. Most khánjaik (kettő van ilyen, Mehdi khan, és Allahkuli khán) az afghanok hűbéresei s a herati szerdartól, a mint mondják, ezért gazdagon megjutalmaztatnak. Az afghanok már Doszt Mohammed khán idejében minden áron maguk részére iparkodtak a dsemsidiek fegyvereit megnyerni, részint, hogy a Murgab éjszaki határán folytonos őrseregök legyen a majmeneiek berohanásai ellen, részint, hogy a turkmanok hatalmát, kiknek barátságát még Doszt Mohammed khán sem birta magának a legnagyobb áldozatokkal sem biztositani, egyensulyozzák. Mehdi khán, az emlitett dsemsidi főnök, azt mondják, hogy lényeges szolgálatokat tett Herat ostromlásánál, s ezért nem csak az elhalt emirnek, hanem utódjának, a mostani király Sir Ali khánnak is teljes kegyét megnyerte. Ez őt kis koru fia gyámjává tette, kit Herat kormányzására hátrahagyott. Az afghan határnak Murgabig való kiterjesztése tehát nem igen valószinű, mert a dsemsidiek a herati szerdar fensőbbségét el nem ismerik, s azon pillanatban, midőn zsoldjoktól elesnek, nyilt ellenségkép lépnének fel.

Mint mindenütt, itt is a karaván vám-ügyei tették az első s egyetlen nehézséget. Az egész uton azt hallám, hogy a Murgab bal partján kezdődik Afghanisztan, hol legalább a rabszolgavámot nem szedik. De nagyon csalódtunk. A dsemsidiek khánja, ki a kervanba-

sival személyesen alkudozott a dijak felett, az árukötegek, állatok és rabszolgákért még többet fizettetett magának, mint az előbbiek, s midőn dijszabályzata köztudomásra jutott, kétségbeesés szállt meg mindenkit, sőt némelyeknél vége hossza nem volt a sirásnak. Még a hadzsiknak is minden szamár után két frank vámot kelle fizetniök, a mi mindeniknek, de különösen nekem nehezemre esett. De legjobban megjárta egy indiai kereskedő, ki nehány teher ánist vett Majmenében 30 tengeért. A Heratig való szállitás 20 tengébe került, vámképen fizetett eddig 11-et, s most még 30-at kivántak tőle, s igy csupán költségei 61 tengére rugtak. Azon roppant terhek, melyek itt törvényes módon nehezednek a kereskedő vállaira, minden kereskedelmi forgalmat gátolnak; s a lakosok, uralkodóik zsarnoksága miatt gyakran a természetnek e vidéken vadon termő kincseit, melyeknek jövedelme annyi szükségletét fedezné háztartásuknak, nem értékesíthetik. A dsemsidiek bérczes hazájában három emlitésre méltó terményt találunk, melyek vadon teremnek, s bárki által gyüjthetők: 1) pisztacziák 2) buzgunds, szintén a pisztaczia fának gyümölcse, mely egy évben pisztacziát, a másikban festőfaként használható buzgundsot terem, az előbbinek batmanja $1/2$, az utóbbié 6—8 frank; 3) terendsebin, harmatalaku czukoranyag, melyet ugy szednek, mint a mannát; ize nem rosz, s Heratban és Persiában czukorgyártásra használtatik. A Badkhiz (szóról szóra forditva: „a hol a szél ered“) hegység gazdagon adja az emlitett czikkeket, melyeket a lakosok össze is szednek; de a kereskedő a roppant vámok miatt csak igen keveset adhatván értök, az inség általok alig enyhittetik. A dsemsidi nők pamutból s kecskeszőrből

különféle szöveteket készitenek, főkép egy nemét a posztónak, mely sal-nak neveztetik, s Persiában jó áron kél el.

Négy napot töltének a Murgab partján, az emlitett romok közelében. Órákig eljártam e tiszta zöld vizü folyam partjain, az egyes csoportokban elszórt sátrakat meglátogatni, melyek nyomorultul s elzüllötten néztek ki, s ócska nemezrongyokkal voltak befedve. Hiába kináltam üvegklárisaimat, áldást és nefeszt, ez embereknek csak kenyér kellett, s ily fényüzési czikkek után nem vágyódtak. A vallás sem áll itt nagy tekintélyben; s miután hadzsi és dervis voltam, nem nagy hasznomra lehetett, s azon nagyobb kirándulást, melyet Marcsahba akartam tenni, abba kelle hagynom. Itt, a mint mondják, münar-okkal ellátott (tornyok s oszlopokkal; talán a parszi-k korából való) kőromok vannak. E hirt nem tartám egészen hitelesnek, mert különben az angolok, kik Heratot s vidékét eléggé ismerték, emlitést tettek volna rólok; s azért e bizonytalan hir miatt nem akartam magamat veszélynek kitenni.

Bala Murgabtól Heratig az utat lóháton négy napra teszik, tevén ezen bérczes vidéken két annyira, s nekünk, kiknek tevéi nagyon meg valának terhelve, még többet kelle számitanunk. Két magas, a Murgabtól délre látható hegycsucsot két nap mulva szándékoztunk elérni. Mindkettőt derbendnek, azaz szorosnak hivják; s mind kettő magasabb, szűkebb és még könnyebben védelmezhető mint az, mely a Murgab jobb partján Majmenébe visz. Minél tovább halad az ember, annál vadregényesebb lesz a természet. Azon magas sziklatömegek tetején, melyek az első derbendet teszik: régi várromok

vannak, melyekről tarkábbnál tarkább regéket beszélnek. Tovább, a második derbendnél, közel a Murgab partjaihoz, egy régi kéj-palota romjai láthatók. A hires Hüszejn Mirza szultánnak volt ez nyári lakása, ki itt egy Pul Taban nevü kőhidat épittetett, melynek nyomai még most is észrevehetők. Közép-Ázsia ezen legmiveltebb uralkodójának korában az egész vidék virágzott s a Murgab partján több ily kéjpalota állt.

Tulhaladván a második szoroson, elhagytuk a Murgabot, s utunk jobbra kanyarodott nyugati irányban egy emelkedett sikságra, mely tőszomszédja a sivatag azon részének, hol a szalorok laknak. Itt kezdődik a magas Telkghuzar hegy, melyen öt órát tartott átkelésünk. Éjfél felé egy Mogor nevü helyen állapodtunk meg, s innen másnap reggel az egykori város és vár Kale No romjaihoz értünk, melyek körül nehány, még a dsemsidieknél is nyomorultabb külsejü hezaresátor volt. Kale No, a mint hallám, még 50 év előtt virágzó város volt, s a Persiából Bokharába menő karavánoknak rakhelyül szolgált. A hezare-k, akkori birtokosai, azonban elbizták magokat, Herat kormányzására igényeket kezdtek támasztani, s ezen utóbbi város ellen viselt harczok által tönkrejutottak. A persákat is ellenségeikké tették, mert Khoraszanban rabló kalandjaikban a turkmanokkal versenyeztek. Akkor Kale No az volt a rabszolgakereskedésre nézve, a mi most Merv.

Az itt található hezarék az iráni elemmel való öszszevegyülésök folytán nem őrizték meg a mongol typust oly tisztán, mint a Kabul vidékén lakó rokonaik, s nagyobbrészt szunniták, mig ezek a siítákhoz tartoznak.

Ha jól értesültem, az éjszaki hezarék a déliektől csak Nadir korában váltak el; s a körülöttük lakók által kényszeritve tértek át a szunniták szectájához. A mint beszélik, a hezarek * mongolországi ős lakhelyökből Dsengisz khán által hozattak Közép-Ázsia déli részébe, és II. Abbasz sah befolyása által térittettek a siismusra. Feltünő, hogy anyanyelvöket a persával cserélték fel, mely még az általok most lakott vidéken sem általánosan uralkodó; s csak egy kis részök, mely közel Herathoz a hegységekben elszigetelve él, s évszázadok óta szénégetéssel foglalkozik, beszéli a mongol nyelvnek egyik szójárását. Magukat, valamint lakhelyöket is Gobinak nevezik.

Baba khannak, a kale no-i hezarék fejének, szegénysége s gyöngesége miatt a csak két napi távolságra fekvő Heratnak legalább fensőbbségét el kellene ismernie. De ő is független fejedelemnek tekinti s akarja magát tekintetni, s alig telepedett le karavánunk a romok mellett, személyesen eljött vámot követelni. Uj vita s veszekedés. A kervanbasi követet akart Heratba küldeni panaszszal; a fenyegetés használt, s a vám helyett megelégedtek egy borsos kamcsinpuluval, de az istentelen khán szintén nem feledkezett meg még a hadzsikról sem, s ismét két francot kellett szamaramért fizetnem. A kereskedők sok pistacziát s bereket vásároltak; ez utóbbi könnyü posztó szövet, melynek készi-

* Persiában berbereknek neveztetnek, mely szó tulajdonképen egy városnak, Sehri-Berbernek neve, mely valaha Kabul és Herat közt a hegységekben létezett, s melynek nagysága s pompájáról csudákat beszélnek. Burnes Kabulról irt könyvében igy szól: the remains of this imperial city of the same name (Berber) or still to be seen. (232. l.)

tésében a hezarei nők kitünők, s mely egész északi Persiában s Afghanisztanban egy csekmen nevü felsőruha készitésére használtatik.

Kale No-ból ismét magas hegyeken át vezetett utunk Herat fele. Az egész ut csak husz mérföld, de nagyon fáradságos, és négy egész napig tartott, mig megtettük. Első nap Alvar falunál állapodtunk meg, közel egy hajdani rablóvár romjaihoz, melyben Sir Ali Hezare tanyázott volt. Második nap az örök hóval boritott Szerabend hegycsucson keltünk át, melyen daczára a roppant tüzeknek, melyeket minduntalan raktunk, majd megfagytunk. Harmadik nap az ut lefelé hajlott, koronként igen veszélyes helyeken vezetve keresztül; mert gyakran csak egy lábnyi széles ösvény futott végig a meredek partján, s egyetlen tévesztett lépés embert és tevét menthetlenül elveszthetett volna. Szerencsésen leértünk a völgybe Szercsesmehez, hol egy nagy patak veszi forrását, mely Herat éjszaki részét benedvesitvén, a Heri-Rudba ömlik. Negyedik nap végre a Herathoz tartozó s ettől négy mértföldnyire eső Kerrukhba értünk.

Midőn a karaván tavaszkor Bokharába indult, Heratot még Doszt Mohammed khán ostromolta. Hat hónap telt el azóta; a város bevétele, kirablása s elpusztitásáróli hirt már rég meghallók, s az olvasó elképzelheti, mint vágytak már a heratiak családjokat, barátaikat, házaikat viszontlátni. Mindazonáltal egy napot kellett itt várnunk, mig a vámos, ki már reggel meglepett elbizakodott, követelő afghanias fellépésével, minden megérkezett és a hozottakról pontos lajstromot készitett. Én Afghanisztant féligmeddig organizált országnak képzelém, melyben a nyugati elemekkel való régibb érintke-

zésnel fogva legalább némi rendet és humanitást lehet találni. Sőt azt hivém, nemsokára vége lesz szenvedéseimnek s tettetett szerepemnek. Fájdalom, csalódtam. Az első afghan hivatalnok, kit megláttam, a középázsiai államok kegyetlen barbarságát a magáéval elhomályositá; s a mi borzasztókat az afghan vámkutatásokról beszélni hallottam, mind azt szelidnek találtam a valósággal szemben. Azon árukötegek, melyeket tulajdonosaik nem akartak megnyitni, őrizet alatt a városba vitettek, az utazók málhája darabonként feliratott s megvizsgáltatott, s a hüves idő daczára mindenikünknek le kellett vetkőznünk, s ingen, gatyán és felsőruhán kivül minden más öltönydarab vám alá esőnek nyilvánittatott. Legrosszabbul bánt e brutális vámszedő a hadzsikkal, még apróáruik csekély készletét sem kimélte, és a mi hallatlan volt eddig, öt kran-t rótt fejenkint a szamarakra, melyekért eddig már oly sokat kellett fizetnünk, s melyek egészben alig értek 20—25 kránt. Sokan oly szegények levén, hogy nem birtak fizetni, eladatta állataikat, s e gyalázatos eljárás engem is nagyon megviselt, mert majd mindenemből kifosztott.

Estefelé, mikor a fosztogatásnak vége lett, megjelent még a kerrukhi kormányző, ki őrnagyi ranggal van felruházva, kamcsinpuluját követelni. Meglehetősen szigoru volt, de valódi katonás tartása, s nyakig begombolt egyenruhája, mint az első tárgy, mely oly sok idő után ismét az europai életre emlékeztetett, leirhatlanul kellemes hatást gyakoroltak reám. Bator khán — ez volt neve, bámulatommal együtt idegen vonásaimat is észrevette, tudakozódott utánam a kervanbasinál, aztán magához közel leültetett s különös előzékenység és ki-

tüntetéssel bánt velem. Beszélgetés közben, melyet minduntalan Bokharára vitt át, többször titokban felém nevetett, mint ha küldetésem (mert azt hitte, ebben járok) szerencsés sikerültéhez akarna szerencsét kivánni, s ámbár én állhatatosan folytatám a tettetést, bucsuzáskor még is kezét nyujtá, hogy angol módra megrázza az enyimet; de én megelőztem őt, felemelém kezemet s fatihát akartam rá adni, mire ő nevetve eltávozott.

Karavánunk, miután a Bokharából idáig vezető uton, mely 20—25 nap alatt megtehető, hat hétnél tovább időzött, másnap reggel volt Heratba bevonulandó. Mennyire kedvezőtlen ez ut a kereskedelemre nézve, esetenként már emlitém; most azonban egy táblába foglalva akarom összeállitani azon dijakat melyeket tengékben rabszolgák, áruk és állatokért a különböző helyeken fizetnünk kellett.

Fizettünk tengékben (à 75 centimes.)

A hely neve	Áru kötegekért	Tevékért	Lovakért	Szamarakért	Rabszolgákért
Kerki .	20	5	3	1	22
Andkhuj	26	5	3	2	20
Majmene	28	5	3	1	25
Almar .	—	3	2	—	—
Fehmguzar	1	3	2	1	1
Kale Veli	—	5	3	1	5
Murgab .	30	5	3	2	15
Kale No .	—	5	.	2	—
Kerrukh .	—	15	10	5	—
Összeg	105	51	32	15	88

Számitsuk ehhez még, hogy Heratban husz percentet vesznek a pénztől, s bárki fogalmat szerezhet magának azon árakról, melyeken a kereskedőnek portékáit adnia kell, ha jutalmat akar fáradságáért.

XIV. FEJEZET.

AZ ELPUSZTULT HERAT. — BAZÁR. — SZERZŐ ELHAGYOTT HELYZETE. — MEHEMMED JAKUB KHÁN, A SZERDAR. — AFGHAN SEREG. — TALÁLKOZÁS A SZERDARRAL. — AZ AFGHANOK VISELETE HERAT OSTROMÁNÁL. — NAZIR NAIM VEZIR. — PÉNZÜGYI VISZONYOK. — TODD ŐRNAGY. — MOSZALLA, HÜSZEJN MIRZA SZULTÁN SIRJA. — KHODSA ABDULLAH ANSZARI ÉS DOSZT MOHAMMED KHÁN SIRJA.

Ἐντεῦθεν Ἄρεια, σχοῖνοι ϐ΄. Ἔνθα Κανδάκ πόλις καὶ Ἀρτακάναν καὶ Ἀλεξάνδρεια ἡ ἐν Αρείοις· κῶμαι δὲ δ΄. — Isidori Characeni, *Mansiones Parthicae, 17, apud Müller. Geograph. Gr. minores.*

A HERAT éjszaki részéből jövő utazót, ha a Khodsa Abdullah Anszari hegyet megkerülte, Herat Dsölgei-Heratnak nevezett elláthatlan szép siksága, mely csatornáktól átszeldelve s falukkal behintve terül el szemei előtt, önkénytelen meglepi. Ámbár fákat, e fő ékességeit minden vidéknek, hiában keresünk, még is észreveszszük, hogy Turkesztannak, a tulajdonképeni Közép-Ázsiának szélére jutottunk. Heratot méltán nevezhetjük e vidék kulcsának, s ha nem vagyunk is egy véleményen a keletivel, ki azt Dsennetszifat, azaz paradicsomhoz hasonlónak nevezi, még sem tagadhatunk meg az előttünk fekvő vidéktől bizonyos termékenyen kellemes jelleget. Természeti előnyei s politikai fontossága, fájdalom, a szomszéd tartományok Eris-almájává tették, s meggondolva

az itt vítt örökös harczokat, s a számtalan ostromot, melyet e városnak ki kellett állnia, csodálkozva szemléljük, mily gyorsan hegednek be itt a harcz mély sebei. Még két hónap előtt vad afghan csordák tanyáztak e vidéken, mindent pusztitva, s a szántóföldek és szőlők még is már javában virágoztak ismét, s a réteket virágokkal tarkázott sürü gyepszőnyeg boritá.

Heratnak, mint minden keleti városnak, vannak régi és uj romjai, s mint mindenütt, itt is a régiek szebbek s nagyszerübbek a mostaniaknál. A Moszallán (imatér) lévő épületmaradványok a régi Timur város romjaira emlékeztetnek, az egyes, szétszórva álló kerek tornyok Iszpahán vidékére; de maga a város, vagy vár mostani állapotában oly romhalmazt képezett, a milyet még keleten is ritkán találunk. A Dervaze Arak kapun vonultunk be. Az eddig látott házak, az előépületek s maga a kapu egészen romokban feküdtek. Közel a kapuhoz, a város belsejében van az ark (citadella), magasságánál fogva fő czélpontja az afghanok lőszereinek, leégve s félig lerombolt állapotban. Ajtók és ablakokról hiányzik a fa, mert az ostrom alatt nagy szükséget szenvedett a város tüzelő szerekben, s a puszta falnyílásokban egyegy meztelen afghan vagy hindu guggol, méltó őrei ez elpusztult helynek. Minden lépten nyomon nagyobbnak találtuk a pusztulást, egész városrészek üresen, elhagyottan álltak. Csak a bazár, vagy is annak kupolával fedett része, mely már sok ostromot kiállott, bár uj népessége alig volt benne három hónap óta, nyujtá érdekes képét azon életnek, melynek jellege az India, Persia és Közép-Ázsia vegyületét még a bokharai bazárnál is világosabban tünteti elő. Csak a hadzsi

Reszul karavánszerajtól a No karavánszerajig tartott a tulajdonképeni tolongás; és még e kis téren is az afghanok, indusok, tatárok, turkmanok, perzsák és zsidók fajkülönbsége meglepő látványt nyujtott. Az afghan vagy nemzeti öltönyében, mely hosszu ingből, gatyából s egy szennyes lepedőből áll, vagy katonai pongyolában diszeleg; s ilyenkor veres angol kabátját, e kedvencz ruháját, melyet még alvásközben sem tesz le, veti inge fölé, mig fejét festői indo-afghan turbán boritja. Más czivilizáltabbak félig persa ruhában járnak. A fegyver általános divatban van, polgári állásuak ugy, mint katonák ritkán mennek kard és paizs nélkül a bazárba, sőt láttam többeket, kik, hogy teljesen fashionablek legyenek, egy egész arsenált hordtak magokon, mely két pisztolyból, kard, tőr, handzsár, puska és paizsból állt. A vad s nyers tekintetü afghanhoz csak a turkmanhoz közeledő dsemsidi hasonlitható, a nyomorultan öltözött herati, a meztelen hezare s a vidék tejmurijai egészen eltünnek mellette; mindenki alázatosan halad el előtte, és soha uralkodót vagy hóditót nép annyira nem gyülöl, mint a herati az afghant.

Maga a bazár, melynek keletkeztét Herat fénykorára, Hüszejn Mirza szultán idejére teszik, s igy négy száz éves, még romjaiban is megérdemli a szép melléknevet; s azelőtt, a mint mondják, a Dervaze Araktól a Dervaze Kandaharig* egész utczát képezett. Most persze, s különösen az utóbbi ostrom és pusztitás után,

* A város minden kapuja közt ez egyetlen szenvedett keveset az ostrom alatt. A heratiak leronthatlannak tartják, mert e kapu angolok által épittetett, kik igazságosan raknak téglát téglára, s cementjöket nem vegyitik az elnyomottak könyeivel, mint az afghanok.

a bazár boltjai csak lassankint nyilnak meg ismét; de az ipar és kereskedelemre az afghanok rablásszerü vámrendszere alatt nem nagy jövő vár. Szinte hihetetlen, mily nagy adás-vevési adó vétetik minden akként kereskedő és vevőtől. A ki öt francon egy pár csizmát vesz, fizet másfél francot, egy másfél francos süvegért egy francot, nyolcz francos bundáért két francot stb. Minden ki- vagy bevitt tárgyat a vámszedők által, kik a város s a bazár különféle részein vannak elhelyezve, meg kell bélyegeztetni.

Herat városának ős lakói persák, még pedig azon törzsből, mely Szisztantól északkeletre terjedt ki, s a régi Khoraszan tartományt képezte, melynek Herat legújabb ideig fővárosa volt. Később a Dsengiz és Timur által eszközölt bevándorlások török-tatárral vegyiték a népet, s az egész lakosság, mely hezarék, dsemsidiek, firuzkuhik, tejmeniek vagy timuriakra oszolva teljesen különböző eredetü törzsekből áll, s csupán politikai tekintetben vétethetik egy nemzetnek, a melynek Csahrajmak közös nevet adtak. — Ennyit Dsölgei-Herat lakosságáról.

A várat nagyobbrészt persák lakják, kik a persa befolyás fentartására s gyarapitására, az utolsó században költöztek át ide. Nagyobbrészt kézmivesek s kereskedők. Herat városban minden tiz emberre csak egy afghan esik, s ezek is féligmeddig már persákká lettek. s különösen az utolsó ostrom óta esküdt ellenségei fajrokonaiknak; a kabuli vagy kaker (kandahari), mint hóditó rájok nézve épen oly idegen és gyűlölt, mint Herat őslakosainak szemében.

Rám a Heratban talált tarka tömeg kellemes ha-

tást gyakorolt. Látva az afghán katonákat angol egyenruháikban, fejökön csákóval, — mely viselet az iszlam nyilt parancsaival ellenkezik, s melynek behozatala a török hadseregben lehetetlennek tartatik, * — szinte hajlandóvá lettem hinni, hogy oly országban vagyok, melyben már nincs mit félnem az iszlami fanatismustól, s a terhes álarczot végre elvethetem. Midőn sok katonát leborotvált bajuszszal láttam, mely divat az iszlam szerint halálos bűn, s még Konstantinápolyban is a vallás megsértésének tartatik, — azon kellemes remény támadt bennem, hogy talán néhány angol katonatiszttel is fogok találkozhatni. Mennyire megörültem volna, ha itt Brittaniának egy fiára akadok, ki az akkori politikai viszonyoknál fogva bizonyosan nagy befolyással birt volna! Elfeledém, hogy a kelet sohsem az, a minek látszik, s ezen csalódásom volt egyike a legkeserűbbeknek.

Erszényem, a mint már emlitém, teljesen kiürülvén, rögtön Heratba érkeztünk után kénytelen voltam szamaramat eladni. A szegény állat az uton egészen elsoványodott, s én mindössze 26 kránt kaptam érte, miből ötöt rögtön adó s némely apró tartozások lefizetésére kellett forditanom. Helyzetem a legkellemetlenebb volt. A kenyérhiányon még lehetett volna valahogyan segiteni, de az éjszakák már nagyon hűsek voltak, s minden testi edzettségem daczára sokat kellett szenved-

* Az oszmanlik azt állitják, hogy a szunnet (traditio) szerint a sziper (minden föveg, melynek karimája van) és a zunnar (a barátok öve) mint a keresztyénség jelvényei, szorosan tiltvák. II. Mahmud szultán, midőn az első europai katonaságot szervezé Törökországban, a haszontalan fez helyét csákóval vagy más föveggel akarta pótolni; de még ő, a janicsárok kipusztitója sem merte akaratát végrehajtani, nehogy legjobb barátai által hitehagyottnak nyilvánittassék.

nem, midőn valamely nyilt, fedetlen rom alatt, vékonyan öltözve, a puszta földön voltam kénytelen aludni. Azon gondolat, hogy csak tiz napi járásra vagyok Persiától, uj reményt öntött belém; de az odajutás roppant nehézséggel járt. Egyedül lehetetlen volt mennem, s a Mesedbe készülő karaván még szaporodni iparkodott s kedvező pillanatra várt, mert a tekketurkmanok nemcsak az utakat tették igen veszedelmesekké, hanem még Herat kapui előtt is elfogdosták az embereket, s fosztogatták a falukat és karavánokat. Megérkezésem első napjaiban hallám, hogy egy persa követ, Mehemmed Bakir khán, kit Khoraszan kormányzója szerencsekivánatokkal küldött Heratba a fiatal szerdarhoz, nemsokára visszamegy Mesedbe. Rögtön tisztelkedtem nála, s kértem, vigyen el magával. A persa igen udvarias volt, de, bár többször emlegettem szegénységemet, nem figyelt rá, s azt kérdezte tőlem, a rettentően eltorzult hadzsitól, hogy hoztam-e szép lovakat Bokharából. Minden szava arra látszott mutatni, hogy keresztül akar látni álarczomon; mire észrevevén, hogy nincs tőle mit várnom, tovább mentem. Nemsokára elment, s vele a Szamarkand és Kergiből velem együtt idejött hadzsik nagy része. Minynyájan elhagytak, csak Molla Iszhák, derék kungrati utitársam hitt szavamnak, midőn mondám neki, hogy Teheránban jobb sors vár rám, s velem maradt. A derék ifjú nappal ennivalót s tüzelőszert járt koldulni, s este elkészité vacsoránkat, melyet csak nagy biztatásaimra evett meg velem egy tálból. Molla Iszhák különben a legérdekesebb szerepet játsza kalandjaimban, most Mekka helyett Pesten él, s a következő lapokon többször meg fogok róla emlékezni.

Hogy Mesed felé való tovább utazásunkra minden segély-forrást igénybe vegyek, elmentem az uralkodó fejedelem, Szerdar Mehemmed Jakub khánhoz is, Afghanisztan mostani királyának tizenhat éves fiához, kire a meghóditott tartomány kormányzása bizatott, mert atyja, mindjárt trónralépte után Kabulba sietett, hogy testvéreinek, kik őt a koronától meg akarták fosztani, igyekvéseit meghiusitsa. A fiatal fejedelem a Csahrbagban, azon palotában lakott, mely Todd őrnagynak is szállásul szolgált; s bár az ostrom által sokat szenvedett, lakhatóbb volt a teljesen lerombolt várnál. A négyszögletes udvarnak, vagy a mint, bár mindössze nehány fát láttam benne, neveztetett : kertnek egy része neki s nagyszámú cselédségének alvóhelyül szolgált; a tulsó részen egy nagy, hosszas szobában naponkint négy-öt óráig adott arz-ot (nyilvános kihallgatásokat). A fejedelem mindig egyenruhában járt, magas álló gallérral, s többnyire az ablaknál ült egy karos székben, s hamar megúnva a sok kérelmezőt, kiket hivatalosan el kelle fogadnia, egy csapat riszale-val — igy hivják az afghan hadak szinét, — hadi gyakorlatokat tartatott ablaka előtt, s öröme telt benne, ha láthatta a mozgó hadsorokat, s hallhatta a gyakorló tiszt menydörgő szavát, ki különben a „Right shoulder forward!“ „Left shoulder forward!“ vezénykiáltásokat valódi angol hangsúlyozással ejté ki.

Midőn Molla Iszhák kiséretében az emlitett udvarba léptem, javában folytak a hadi gyakorlatok. A katonáknak meglehetősen jó katonai tartások van, sőt sokkal jobb, mint a már negyven év óta begyakorlott török seregnek; s europaiaknak tartaná őket az ember, ha nagy részök nem hordana kabuli hegyes czipőket s rövid

„ESKÜSZÖM, ÖN ANGOL!“

nadrágjaik a hosszu szoritóval nem volnának annyira megfeszitve, hogy a térden minden pillanatban megrepedéssel fenyegetnek. Egy ideig e gyakorlatokat nézdelvén, az elfogadó terem ajtajához mentem, melynél egy sereg szolga, katona és kérelmező ácsorgott, nagy turbánomnak, mely fejemen volt, valamint zarándok külsőnknek, melyre a fáradságos úton tettünk szert, köszönhetém, hogy mindenki kitért utunkból, s zavartalanul a terembe léphetének. A fejedelem a fölebb leirt helyzetben volt, jobbján vezirje ült, s ezután sorban a fal mellett más tisztek, mollák és heratiak, köztük egy persa is, Imamverdi Khán, ki valami gaztett miatt Mesedből (Dsam) ide menekült. A fejedelem előtt állt möhürdarja (pecsétőr) s négy öt más szolga. Dervisi állásomhoz képest a szokásos üdvözlettel léptem be; aztán anélkül hogy ezáltal feltünést okoznék, egyenesen a fejedelemhez mentem, s leültem közte és a vezir közt, miután e testes afghant kézzelfoghatólag figyelmeztetém, hogy adjon helyet. A jelenlévők kaczagtak, de én nem engedém magam kivétetni sodromból s rögtön felemelém kezeimet, hogy a szokásos ülőimát elmondjam. * Ezalatt a fejedelem erősen szemügyre vett; láttam, hogy meg van lepve, s midőn áment mondék s az egész társaság velem együtt szakállát simogatá, félig felemelkedett székéből, s ujjal rám mutatva, félig nevetve, félig csudálkozva felkiáltott: „Vallahi billahi suma ingiliz hestid!“ (Istenemre, esküszöm, hogy ön angol)!

Hangos nevetés követé a fiatal királyfiu sajátságos

* Ennek szövege arab s a következőkből áll: „Isten, urunk, engedd, hogy megáldott helyre üljünk, mert valóban, te vagy a legjobb szállásadó.“

ötletét, de ő nem engedé magát zavartatni, leugrott székéről, elénkbe állt, s kezeivel tapsolva, mint egy gyermek, aki valamit talált, kiáltott: „Hadzsi kurbunet (legyek áldozatod!) valld meg, nemde ingilis vagy, tebdil-ben?“ (Incognito). Viselete oly naiv volt, hogy szinte sajnáltam, miszerint e gyermek örömét el kell rontanom, de volt okom még az afghanok vad fanatismusától tartani, s ugy tevén, mintha a tréfát már kissé sokallanám, mondám: „Szahib mekun (hagyd el); ismerni fogod e mondást: a ki igazhivőt, bárcsak tréfából hitetlennek tart, maga lesz azzá. Adj inkább valamit fatihámért, hogy tovább utazhassam.“ Komoly tekintetem s az elrecitált hadisz kivették az ifjut sodrából, félig-meddig elszégyelve magát ismét leült, s avval mentegetődzött, hogy soha bokharai hadzsit még nem látott ily arczvonásokkal. Azt felelém neki, hogy nemis Bokharából, hanem Konstantinápolyból való vagyok, s midőn ennek bizonyságául megmutatám neki útlevelemet, és unokatestvéréről, Dsilaleddin khánról beszéltem neki, Akbar khán fiáról, ki 1860-ban Mekkában s Konstantinápolyban volt, és a szultánnál kitünő bánásmódban részesült, egészen megnyugodott. Útlevelem kézről kézre járt a társaságban, mindenki kifejezte helyeslését, a fejedelem nehány kránt adott, s azon meghagyással bocsátott el, hogy ittlétem alatt még többször látogassam meg, a mit megis tevék.

E tréfa, bár szerencsésen végződött, mégis kellemetlen következményeket vont maga után Heratban tartózkodásom alatt. A fejedelem után mindenki átöltözött angolra akart bennem ismerni, s persák, afghanok és heratiak, nyiltan bevallva, azért jöttek hozzám, hogy

e gyanú valóságáról meggyőződjenek. A legtolakodóbb egy hadzsi Sejkh Mehemmed nevü öreg ember volt, kit mindenki nagy csillagásznak s tudósnak tartott, s ki a persa és arab irodalomban csakugyan meglehetős olvasottsággal birt. Elmondá, hogy Khanikovval utazott, s neki Heratban nagy szolgálatokat tett, a miért ez egy ajánló levelet adott neki a teheráni orosz követhez, melyet általam szeretne ennek kezébe juttatni. Hiába iparkodtam elhitetni a jó öreggel, hogy semmi összeköttetésben nem állok az oroszokkal; elment, de meggyőződését nem valék képes megingatni. Legkülönösebbeknek találtam a persákat s afghanokat. Ezek olyan Eldred Pottinger-féle embert véltek bennem felfedezni, ki mint lókereskedő jött Heratba, s utóbb a város felett uralkodott. Azt mondták, hogy van itt több száz, sőt több ezer arany erejéig hitelem, de azért senki sem akart nehány kránt adni kenyérre.

Mily hosszúnak találtam az időt, melyet Heratban kellett töltenem, mig egy karaván nem jön arra! A város komoran, szomorúan nézett ki, a vad hóditóktól való félelem minden arczról volt olvasható, s a beszélgetéseknek még mindig az utólsó ostrom és pusztitás képezte tárgyát. A heratiak azt beszélik, — a mi azonban nem áll, — hogy Doszt Mohammed khán nem a kabuliak vitézsége, hanem az őrség árulása által vette be a várost. Szerintök a közkedvességben állt Szultan Ahmed megmérgeztetett, s fia Sanauvaz, kit a heratiak majdnem istenként tisztelnek, csak akkor tudta meg az árulást, mikor a paltanok nagy része már a várba nyomult volt.

Ama harcz, melyet az ostromlott fejedelem hű és őt valóban szerető alattvalóival elkeseredett ipja ellen

viselt, egyike volt a leghevesebbeknek; a küzdelem szenvedéseinek elbeszélése fájdalmasan érint, s még fájdalmasabban a rablásoké, melyek a bevétel után néhány napig tartottak, miután sok herati vagyonával együtt visszatért a városba. Négyezer afghan katona, kik különböző törzsekből s ezredekből választattak ki, az adott jelre a város több oldaláról a védtelen házakra rohantak s nemcsak pénzt, ruhákat, fegyvereket, házi eszközöket s más egyéb holmit, melyek szemügyre ötlöttek, raboltak el, hanem arra kényszeritettek mindenkit, hogy majd mindenét vesse le, ugy hogy a lakosok a teljesen kipusztitott s kiüresitett házakban félmeztelenül maradtak hátra. Még a betegektől is elvették az ágyneműt és ruhát, valamint a csecsemők bölcsőjét és értéktelen pólyáit is. Egy molla, kit minden könyvétől megfosztottak, beszélte nekem, hogy legszebb kéziratai közül körülbelől hatvan darabot vesztett el. Legjobban fájt neki, hogy egy korántól, melyet nagyatyjától öröklött, megkellett válnia. Szivszakadva kérte a fosztogató afghánt, hogy legalább ezen egy könyvet hagyja meg nála, s megigéré, hogy érette abból imádkozni fog. „Soha se fáradj — mondá a kabuli — van kis gyermekem otthon, majd az imádkozik belőle éretted. Csak add ide."

Ki a szennyes és fösvény afghánok kapzsiságát ismeri, könnyen elgondolhatja, hogyan viselik magukat az ily fosztogatásoknál. A várost egy napig, a környéket pedig hónapokon át birságolta a megszállók csapatja. A háború eme természetes következményeit, melyek a czivilizált országokban is feltalálhatók, az afghánoknak egyébiránt nem akarjuk oly nagyon szemére vetni. Csak az kár, hogy hibás politikájuk által a helyett, hogy

a vert sebeket begyógyítanák, a meghóditott tartományt még inkább tönkre juttatni igyekszenek, s ez által a környéken, hol kétségkivül fontos szerepet játszhatnának, oly gyülöletessé teszik magukat, hogy inkább ily kétségbeesett harczba bocsátkoznak, mint sem az afghánok fensőbbségét elismerjék. Herat, melynek most ujra fölkellene virágoznia, egy jószivü de tapasztalatlan ifjunak adatott át. Gondnoka, a dsemsidi khán, a turkmanoknak, kiknek berontásaitól az országot védnie kellene, kezére játszik, s ezek portyázásaikat Herattól nehány órányi távolságig terjesztik ki, s nincs oly hét, melyben a falvakat meg ne támadnák, ki ne rabolnák s a lakosokat fogságra ne hurczolnák. A herczeg vezirje, kit Nazir Naimnak hivnak, oly férfiu, kinek otromba arczvonásai a megtestesült ostobaság czégérének tekinthetők. Egyébiránt két hó alatt annyira meggazdagodott, hogy magának Kabulban két házat szőlővel szerzett. Miután a város és a tartomány belügyei kezében vannak, hivatalos óráinak egész tartama alatt pörösködők és kérvényezők által szokott környezve lenni. Ebbe csakhamar beleun, s miután az új kormányzást illető kérdések és kérelmek hozzá intéztetnek : hogy az unalmas tárgyalásokat kikerülje, a következő stereotyp választ szokta adni : „Her csi pis bud,“ azaz : legyen ugy, mint régen volt! Szórakozottságában, midőn gyilkolás vagy tolvajlás miatt panaszt tesznek nála, néha ugyanezen választ szokta adni; a kérvényező megdöbbenve másodszor is el akarja beszélni ügyét, de a „Her csi pis bud“ feléje menydörög s el kell távoznia.

Ama nagy zavarnak, melyen keresztül megy minden, a legfényesebb bizonyitéka azon körülmény, hogy

daczára a hallatlan vámoknak, daczára az örökös sarczolásnak, az ifju szerdár a hivatalnokok és a helyőrség csapatja költségeit, mely csapatok 1400 emberből állanak, nem képes fedezni. Mr. Eastwick, * a khoraszáni herczeg-kormányzó vallomása szerint jelenti, hogy Herat jövedelme évenkint 80,000 tomant (38,000 font st.) tesz, melyből a polgári hivatalnokok seregén kivül öt ezred gyalogságot és közel 4,000 lovasságot kell kitartani, melyre a fentebbi összeg természetesen nem elégséges. A mai Heratnak, nagyobb jövedelem mellett, sokkal csekélyebb kiadásai vannak, a megfélemlitett várost könnyü korlátok között tartani s csupán a rendetlenségnek róható fel, hogy az államköltségek fedezésére Kabul havi-segélyt kénytelen küldeni. Ha Doszt Mohammed csak még egy évig él, hogy az ujonnan elfoglalt tartomány ügyeit megállapitsa, akkor Heratnak Afghanisztánba való belebbezése lehetségessé válik. Még ma is az ijedelem az, mely mindent zaboláz, azonban csak egy támadás kell bárkitől is Heratra, s a heratiak lesznek az elsők, kik az afghánok ellen fegyvert ragadnak. Nem csak a vár siíta lakosai, kiknek természetes vágyuk Persia felé irányul, hanem maguk a szunnita heratiak is előnyt adnának a kizilbasoknak jelenlegi elnyomóik felett, s nem találom túlzásnak, hogy leginkább az ingilizek után epednek, kiknek emberiséges volta s igazságszeretete elfeledteti vallásban és nemzetiségben a nagy különbséget. A heratiak, Todd őrnagyban, kormányzási ideje alatt, buzgóságában s áldozatkészségében a rabszolgák kiváltása-

* Journal of a Diplomate's three years Residence in Persia, II. 214.

kor, * oly jellemvonást láttak, mely előttük uralkodóban hallatlannak tünt fel. Ahhoz voltak szokva, hogy saját kormányuk rabolja és gyilkolja, nem pedig kimélje és megajándékozza őket.

Elutazásom előtt két nappal egy afghán rábeszélt, hogy a közellevő Gazergiah faluba ránduljak, a Khodsa Abdullah Anszari s a Doszt Mohammed khán sirját megnézendő. Az oda vezető uton Moszalla gyönyörü romjaitól bucsúztam el. A mecset, valamint a siremlék maradványai, melyeket a nagy szultán Hüszejn Mirza halála előtt tiz évvel (901) épittetett a maga számára, a mint már emlitve volt, Szamarkand sirköveinek utánzásai. ** Az idő ezen műemlékeket még sokáig megkimélte volna, de a siita fanatizmus a két utolsó persa ostrom alatt gyalázatosan dühöngött. Fájlalni lehet, hogy európai tisztek, mint Borovszki s Bühler tábornokok, az első lengyel, az utóbbi elzászi, kik a nevezett hadjáratnál jelen voltak, gátlólag nem léptek fel. Maga Gazergiah, mely Herattól egy óranyira van s dombos fekvése folytán már a városból is látható, a sculptura és épitészet sok érdekes emlékével bir, Sahruh Mirza, Timur fia idejéből, melyeket Ferrier *** meglehetős bőven irt le. kivéve bizonyos hibát, melyet az utazó tisztnekköny-

* Heratban azon rege van elterjedve, hogy Stoddart Bokharába küldetett volna, az ott levő s rabszolgaságban sinylődő heratiak kiváltására.

** Az első sirkő, bár kisebb. különösen nagyon hasonlit a timurihoz. A diszitmények és sirfeliratok a legmesteribb sculptura müvei. melyet csak képzelhetni. Némely kő három egymás felett kivésett felirattal bir a legszebb szülüsz-irásban; az alsó. középső s felső különböző verset képez.

*** Caravan Journeys and Wanderings by J. P. Ferrier 1847. 177 és 178 lap.

nyen meg lehet bocsátani. A gazergiahi szentet ugyanis Khodsa Abdullah Anszarinak hivják s az utolsó mellék-név mutatja, hogy arab volt, még pedig azon törzsből, mely a prófétával a hidsra-ban (futás) részt vett. Ő 600 évvel ezelőtt Bagdadból Mervbe jött s innen Heratba, hol meghalt s mint szent tiszteltetett.

Ma, mint a tartomány és város védszentje, nagy tiszteletben áll. Doszt Mohammed khán lábához temettété magát s ez által ép annyira hizelgett földijeinek, mint a mennyire elkeserité ellenségeit. A sir, mely a közel levő épület fala és a Khodsa sir köve között van, midőn én láttam, még nem birt semmi diszitménynyel, de még csak kővel sem. Fia és utódja először az örökség alapkövét akarta letenni, s csak aztán a hagyományozó sirkövét. Ennek daczára az afghánok hódolattal zarándokolnak oda, s a szentet hatalmas vágytársa legközelébb egészen elhomályositja. Ugy kell neki, ő alkalmasint egyike volt ama sok arab csalónak, mig ellenben Doszt Mohammed az afghán nemzet megalapitója.

XV. FEJEZET.

SZERZŐ EGY MESEDBE MENŐ KARAVÁNHOZ CSATLAKOZIK. — KUHSZUN, LEGUTOLSÓ AFGHAN VÁROS. — ALAPTALAN IJEDELEM VADSZAMARAKTÓL. — VITA ALATT LEVŐ TERÜLET AZ AFGHAN ÉS PERSA BIRTOK KÖZÖTT. — AZ ÚT SOKFÉLE IRÁNYBAN OSZLIK EL. — JUSZUF KHAN HEZARE. — FERIMON. — DOLMAGE EZREDES. — SZULTAN MURAD MIRZA HERCZEG. — SZERZŐ KILÉTÉT MEGIRJA A HERATI SZERDÁRNAK. — SAHRUD. — TEHERAN S FOGADTATÁS AZ OTTANI TÖRÖK ÜGYVIVŐ ISZMAEL EFENDITŐL. — BARÁTSÁGOS FOGADTATÁS MR. ALISON S AZ ANGOL KÖVETSÉGTŐL. — TALÁLKOZÁS A SAHHAL. — KAVVAN UD-DAULET S A MERVI VERESÉG. — VISSZATÉRÉS TREBIZONDON ÉS KONSTANTINÁPOLYON ÁT PESTRE. — SZERZŐ A KHIVAI MOLLÁT PESTEN HAGYJA ÉS LONDONBA MEGY. — OTTANI FOGADTATÁSA.

'Tis sweet to hear the watch-dog's honest bark
Bay deep-mouth'd welcome as we draw nigh home. — Byron.

Heratot 1863-dik évi nov. 10-ikén elhagytam, Közép-Ázsia, vagy, a hogy mások nevezni szokták, India e kapuját, hogy a nagy karavánnal, mely Mesedbe ment, utazásom utolsó részét megtegyem. A karaván 2000 emberből állt, kiknek fele kabuli hezare volt, kik szegénységben és nyomorban feleségeik és gyermekeikkel a siíta szentekhez zarándokoltak. Ámbár az egész egy testület volt, mégis mindenki bizonyos osztályokba sorakozott. Én egy csapat kandahari afghánhoz jutottam, kik indigóval vagy prémárúkkal kereskedtek Kabulból Persiába, mert

ezek történetesen ugyanazon dsilodart fogadták meg, kit én rábeszéltem, hogy engedjen egy könnyen megterhelt öszvérre ülni, s megigértem, hogy Mesedben ugy fogom megfizetni, mintha egy magam használtam volna. Azon kijelentéssel, hogy Mesedben segithetek szegénységemen, hadzsi voltom ellen magam támasztám az első kételyt, de még sem merészeltem az álarczot egészen letenni, mert az afghánok, kik fanatikusabbak, mint a bokharaiak, az uton bizonyára boszút állnak. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen legközelebbi környezetemmel való érintkezésben, mert mig némelyek tetőtül talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem felfedezni, a pártok czivakodtak egymással s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert a mint Mesedhez közeledtünk, az alázatos, görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódtam ki. Nehány afghan, nagy indigós házak ügynökei Multan és Sikarpurból, átváltozásomhoz egészen hozzá illeszkedni igyekeztek, mert mig Herat területén Gazi (küzdők, t. i. az angolok ellen) voltukkal büszkélkedtek s nagy áradozással szóltak a kabuli győzelemről, Mesedhez közel azt közölték velem, hogy ők is angol alattvalók lennének, csak mutatnám be őket Mesedben a Vekil daulet-nek (az angol consuláris ügynöknek), minthogy ennek befolyásos védelme kereskedelmi ügyekben rájok nézve nagy haszonnal volt. Mindezt a legkisebb pirulás nélkül tették. A keleti álarczban születik s abban hal meg, őszinteség nem lehet s nem is lesz sohasem keleten.

Utunk Nukre-n, Kale Szefer Khan-on, Ruszenek-en, Sebes-en és Kuhszun-on át vezetett. Az utolsó előtti

helynél kezdődik az erdőség, mely a Heri partján terjed ki, s leselkedő turkmanoknak búvóhelyül szolgál. Kuhszun-ban, hol a herati terület véget ér, két napig kellett időznünk, hogy a legutolsó afghan vámot megfizessük. Második napon a karavanszeraj tornyáról nagy porfelleget vettek észre, mely a faluhoz közelgett. Turkmanok! turkmanok! hangzott minden felől; a rémület a karavánban és faluban leirhatatlan; végül a porfelleg közel jött s nagy csapat vad szamarat láttunk, mely nehány száz lépésnyire közelgett, aztán megfordult s a sivatagon eltünt. Innen a persa határig, mely Kahriz és Tajbad-nál kezdődik, terjed el azon uratlan országrész, melyen át északról a tekke, szalor és szarik törzsök küldik alamanjaikat délre egész Khaf, Kain, sőt még Bihrdsan-ig is. Ezek nehány száz lovasból állanak, kik a falvakat megtámadják s a lakosokat és nyájakat magukkal hurczolják.

Karavánunk, nagy száma daczára, Kuhszun-ból kiséretül minden fegyverfogható egyént magával vitt. Kafirkale-nál találkoztunk egy karavánnal, mely Mesedből jött. Azt hallottam tőle, hogy Dolmage ezredes, angol tiszt persa szolgálatban, kit már előbb ismertem, az utóbbi városban van, s e hirnek nagyon megörültem. Kafirkale után Dagaru karavanszerajhoz érkeztünk; itt elágazik az út, az egyik Kahriz és Türbeti Sejkh Dsam-on át sikságon vezet keresztül, a másik Tajbad, Riza, Sehrinov-on át igen bérczes s ennek folytán kevésbé lenne veszélyes, mint az első, melyet a karavan legnagyobb része választott, mig nekünk az afghanok kedveért az utóbbit kellett megtenni. Utunk Taybad-tól kezdve sivár, elhagyatott tájékon haladt át, mely a Ba-

khirz nevet viseli, s melyet a szunnita hezarék laknak, kik Kale No-ból jöttek ide. Öt állomás van, mig a kalenderabadi siksägra érkezhetni. Sehrinov-ban Juszuf khán szertibbel (tábornokkal) találkoztam, a hezarék főnökével, ki Persiától fizettetik, de ennek elkeseredett ellensége. A határhoz való kiküldetése jó, mert csak a hezarék mérközhetnek meg a turkmanokkal, s ezek félnek is tőlük, másrészről nem helyes politika a veszély mellett, mely Persiát az afghánok részéről fenyegeti, itt ellenségeket használni fel határőrizetül.

Sehrinov-ból Himmetabad-on és Kellemunar-on át mentünk (az utóbbi szó koponya-halmot jelent); Kellemunar hegy csúcsán fekszik, s csak egyetlen egy toronyból áll, mely a megtámadások elleni védelmül épittetett fel. A nagy hideg miatt sokat szenvedtünk, de a legközelebbi napon Ferimon-ra érkeztünk, utunkon az első faluba, melyet persák laknak, s itt meleg istálló elfeledteté velem több napos szenvedéseimet. Végre Heratból való elindulásunk utáni tizenkettedik napon, Riza imám mecsetje és siremlékének gazdagon aranyzott s a távolból előragyogó kupolája mutatá, hogy elértem Mesed-et, a várost, hol szenvedéseim megszünendők voltak, s mely után oly sokáig epedtem. Ennek első megpillantása nagyon meghatott, de be kell vallanom, hogy még egy hónappal ezelőtt is azt hivém, hogy e fontos pillanat hevesebben fog meghatni. A nélkül, hogy vállalkozásom veszélyeit túloznám, innen számithatom ujra születésemet. Különös, hogy a veszélyből végképen megszabadulván, csakhamar egykedvű lettem s a mint a város kapuinak közelében voltunk, elfeledtem a turkmanokat, a sivatagot, a viharokat, egy szóval mindent.

Megérkezésem után félórával Dolmage ezredeshez mentem, ki itt a herczeg kormányzónál több fontos hivatalt viselt, s mindenütt tekintélyben állt. Még hivatalhelyiségeiben volt, szolgái hivták el onnan, egy különös bokharai hadzsi megérkeztét jelentvén be. Sietve jött haza, sokáig mereven nézett reám, s csak akkor ismert fel, midőn beszélni kezdtem. Szivélyes ölelése és könybe borult szeme azt mondták, hogy benne nem csak europait, hanem egyszersmind barátot is találtam. A derék angol azonnal felajánlotta nekem házát; az ajánlatot elfogadtam s csak vendégszeretetének köszönhetem, hogy a fáradalmakból oly hamar kiépültem s egy hónap mulva, a tél daczára, utazásomat Teheránba folytathattam.

Dolmage ezredes Mesed-ben való időzésem alatt Szultan Murad Mirza herczeg-kormányzó, a jelenlegi sah nagybátyjának is bemutatott. E herczeg, az angol érzelmü Abbasz Mirzának egyik fia, a Huszam esz-szaltanat, azaz a birodalom meztelen kardja melléknevet viseli. Ő csakugyan az, mert csak folytonos éberségének és erélyének köszönhető, hogy Khoraszan-t kormányzása alatt a turkmanok kevésbé zavarják s az utak lassankint élénkülnek. Többször tisztelkedtem nála s mindig különös kegygyel s előzékenységgel fogadtattam. Órák hosszáig beszéltünk Közép-Ázsiáról, mely felől meglehetősen van értesitve, el volt ragadtatva a felett, hogy a bigot és bizalmatlan bokharai emir, ki minden siíta megbotránkozására Emir ül muminin* (az igazhivők fejedelme) nevet viseli, általam megáldatá magát. A dicsérethez, melyet Szultan Murad Mirza, Khanikov és Eastvick uraktól jogo-

* Oly czim, mely alatt a siitáknál csak Ali értetik.

nyert, csak annyit akarunk hozzá tenni, hogy erély, jó itélet, s hazaszeretet dolgában nem csak Persiában, hanem magában Törökországban is nincs sok hozzá hasonló. De egy fecske nem csinál nyarat, és képessége Persiában soha sem fog hozzá méltó müködési kört találni.

Európai ruhák hiányában turbánomat s keleti öltözetemet Mesed-ben szintugy, mint Teherán-ba való további utazásomban meg kellett tartani, a dervis-incognitónak azonban, mint az olvasó könnyen elgondolhatja, teljesen búcsut mondtam. Az európai tiszttel való társalgásom herati utitársaimnak eléggé tudtára adá, hogy ki és mi vagyok, különösen az afghánok a legtarkább s legfurcsább combinatiókat gondolták ki mivoltom és küldetésem felől. Minthogy elképzelhetém, hogy a herati fiatal herczeget erről tudósitani fogják, jobbnak tartottam, ha ezen hirt a szokásos alakban magam juttatom tudomására. A királyi ifjuhoz intézett levelemben üdvözlém éles belátása miatt s megirtam neki, hogy nem vagyok ugyan angol, de nagyon közel ehhez, t. i. európai. Ő igen szeretetre méltó férfiu, de azt tanácsolnám neki, hogy jövőre az idegent, kit helyi viszonyok incognitora kényszeritnek, ne akarjon igy nyilvánosan leálczázni.

A karácsoni ünnepet a derék angol tiszttel töltvén el, dec. 26-ikán elindultam Teherán felé, karaván s más kiséret nélkül, egyedül mollám társaságában. Mindketten lovagoltunk és pedig jó lovakon, melyek az enyimek voltak. Konyhaedényt, ágytakarót s minden lehető kényelmi szert is magunkkal vittünk, s bár tél közepén 24 állomást kellett bejárnom, a gyönyör, melyet ez uton

éreztem, midőn minden lépéssel a kedves nyugathoz közeledtem, elfelejthetlen. A Mezinantól Sahrudig való négy állomást is, hol a persák a turkmanok miatti félelmükben ágyukkal kisértetik magukat, magánosan tettem meg.

Az utóbbi városban a karavanszerajban egy angolt láttam Birminghamból, ki gyapjut s gyapotot vásárolni időzött itt. Elképzelhetni a britt meglepetését, midőn én hadzsi-jelmezben s nagy turbánnal fejemen, ez idegen országban „How do you do"-val szólitottam meg. Rendkivülileg megütődve, arczszine átváltozott, s háromszor kezdte a „Well I"-vel a nélkül, hogy többet rebeghetett volna. A további felvilágositás kisegité zavarából, vendége lettem s pompás napot töltöttünk el vele, s egy jól müvelt oroszszal, ki a Kavkaz kereskedelmiház ügynökeként tartózkodott itt. Sahrudból 11 napra volt szükségem, hogy elérjem a persa fővárost. Jan. 19-dikén este felé két órányi távolra voltam tőle, s itt, Sah-Abdul-Azim falunál, az alkonyat folytán elég különösen eltévedtem. Midőn végre hosszu bolyongás után a város kapujához érkeztem, ez már zárva volt s az éjt a néhány lépésnyi távol karavanszerajban kellett töltenem. Másnap reggel, nehogy valaki furcsa öltözetemben megismerjen, Teherán utczáin át a török követséghez siettem.

Hogy mint éreztem magam, midőn az épületbe léptem, melyet tiz hónappal ezelőtt mondhatni kalandos tervekkel hagytam el, az olvasó elképzelheti. A hir, hogy Hajdar efendi, jóltevőm, Teheránt elhagyta, nagyon megszomoritott, de meg kell vallanom, hogy helyettese, Iszmael efendi, ki mint követségi ügyvivő volt a persa udvarnál hitelesitve, nem kevesebb jósággal és

szivélyességgel fogadott. E fiatal török diplomata, ki rendkivüli finom müveltségéről s kitünő jelleméről ismeretes, szeretetreméltósága által örökös adósává tett. A követségi épületben nekem azonnal nehány szobát engedett át, a tökéletes kényelem, melyet Teheránban két hónapon át élveztem, fáradságteljes utazásom minden baját és szenvedését elfeledteté, s csak hamar oly erősnek éreztem magam, hogy ujból megtehettem volna hasonló utat. Nem kevesebb szivességben részesültem az angol követségnél. A királynő kitünő képviselője, mr. Alison * valamint a két titkár, Thompson és Watson urak igen örültek utazásom szerencsés befejezésének, s csak pártolásuknak köszönhetem, hogy Angolországba érkeztemkor utazási emlékirataim kiadására nem reménylt, sőt meg nem érdemlett segélyt találtam.

A királynak is, ki látni kivánt, Iszmael efendi által hivatalosan bemutattatám. Az ifju Naszr ed-din sah kertjében fogadott. A külügyi miniszter s az első hadsegéd által bevezettetve, nagyon meglepettem, a mint Iran minden tartományának uralkodója egyszerü, félig keleti, félig europai öltözetben ** lorgnonnal nézte közeledésünket. A szokásos üdvözletek után megkezdődött a társalgás utazásom felett. A király minden királyi

* Mr. Alisont azon szerencsétlenség érte, hogy ugyanazon télen, melyen Teheránba visszatértem, a halál által elveszté nejét, kivel csak egy évvel azelőtt kelt egybe. Neje, született Baltadsi. 60,000 fontot hagyományozott neki, melyet nagylelküleg az elhunyt nővéreinek engedett át. A szerencsétlenség napján Teherán szegényei között 200 db aranyt osztott ki. A valódi nemesszivüség e ténye Teherán persa világánál nagy feltünést tett. Ez a legjobb leczke, melyet a keletieknek adhatni, többet ér, mint a képmutató morál, melyet mások fitogtatnak.

* Az alsóbb öltönydarabok többnyire belföldi s csak a felsőbbek európai modor szerint készültek. A keleti civilizatió hű képe.

testvére után tudakozódott a távoli keleten, s midőn politikai jelentéktelenségük s gyöngeségükre utaltam, kis gasconnadetól nem tartóztathatá magát, s igy szólt egyik vezirhez: „15,000 emberrel mindennek véget lehetne vetni!“ Természetesen a mervi catastropha utáni felkiáltás: „Kavvam! Kavvam! redde mihi meas legiones!“ * egészen elfelejtetett. Herat is szóba került társalgás közben. Naszr ed-din sah azt kérdezé, hogy valljon minő most a város, mit csinálnak lakosai. Azt feleltem, hogy Herat romhalommá lett s a lakosok a persa Felség jóléteért imádkoznak. A király csakhamar észrevette, mire czélozom és hirtelen, a mint beszélni szokott, a mesebeli róka módjára szólt: „Az ily elpusztult városokat nem szeretem.“ Az audientia végén, mely félóráig tartott, az uralkodó csodálatát fejezte ki utazásom felett. Kiváló kegye jeléül az oroszlán- és naprendnek negyedik osztályát adományozta nekem, miután utazásom rövid történetét kellett számára megirnom.

Mart. 28-dikán, ép azon napon, melyen mult évben közép-ázsiai utamra elindultam, elhagytam Teheránt, hogy Täbriszen át Trebizondba menjek. Täbriszig a legszebb tavaszi időjárás volt, s érzelmeimet a mult

* A Merv elleni szerencsétlen hadjárat, mely, mint észrevevém, tulajdonképen Bokhara ellen volt intézve, képtelen, köznapi udvaroncz által vezettetett, ki a Kavvam ud daulet (a birodalom segéde) czimet viselte. Az egész szerencsétlenség, valamint a nagy vereség, melyet a persák itt a tekkéktől szenvedtek, csak e tisztnek tulajdonitható. Ugy tekintett a turkmanokra, mint Varus a cheruskokra a teutoburgi erdőben, de gyáva volt, hogy oly véget vessen magának, mint a római hadvezér. Királya sem volt Augustus, mert bár elkiáltá: „redde mihi meas legiones!“ 24,000 db aranynyal megvigasztaltatá magát, s az aljas gyáva még ma is magas tisztséget visel Persiában.

év történeteire való visszaemlékezésnél könnyen elképzelhetni. Akkor minden lépéssel a vad barbárság s ismeretlen veszélyek felé közeledtem, most a civilizatióhoz s a drága hazához. Mélyen meghatott a részvét, melyet utamon az európaiak irántam tanusitottak. Täbriszben kitünő barátaim, a Hanhart és Comp. svájcziak s mr. Abbot, az angol alconsul, Erzerumban mr. Majack, Trebiszondban dr. Blau tudós barátom, különösen pedig Dragovich ur, az előbbi porosz, az utóbbi ausztriai consul, előzékenységük s testvéri fogadásuk által örökös adósukká tettek. Ez urak ismerik a fáradalmakat, melyek a keleten tett utazással járnak, s a részükről való elismerés a legédesb jutalom, melyet az utazó várhat.

A mint a pillanattól kezdve, melyben Kurdisztant elhagytam, az oszmanli arczvonásaiban nem találhattam volna fel többé semmi keleti jelleget, úgy most Sztambult a valóságban nem létező keleti élet csak fényesen festett függönyének tekinthettem. A Bosporus partján csak három órán át időzhettem, de oly szerencsés voltam, hogy az idő rövidsége daczára b. Prokesch-Ostennél, a fáradhatlan tudós s diplomatánál tiszteletemet tehetém, s jóakaró tanácsát ez emlékiratok kidolgozásánál soha sem téveszém szem elől. Innen Küsztendsén át Pestre mentem, hol dervis-társamat, a kungrati mollát, ki Szamarkandból kisért, hátrahagytam *, nekem azonban nem jutott a szerencse, hogy hazámban tovább maradjak, mert az idény befejezte előtt akartam még a

* Hogy e szegény khivai, ki Mekka helyett a magyar fővárosba vetődött, itt hogy csodált s bámult meg mindent, az olvasó könnyen elképzelheti. Leginkább volt meglepve a frengik jószivüsége által, hogy még nem verték agyon, mitől, földiei eljárásából következtetve, leginkább félt.

Royal geographical society elé utazási jelentésemet terjeszteni, mi barátaim szives pártolása által sikerült is. 1864-dik évi jun. 9-dikén Londonba érkeztem, s hihetlen fáradságba került, mig oly két ellentét fölváltását megszokhattam, mint Bokhara és London.

Valóban csodálatos, hogy a szokásnak az emberre mily hatása van. Bár fokozatosan mentem át egyik végletből a másikba, még is minden oly meglepőnek, ujnak és különösnek tetszett, mintha Európáról azelőtt csak álmodtam volna s magam is ázsiai lennék. Vándorlásaim felette nagy benyomást hagytak bennem hátra; s csoda-e, hogy néha gyermekként megilletődtem, ha a Regent-Streetben, vagy az angol nagyok drawing-roomjaiban Közép-Ázsia sivatagjaira s a kirgiszek és turkmanok sátraira gondoltam?

II. RÉSZ.

TURKMANOK.
KHIVA.
BOKHARA.
KHOKAND.
KHINAI TATÁROK.
UTAK.
FÖLDMŰVELÉS ÉS KERESKEDELEM.
POLITIKAI VISZONYOK.
OROSZOK ÉS ANGOLOK.

XVI. FEJEZET.

HATÁROK S TÖRZSFELOSZTÁS. — SEM URALKODÓ, SEM ALATTVALÓK. — AZ ISZLAM. — AZ EZ ÁLTAL LÉTESITÉTT VÁLTOZÁSOK CSAK KÜLSŐLEGESEK. — AZ AKSZAKALOK MAGUKBAN HATALOM NÉLKÜLIEK. — A MOLLÁK BEFOLYÁSA. — A NOMÁD-SÁTRAK SZERKEZETE. — ALAMANOK S EZEK VEZETÉSE. — PERSA GYÁVASÁG. — TURKMAN KÖLTŐK. — TROUBADOUROK. — EGYSZERŰ HÁZASSÁGI SZOKÁSOK. — LOVAK — SIRHALMOK. — GYÁSZ A HALOTTAKÉRT. — A TURKMANOK SZÁRMAZÁSA. — ÁLTALÁNOS VÁZLATOK A TURKMANOK TÖRTÉNETÉBŐL. — PILLANATNYI POLITIKAI ÉS FÖLDRAJZI FONTOSSÁGUK.

Non se urbibus tenent et ne statis quidem sedibus. Ut invitavere pabula, ut cedens et sequens hostis exigit, ita res opesque secum trahens, semper castra habitant; bellatrix, libera, indomita. — Pomp. Mela. de Situ Orbis, I. ii. c. 4.

A TURKMANOK POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VISZONYAIKBAN.

Határok és Felosztás.

A turkmanok vagy türkmenek *), mint magukat nevezik, nagyobbára azon sivár tartomány-részeket lakják, melyek az Oxuson innen a kaspi tenger partjától Bel-

* E szó a Türk tulajdonnév s a men (= magy. -ság, ség) képzőből áll, mondatik tehát türk- (török)-ségnek, miután így a nomádok par excellence törököknek nevezik magukat. A nálunk szokásban levő „turkman" elnevezés a török eredetinek persa elferditése.

khig, s a nevezett folyamtól délre Heratig és Asztrabadig terjednek. A részben müvelhető földön kivül, melyet az Oxus, Murgab, Tedsend, Görgen és Etrek-nél birnak, hol egy keveset földmüveléssel is foglalkoznak, a turkmanok országa ama borzasztó sivatagot képezi, melyben az utas sokszor hetekig bolyonghat a nélkül, hogy egy csepp édes iható vizet vagy fa árnyékot találjon. A mi télen a nagy hideg és magas hó, az nyáron a forró meleg s a mély homok, s a viharok az év különböző részeiben csak abban térnek el egymástól, hogy az egyik fajta a karavánok számára száraz, a másik nedves sirt készit.

Hogy a turkmanok felosztását pontosabban megjelöljük, saját kifejezéseiket akarjuk használni. Európai fogalmaink szerint a főosztályozásokat törzsöknek nevezzük, minthogy az egész nemzet álláspontjából indulunk ki. A turkmanok azonban, kik, a mennyire a történet minket tanít, soha sem egyesültek egy testté, főosztályozásaikat a khalk (arabul: nép,) névvel jelölik, s a következőket nevezik meg : 1) Csaudor, 2) Erszari, 3) Alieli, 4) Kara, 5) Szalor, 6) Szarik, 7) Tekke, 8) Göklen, 9) Jomut. * A khalkok egyes taif-, ezek pedig tirek-re oszlanak el. E főtörzsöket mind röviden megakarjuk érinteni, figyelmünket azonban különösen a három délire : Tekke, Göklen és Jomut-ra irányozzuk, minthogy azokat közelről láthattuk és megismerhettük.

* Mint emlittetett, a nomádok által használt kifejezéseket politikai felosztásuk megjelölésére el akarjuk fogadni, a szó szerinti jelentés hozzá tevésével. Igy :

khalk	tulajdonképen	nép,	de	törzset is jelent ;
taife	„	nép,	„	hordát „ „
tire	„	töredék	„	klánt „ „

I. Csaudor.

Ezen törzs a Kaspi tenger s Aral-tó közötti terület déli részét lakja, körülbelől 12,000 sátra van és fő tirejei, melyek a kaspi tengertől egészen Köhne-Ürgends, Buldumszaz és Kökcseg-ig Khivában terjednek, következők : Abdal, Igdir, Eszszenlu, Karacsaudor, Bozadsi, Burundsuk és Seikh.

II. Erszari.

Ezen törzs az Oxusnak balpartját lakja Csihardsujtól Belkh-ig, 20 taife és még számosabb tire-re oszlik, és sátrainak száma 50 s 60,000 között váltakoznék. Minthogy legnagyobb részt az Oxusnak partját lakják, s a bokharai emirnek adót fizetnek, sokszor a Lebab-türkmen, az az parti turkmanok nevével is neveztetnek.

III. Alieli.

Ezeknek főhelye Andkhuj, csak három kis tire-t alkotnak s nincsenek többen 2—3000 sátor-aljnál.

IV. Kara.

Kis, de igen vad turkman törzs, mely nagyobbára nehány kút közelében, a nagy homok sivatagon, Andkhuj és Merv között portyázik, és semmit sem kimélő rablásai miatt a környék összes népei küzdenek ellene.

V. Szalor.

A legrégibb történetileg ismeretes turkman törzs, mely már az arab hódítás idejében vitézsége által hires volt, száma az előtt valószinüleg nagyobb vala ; a folytonos háboruk azonban ezt nagyon megapasztták, csak 8000 sátra van s bár még tiz évvel ezelőtt Mervet, e

fontos pontot birta, ma a tekke-k által háttérbe szorittatva, Marcsah-on és vidékén él. A következő tire-k s taife-kből áll :

Taife.	*Tire.*
1. Jalavads . . .	Jasz, Tiszi, Szakar, Ordukhodsa.
2. Karaman	Alam. Gördsikli, Bejbölegi.
3. Anabölegi . . .	Jadsi, Bokhara. Bakastöre. Timur.

VI. Szarik.

E törzs vitézségre nézve nem áll kisebb tekintélyben mint a Szalor-törzs, előbbi számából azonban szintén vesztett. Ma a szarik-ok* Pendsdeh környékén laknak a Murgab partján, s a szomszédos dsemsidi-ken kivül minden turkmannal ellenséges lábon állanak. A következő tirék s taifékre oszlanak :

Taife.	*Tire.*
1. Khoraszanli . .	Bedeng, Khodsali, Kizil, Huszejnali.
2. Birads	Kanlibas, Kulcsa, Szudsan.
3. Szokhti	Tapir. Mumatag, Kurd, Kadir.
4. Alasa	Kodsak, Bogadsa, Huszejnkara, Szaad, Ökensziz.
5. Herzegi	Jerki. Dsanibeg. Kurama. Jatan, Japagi.

Sátraik számát nekem 10,000-re mondták.

VII. Tekke.

Jelenleg a turkmanok legnagyobb s leghatalmasabb törzse, mely két főtáborra, az akhalira (Tedsendtől keletre), s a mervire oszlik, s a legmegbizhatóbb állitás szerint körülbelől 60,000 sátrat számit. Minthogy ke-

* Ezen törzs asszonyai igen hiresek egy bizonyos szövet készitésében, melyet Agari-nak neveznek. Ez a fiatal, 3—4 napnál nem idősb tevék szőréből készittetik, mely miután 3—4 napig forró tejben áztatott volna, a lágy selyem ruganyosságát és tartósságát nyeri ; ezen anyagot dolgozzák fel aztán fonás és szövés által a fentemlitett szövetté. Különös szépséggel és becscsel bir mint férfi ruhakelme. Sok vitetik Persiába is, hol magas áron kél el.

vésbé müvelhető földjük van mint a többi turkmannak. ugy mondva, már a természettől rablásra vannak kényszeritve, s valóságos isten ostorai Persia éjszakkeleti részeinek, Heratnak s környékének. Alosztályaikból, melyek valószinüleg számosabbak, csak a következőket jegyezhettem fel :

Taife.	*Tire.*
1. Ötemis . .	Kellecso, Szultansziz, Sziesmaz, Kara Ahmed.
2. Bakhsi . . .	Perreng, Topaz, Körszagri, Aladsagöz, Tasajak Aksefi Goh, Mavi, Szakir, Kazilar.
3. Toktamis .	Bokburun Amansah, Gökese Beg, Kara, Khar. Kongor, Juszuf, Jazi, Arik Karadsa.

VIII. Göklen.

A helyzet s viszonyok után itélve, melyekben e törzset találtam, azt a legbékésebbnek s legczivilizáltabbnak nevezhetem. A göklen-ek nagyon szivesen foglalkoznak a földmüveléssel s nagy részük a persa királynak is hódol. A régi Gurgan (ma a Sehri Dsordsan romjai) szép s történetileg hires földét lakják. A következő klánok s hordákra oszlanak :

Taife.	*Tire.*
1. Csakir . . .	Gökdis, Alamet, Toramen, Khorta, Karavul, Kösze, Kulkara, Bajnal.
2. Begdili . .	Pank, Aman-khodsa, Boran, Karismaz.
3. Kaji	Dsankurbanli, Erkekli, Kizil Akindsik, Tikendsi Bokkhodsa, Kodana, Temek, Kaniasz, Dari.
4. Karabalkan .	Csotur, Kapan, Szigirsziki, Pasej, Adsibég.
5. Kirik . . .	Gijinlik Szufian, Dehene Karakuzu, Cseke, Gökesze, Kabaszakal, Öngüt, Köngör.
6. Bajindir . .	Kalajdsi, Körük, Japagi, Jadsi, Keszir, Jaszagalik, Töreng.
7. Gerkesz . .	Mollalar, Kösze, Atanijaz, Mehrem, Börre.
8. Jangak . .	Körszüt, Madsinnan, Kötü, Dizegri, Szaridse, Ekiz.
9. Szengrik . .	Karasur, Aksur, Kucsi, Khar, Sejkhbegi.
10. Aj Dervis . .	Ocsu, Kodszamaz, Dehli, Csikszari, Arab, Adsem, Kandsik.

E tiz hordának, mint beszélték, 10000 sátor-alja lenne, mi talán nem túlzás.

IX. Jomut.

Ezen törzs, mely a kaspi tenger keleti partját s néhány szigetét lakja, általában Görgen-Jomudu-nak, az az: görgeni Jomut-nak neveztetik. Ezen kivül még Khiva-Jomudu, azaz khivai Jomut-ok vannak, s ezek a sivatag másik végét az Oxus mellett választták tartózkodási helyüknek.

A sivatagban a legnevezetesb helyek, hol az elsőbbek tanyázni szoktak, a persa határtól fölfelé számitva, a következők:

1. *Khodsa Nefesz* a Görgen alsó torkolatánál 40—60 sátorral, melyek nagyon szaporitják ama vakmerő kalózok számát, kik a persa partokon veszélyeztetik a közbátorságot.

2. *Gömüstepe*, téli szállás, nyáron lakhatlan az itt uralgó láz miatt. A Görgen felső torkolatának hosszában terül el, mely folyam itt meglehetősen mély és halainak bámulatos nagy mennyisége által e nomádoknak nagy hasznot hajt.

3. *Haszankuli*, a hasonnevü tengeröböl partján. E helyen nyáron sokan laknak, s itt meglehetősen jó dinnyék teremnek.

4. *Etrek*, Haszankuli-tól keletre, a hasonnevü folyam partján, mely innen hat mértföldnyire a tengerbe ömlik.

5. *Csekislar*, szintén jajlak (nyári tartózkodási hely), közel a tengerparton emelkedő Aktepe halom mellett.

6. *Cseleken,* * a szárazföldtől csak néhány mértföldnyire távol levő sziget, melynek lakosai békés iparűzők.

A Jomut-ok következő klanokat és hordákat képeznek:

Taife.	*Tire.*
1. Atabaj	Szehene, Düngiresi, Tana Kiszarka, Kesze, Temek.
2. Dsafer baj, mely megint, a a. Jarali . . . . és	Iri Tomacs, Kizil Szakalli, Arigköszeli, Csokkan borkan, Onuk Tomacs.
b. Nurali-ra . . . . oszlik fel.	Kelte, Karindsik, Gazili Kör, Haszankululu kör Panközek.
3. Seref Dsuni, kiknek egy része Görgen-ben másik része pedig Khivában lakik.	
a. Görghen	Karabölke, Tevedsi, Telgay, Dsafer.
b. Khiva	Öküz, Szalak, Usak, Kodsuk, Mesrik, Imreli.
4. Ogurdsali	Szemedin, Giraj Terekme, Nedin.

Az utóbbiak a jomut-okat nem ismerik el törzsrokonaiknak, mert az ogurdsali-k jóformán soha sem szoktak rablással foglalkozni. Minthogy békés kereskedelmi vállalataikban sokat közlekednek Persiával, a sah alattvalói lettek s évenkint 1000 db. arany adót fizetnek. Belközi igazgatásukba azonban a persáknak nem szabad befolyniok. Maguk a jomutok az ő számukat 40—50,000 sátorra szokták mondani, de e szám ép oly kevéssé hiteles, mint a többi, mert e nomádok nemzeti büszkeségnek tartják számukat nagyitani. Az egyes számokat azonban mégis össze akarjuk adni:

* Jobban mondva Csereken, a persa Csar-ken-től, t. i. négy akna, igy neveztetvén e sziget négy főterménye után.

Törzsek.	*Sátorszám.*	
1. Csaudor	12,000	sátorral.
2. Erszari	50,000	„
3. Alieli	3,000	„
4. Kara	1,500	„
5. Szalor	8,000	„
6. Szarik	10,000	„
7. Tekke	60,000	„
8. Göklen	12,000	„
9. Jomut	40,000	„
Összesen :	196,500	sátor.

Általában egy-egy sátorra öt lélek számittatik. A főösszeggel sokszorozva, ebből 982,500 lélek-szám kerül ki. Ez összeget minimumnak kell tekinteni, miután a turkman állitásokat majdnem egy harmaddal leszállítám.

Politikai viszonyok a turkmanoknál.

A turkmanok közötti időzésem alatt leginkább az lepett meg, hogy egyet sem találhattam, ki parancsolni, és egyet sem, ki engedelmeskedni akart volna. A turkman igy szokott magáról szólni : „Biz bibas khalk bolamiz“ (az az : fejetlen nép vagyunk); nem is kell, mi mindnyájan egyenlők vagyunk, nálunk, mindenki király. A többi nomádok minnyájánál akadhatni itt-ott a kormány némi nyomára, a törököknél az Akszakal, a persáknál a Ris szefid, s az araboknál a Sejkhek személyében; a turkmanoknál mindezt hiába keresed. A törzsöknek meg van ugyan akszakal-juk, de ezek csak bizonyos fokig részesülnek tiszteletben, csak addig szeretik s tűrik őket, mig fensőbbségüket bizonyos parancsok vagy kérkedés által nem akarják felismertetni. Az olvasó most azt fogja kérdezni, hogy e hirhedt rablók, kiknek nyersesége valóban határtalan, hogy élhetnek

egymással a nélkül, hogy magukat kölcsönösen ki ne pusztitsák. Ez feltünő, de még feltünőbb lesz, ha azt mondom, hogy e látszólagos anarchia daczára, s daczára minden nyereségüknek, a meddig nyilvánosan ki nem nyilatkoztatták az ellenségeskedést, kevesebb rablás s gyilkolás, kevesebb igazságtalanság s erkölcstelenség történik köztük, mint Ázsia többi népei között, melyeknek társadalmi viszonyai az iszlami civilizatión alapszanak. A sivatag lakói felett öreg és hatalmas király uralkodik, ki sokszor zsarnokoskodik is rajtuk, láthatlan ugyan, de a „Deb“ * (szokás) szóban világosan felismerjük. A turkmanoknál a legszigorúbban teljesittetik a mit a Deb parancsol s utáltatik, a mit megtilt. A Deb mellett bizonyos körülmények között a vallást is fel lehetne emliteni, de ennek, bár a fanatikus Bokharából hozatik, koránt sincs azon befolyása, melyet neki tulajdonitanak. Általában azt hiszik, hogy a turkman azért rabolja ki s adja el a persát, mert ez a turkman előtt gyülöletes siíta felekezethez tartozik. Ez azonban nagy tévedés és szilárdan meg vagyok győződve, hogy a turkman akkor is kielégitené a Deb által megengedett rablási vágyát, ha a persák helyett a szunnita törökök lennének szomszédai. Ezt eléggé bebizonyitja a szunnita Afghanisztan, Majmene, Khiva, sőt Bokharába intézett támadásai által, s a későbbi tapasztalat meggyőződtetett minket arról, hogy a rabszolgák nagy része Közép-Ázsiában a szunnita vallási felekezethez tartozik. Egy alkalommal egy rablótól, ki jámborságáról volt hires, kérdeztem, hogy mint adhatja el szunnita testvérét rab-

* Deb (a kirgiszeknél Töre) arab eredetü szó. mely Edeb-ből (erkölcsiség) származik.

szolgául, mig a próféta igy szól : „Kulli iszlam hurre,“ azaz minden müszülman szabad. „Behej! — felelte a turkman nagy közönyösséggel — a koran, az isten könyve, bizonyára nemesebb mint az ember, s még is adják, veszik néhány kranért. Sőt, mit akarsz? József, Jákob fia, próféta volt és szintén eladatott. Ártott az neki valamit?“

Csodálatos, hogy a Deb a vallással való nyolczszázados harczában ez utóbbi által csak keveset szenvedett, mert sok szokás, mely az iszlam által kárhoztatva van, s mely ellen a mollák egyre küzdenek, folyvást ősi eredetiségében létezik, s az iszlam nemcsak a turkmanok között, hanem Közép-Ázsia minden nomádjánál a régi vallásnak csak *külsö* alakját változtatá meg. A mi azelőtt a nap, tűz s más természeti jelenségek voltak, az ma Allah, Mohammed lett, bensejében azonban a nomád mindig ugyanaz, minő 2000 évvel ezelőtt volt, és jelleme csak akkor változhatik meg, ha könnyü sátrát a nehézkes házzal cseréli fel, az az ha megszünik nomád lenni.

Az akszakalok befolyására visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy ezek az idegenekkel való közlekedésben, pl. ha Persiával, Oroszországgal vagy idegen turkman törzsökkel van dolguk, általában képviselik ugyan az illető törzset, de nem teljhatalmu követek. Hogy mennyire befolyásnélküliek, Oroszország és Persia leginkább tapasztalhatták, mert ezek nagy költséggel igyekezték az akszakalokat érdekükbe vonni, hogy a rablásokat megakadályozzák, de eddig ennek kevés eredménye volt. Nagyobb tekintélynek örvendenek a mollák, nem épen az iszlami, hanem általában a vallási s igy rejtélyes jellem miatt, melytől a babonás nomádok félnek.

A mollák, kik Khiva és Bokharában nyerik kiképeztetésöket, különben ravasz emberek, kezdetben szentes külszinnel lépnek fel s miután zseböket megtölték, visszavonulnak. A társadalmi kötelék egyik főtámasza az, hogy valamint az egyes alosztályok, ugy az egész törzs is szilárdan összetart. Minden turkman, még a négyéves gyermek is, már tudja, hogy mily taife vagy tirehez tartozik, s mindig bizonyos büszkeséggel utal klanjának hatalmára vagy sokaságára, mert ez tulajdonképen a fegyver, mely mások önkénye ellen megvédi, s ha egyes tag bántalmaztatik, az egész törzsnek kell elégtételt követelnie.

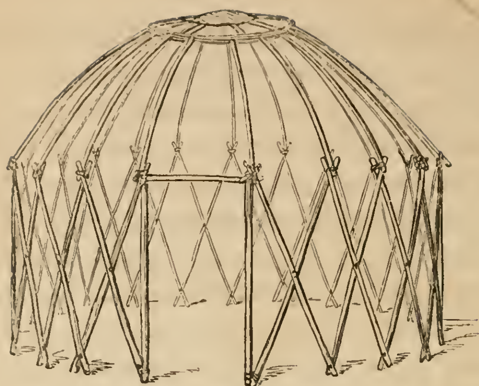
A jomutoknak a szomszédos törzsek és országokhoz való viszonyát illetőleg azt tapasztaltam, hogy a göklenekkel régi kibékithetlen ellenségeskedésben élnek. A tekkékkel való békekötésre azon időben, midőn Etrekben voltunk, kisérletek tétettek, mi utazásunkra nézve szerencsés véletlen volt. Mint azonban későbben hallottam, a béke nem létesült, s a mi Persiára szerencse, lehetetlen is, hogy e felette harczias törzsek egyesüljenek. Persia, névszerint Mazendran, Khoraszan és Szigisztan, folytonosan ki van téve az egyes törzsek rablásainak, csak a tekkék és jomutoknak kell egyesülniök, hogy megmérhetlen kárt tegyenek. A turkman ittas Iranon annyiszor győzedelmeskedett fegyvereinek szerencséjétől s kaczag, ha ez ország fenyegeti vagy hadsereggel indul ellene.

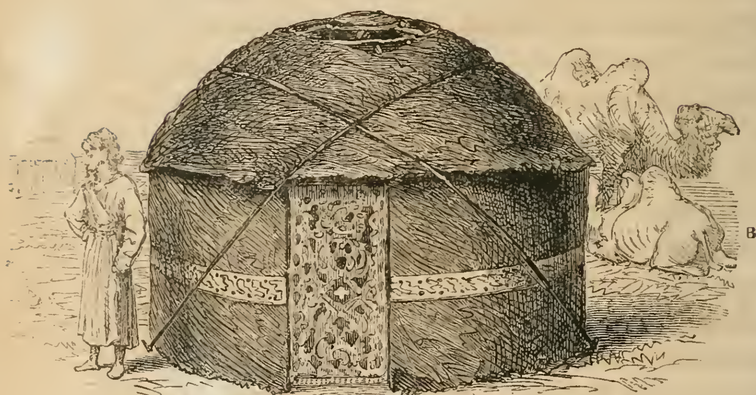
Egészen másként áll a dolog Oroszországgal, melynek hatalmától a jomutok, bár csak az asurai kis helyőrségben ismerték meg, mégis félnek. Mintegy négy év előtt, mint hallottam, az oroszok a Persiával kötött

minden szerződés ellenére, alig 120 katonával megtámadták a gömüstepei tábort, a turkmanok, bár sokkal számosabban voltak, megszaladtak és sátraikat kirabolni s felégetni hagyták. A pokoli fegyverekről szóló monda, melyeket az oroszok használtak, még a tekkék között is elterjedt, de azt hiszem, hogy a fegyelem az, melynek e nomádok nem állhatnak ellent.

Társadalmi viszonyok.

A turkmant házi körébe akarjuk elkisérni, miért is saját magáról, öltözetéről és sátráról kell beszélnünk. A turkman tatár eredetü, de faja jellegét csak ott tartotta meg, hol az irani vérrel való összevegyülésre a viszonyok nem voltak kedvezők. Feltünőleg mutatkozik ez a tekkék, göklenek és jomutoknál, a hol tisztán tatár arczjelleg csak azon családok és klánoknál található, melyek kevesebb alamant küldöttek Persiába s igy kevesebb fekete haju rabszolgát hoztak maguk közé. Különben a turkmant, megőrizte légyen bár többé vagy kevésbé az eredeti jelleget, mindig bátor és éles tekintetéről s büszke, harczias magatartásáról ismerhetni meg, mely Közép-Ázsia minden nomádjai és városi lakosa között kitünteti; mert bár a kirgiszek, karakalpakok és özbegek között is sok harczias külsejü fiatal embert láttam, szabad fesztelenséget csak a turkmanoknál fedezhettem fel. A turkmanok ruházata az, minő Khivában szokásos, de ez valamint a férfinál, ugy a nőnél is kevéssé módositva van, persa kis fényüzési czikkek hozzácsatolása által. A legnagyobb szerepet a piros selyem ing játszsza, mely az iszlam tanai szerint tilos ugyan, de melyet mégis

SÁTOR KÖZÉP-AZSIÁBAN.
(A. FAÁLLVÁNY. — B. NEMEZZEL TETŐZVE. — C. BELSEJE.)

mindkét nem visel; a turkman nőknél ez teszi az egész házi öltözetet, és szemem csak nehezen szokhatott hozzá, midőn öreg anyákat, teljes koru nőket s fiatal leányokat, hosszu, bokáig érő ingben kelni járni láttam. A férfiak fejökön prémsüveget viselnek, mely könyebb s izlésesebb, mint az özbegek idomtalan sapkája s a persák magas, toronyalaku kalapja. A csapan is, oly felsőruha mely otthonkáinkhoz hasonló, Khivából jön, szintén szokásos, és rövidebben viselik, ha csapao-ban (rablási támadás) vesznek részt. A nők diszöltözeteiknél a hosszu ing fölé nagy sálövet szoktak kötni, melynek két vége lelóg; a veres vagy sárga csizmák, magas sarkkal, szintén nélkülözhetlenek, de legkedveltebb az ékszer, mely tömör ezüst karperecz, nyak-, orron- vagy fülönfüggőkből s az amulettek számára való töltény táska alaku tokokból áll. E tokok sokszor jobbról s balról függnek le, mint rendjeleink s minden mozdulatkor csengőn összecsörrennek. A turkman nagyon szereti az ily csengést, mert vagy nejét vagy lovát aggatja tele ily csecsebecsével, vagy ha ehhez nincsen módja, persát rabol el s ezt rakja meg lánczczal, de csörrenést minden áron kell maga körül hallania. A női öltözet egyéb kiegészitő része a magyar dolmány egy neme, mely a vállakról függ le, de csak oly hosszunak szabad lennie, hogy a szalaggal átfüzött hajfonatnak vége látható legyen.

A turkman sátra igen csinos s a nomád életnek megfelelő, melyet hasonló alakban lehet találni egész Közép-Ázsiában a távoli Khináig.

A sátor három részből áll, a fa-állványból, a nemez darabokból készült tetőzetből s a belső felszerelésből. A fa részt kivéve, a többi a turkman nők müve. Ezek gon-

doskodnak a lakás felállitása és felszedéséről, s vándorlások alkalmával a tevékre csomagolják, mig maguk mellette gyalogolnak. A szegények és gazdagok sátrai a belfelszerelésben különböznek. Csak két fajta sátor van, a Kara-oj, az az a fekete, az idő által megbarnitott s az Ak-oj, az az a fehér, belőlről hófehér nemezzel ellátott sátor, mely uj házasok vagy különösen megtisztelt vendégek számára állittatik fel. A sátor, a mint Közép-Ázsiában láttam, általában jó hatást hagyott bennem hátra. Nyáron hüvös, télen kellemes meleg s igen jótékony a benne feltalálható menhely, midőn a vad orkán sivit a beláthatlan sivatagon át. Az idegen sokszor aggódik a felett, hogy az elemek hatalma a lakás ujjvastag falait ezer darabokra tépheti, de a turkman evvel keveset törődik, megerősiti a köteleket s édesen alszik, a vihar bömbölése neki szelid bölcsődal.

A turkmanok szokásai és foglalkozásáról egész könyvet lehetne irni, oly feltünő a különbség életmódjuk s a mi életmódunk között. Itt azonban csak nehány jellemvonásra kell szoritkoznunk. A turkmanok életében a főkérdés az alaman, azaz : rablási társaság, s a csapao, t. i. a megrohanás. A turkman azonnal kész fegyvert ragadni és lóra ülni, a mint jövedelmesnek tetsző kalandra meghivják. Az ily vállalkozás terve még a legközelebbi rokonok előtt is titokban tartatik s miután a szerdar (vezér) megválasztatott s egy molla megáldotta őket (fatiha), az alkonyat beálltával mindenki más uton megy az előbb meghatározott gyülhelyre. A támadás mindig vagy éjfélkor történik, ha lakott helyek ellen történik a támadás, vagy napkeltekor, ha karaván vagy ellenséges csapat a megtámadandó. A turkmanok meg-

támadása, mint a hunok és tatároké, inkább megrohanásnak nevezhető; a támadók több osztályba sorakoznak s több oldalról rohannak a mitsem gyanitó áldozatra, kétszer, gyéren háromszor, mert a turkman közmondás azt tartja, hogy: „Iki deng ücsde döng,“ azaz: kisértsd meg kétszer, de harmadszor fordulj vissza. A megtámadottnak igen elhatározottnak vagy igen erősnek kell lennie, hogy ily megrohanásnak ellentálljon; a persáknál ez ritkán történik s gyakran megesik, hogy egy turkman öt, sőt több persa ellen is sikerrel harczol. A turkmanok beszélték nekem, hogy gyakran egyikük 4—5 persát fog el. „Sokszor történik, beszélte egy nomád, hogy a persák félelemből eldobják a fegyvert, kötelet kérnek s egymást kölcsönösen megkötözik. Csak az utolsónak megkötésére kell a lóról leszállnunk.“ Ha nem is veszszük tekintetbe a vereséget, melyet 22,000 persa csak legujabban is 5,000 turkmantól szenvedett, a sivatag fiainak az ilyesmikbeni felsőbbségét az irániak irányában ténynek nevezhetjük, s majdnem hajlandó vagyok azt hinni, hogy a történetben rég ismert rettegés az északi tatároktól zsibbasztja meg a legbátrabbat is. S mily drágán kell a gyávaságot megfizetni! Kit a megrohanáskor lekaszabolnak, szerencsésnek mondható. A bátortalannak azonban, ki minden feltétel nélkül adja meg magát, megkötik kezét s a lovas vagy nyergébe ülteti s ekkor a fogoly lábai a ló hasa alatt összeköttetnek, vagy maga előtt kergeti, vagy ha mindez nem lehetséges, a ló farkához köti. Órákon, sőt napokon át kell igy a lovast annak sivár földjére követnie. Az ujonnan megérkezett foglyok sorsáról szóltunk már, s most még csak egy jelenetet akarok elmondani, melyet

Gömüstepe-ben láttam, s melyet soha sem fogok elfeledni. Egy alaman foglyok, lovak, szamarak, marhák s más ingó és ingatlan holmikkal gazdagon megrakodottan tért haza. A zsákmány elosztásához fogtak, azt annyi részre osztván, a mennyien a rablásban részt vettek s ezenkivül a középen egy rakás holmit hagytak, mint később láttam, az egyes részek kiegészitésére. A rablók aztán sorban megtekinték részüket, az egyik meg volt elégedve, a másik szintén, a harmadik megnézte a neki jutott persa nő fogait s ugy találta, hogy az ő osztályrésze csekély. A főnök a kiegészitési tartaiékhoz nyult, fiatal szamarat állitott onnan a szegény rabnő mellé, s a turkman ki volt elégitve. Ez többször ismétlődött, s bár az embertelen eljárás felett felzúdultam, olykor mégis nevetnem kellett ez vagy ama rablási zsákmány-rész furcsa összeállitása felett.

A fő fegyver, mely a turkmant rablásai alkalmával oly nagy előnyben részesiti, kétségkivül lova, mely valóban csodálatos állat, s melyet a puszták fia jobban szeret, mint nejét és gyermekeit, jobban, mint önmagát. Érdekes nézni, hogy mily gondoskodással neveli fel, mint öltözteti a fagy és meleg ellen, mily fényüző a szerszámokban, ugy hogy ő maga szegény elrongyollott öltözetében a felpiperézett állaton igen különös látványt nyújt. E szép állatok azonban valóban meg is érik a rájuk forditott fáradságot s a mit gyorsaságuk és kitartásukról beszélnek, épen nem túlzás. A turkmanok lova arab eredetü s a szép telivér lovak még ma is a bedevi (beduin) nevével neveztetnek. A tekke-k lovai igen magasak és gyorsak, de korántsem oly kitartók, mint a jomutok-é, melyek kisebbek.

A nyeremény, melyet a gyalázatos emberrablás a turkmanoknak nyújt, koránsem éri fel a veszélyeket, melyekkel ez összekötve van, mert csak gyéren csökkenti a szegénységet, melyben a sivatag fia született. S ha félre is tehetne egy kis pénzt, igen egyszerü életmódja arra csak nagyon gyéren szorul.

Ismertem sok turkmant, ki vagyonossága daczára folyvást száritott hallal élt, s csak egyszer hetenkint evett kenyeret, mint a legszegényebb, ki a búzát meg nem birja fizetni.

Házi körében a turkman a tökélyre vitt henyeség megtestesülése. A legnagyobb szégyennek tartja férfira nézve valami házi munkát végezni. Csak lovával van dolga, s a mint ezt ellátta, szomszédjához megy, vagy azon csoportok egyikéhez csatlakozik, melyek a sátrak előtt egy körbe guggolva ülnek, és részt vesz a beszélgetésben, melynek tárgyát a politika, uj rabló kirohanások s a lovak képezik. Ezalatt kézről kézre jár az elkerülhetlen csilim, egy neme a persa pipának, melyben azonban a dohányt nem szokták megnedvesiteni. Csak esténkint, főleg télen, szeretnek szép meséket s történeteket hallani, és különös élvezetnek tartják, ha találkozik egy bakhsi (troubadour) ki dutara nevű két húros hangszerének kiséretében Körogluról, Amanmollaról, vagy a majdnem istenitett Makhdumkuliról énekel. Ez utóbbi, kit félig meddig szentnek tartanak, turkman volt a göklen törzsből s körülbelül 80 év előtt halt meg. Mesékkel átszőtt élettörténetében valódi csudaembernek tűnik fel, ki, a nélkül hogy Bokharába vagy Khivába ment volna, minden könyvet, sőt minden tudományt isteni ihlet által tanult meg. Egyszer lovaglás közben mélyen elnyomta

az álom, s Mekkában látta magát a prófétának s az első khalifáknak körében. Kegyelet s tisztelettől remegve körültekintett, s látta, a mint Omar, a turkmanok patronusa, int neki. Hozzá lépett, ez megáldá őt s gyöngén megüté homlokát, mire felébredt. E pillanattól fogva a legédesebb költészet folyt ajkairól, s könyve a turkmánoknál még sokáig első helyen fog állni a korán után. Különben Mahkdumkuli versgyüjteménye ránk nézve már azért is érdekes, mert tiszta példányát adja a turkman szójárásnak, s különösen azon költeményeknek előadása, melyek a lótenyésztés, fegyverek és alamonokról szólnak, olyan, a milyenre csak gyéren akadunk a keleti népek irodalmaiban. Nagyon érdekesek voltak, sőt feledhetlenek lesznek rám nézve azon jelenetek, melyeknek tanúja valék, midőn ünnepélyeken, vagy más esti mulatságokon egy bakhsi Makhdumkuli verseit szavalta. Etrekben egy ily troubadournak sátora közel állt a mienkhez, s miután estve hangszerét magával hozva, meglátogatott, csakhamar nehány fiatal ember sereglett köréje s egy pár hősi dalt kellett előadnia. Dala bizonyos nyers torokhangokból állt, melyet mi inkább hörgésnek, mint éneknek tartanánk, s melyet eleinte halk, később a mint tűzbe jött, vad húrpengetéssel kisért. Azon mértékben, a mint a harcz hevesebbé vált, nőtt az énekesf elindulása s a fiatal hallgatók lelkesülése is, s valóban regényes látvány volt, midőn a fiatal nomádok fövegeiket földhöz vágva, valódi dühhel saját hajokba kaptak, mintha önmagukon akarnák a háborút megkezdeni.

S ez nem is meglepő. A fiatal turkman nevelése egészen olyan, hogy alkalmassá tegye ily hangulatra. Irni s olvasni ezrek közül csak egy tanul; lovak, fegyver,

LÓFUTTATÁS A MENYASSZONYNYAL – A TATÁROKNÁL.
(KÖKBÖRÜ.)

harcz és rablás az, a mi az ifjú képzeletét foglalkodtatja. s még a becsületes Khandsantól is hallottam, a mint fiát feddé, mondván, hogy N. N. már két fiatal persát rabolt, de ő belőle — fiából — sohasem lesz ember.

Feltünő, hogy a turkmánoknál oly szokásokat s erkölcsöket tapasztalunk, melyek Közép-Ázsia egyéb nomádainál nem fordulnak elő. Ezek közé tartozik nevezetesen a lakadalmi ünnepély, mely után a menyasszonynak tetőtől talpig vagy fátyolba vagy selyemkendőbe burkolva, vőlegényével versenyt kell nyargalnia, s nem egyszer megesik, hogy a beburkolt amazon hamarább ér a czélhoz mint a begyakorolt, szabadon ülő ifjú. A menyasszony e futtatásoknál néha leölt bárányt vagy kecskét tart ölében, s vőlegénye és a társaság többi ifja által üldöztetve, a leggyorsabb vágtatásban ügyes fordulatokkal mindig azon kell iparkodnia, hogy egyik se érjen közelébe, s ki ne kaphassa öléből a kecskét vagy bárányt. E játékot kökbüri-nek (zöld farkas) hivják, s Közép-Ázsia többi nomádainál nincs szokásban. A lakodalom után két, néha négy nappal a fiatal pár elválasztatik ismét egymástól, s csak egy év múlva kezdődik az állandó együttélés.

Megemlitendő azon gyász, melylyel a turkman valamely elholt kedves családtagját megtiszteli. A megholtnak sátrában egy éven át, kivétel nélkül mindennap, azon órában, melyben a gyászolt lelkét kiadta, a siró asszonyok panaszos dalokat énekelnek, melyekben a jelenlevő családtagoknak is részt kell venniök. Ez utóbbiak e mellett folytatják napi munkájokat, s mulatságos látvány az ilyen turkman, midőn borzasztó jajveszéklések közt fegyverét tisztitja, pipázik, vagy eszik. Még a

sátor közelebbi szomszédságában lévő nők is rákezdik ilyenkor s orditanak és sirnak, mialatt pamutot tisztitanak, fonnak, vagy más házi munkát végeznek. A megholt barátai és ismerőseinek is látogatást kell tenniök, hogy részvétöket kifejezzék, habár hónapok múlva hallották is meg a gyászhirt. A látogató leül a sátor előtt, néha éjjel, s negyedóráig tartó jajveszéklés által jelenti, hogy eleget tett az elhúnyt iránti kötelességeinek. Ha tekintélyes főnök hal meg, ki a bator, azaz bátor melléknevet valóban megérdemelte, sírja fölé joszka-nak nevezett nagy dombot hordanak *, melyhez minden jó turkmannak legalább hét lapát földdel kell járulnia, ugy, hogy az ily dombok néha 60 lábnyi kerülettel birnak s 20—30 lábnyi magasak. A nagy síkságokon az ily halmok különösen észrevehetőkké lesznek, a turkman mindeniket ismeri, s neve, vagyis az alatta nyugvónak neve után nevezi el.

E rövid értekezést a turkmanokról fejezzük be történelmöknek még rövidebb áttekintésével, csak azt említvén meg, a mit a még köztük élő traditiókból hallottam. „Mindnyájan Mangislakból származunk,“ mondá tudós barátom Kizil Akhond. Ősapáink Szön khan és Eszen Ili voltak, Jomut és Tekke az elsőnek, Csaudor és Göklen a másodiknak fia. Mangislakot régenten Ming kislak-nak, azaz ezer téli szállásnak hivták, s ez régi hazája ugy a tőlünk elpártolt s Persiába költözött turkmanoknak, mint az erszarik, szalorok s egyéb törzseknek. Régi szenteink, mint Isan Ireg

* Ezen szokás megvolt a régi hunnoknál, s megvan Magyarországban még most is. Igy nehány év előtt Kassán gr. *Károlyi Ede* inditványára gr. *Széchenyi István* emlékéül emeltetett ily sirhalom.

Ata, * Isan Szari Er, mind Mangislak vidékén nyugszanak, s boldog a ki sirjaikat meglátogatja.“ Khandsan elmondá, hogy 150 év előtt a turkmanoknak ritkán voltak más öltönyeik, mint melyeket bárány-, ló- vagy vadszamárbőrből készitettek. Ma már ezek eltüntek, s mint egyedüli emléke a régi nemzeti viseletnek csak a prémes föveg maradt fenn.

A különböző törzsek közt uralkodó ellenségeskedés okozza, hogy kölcsönösen „rabszolgától származottaknak“ gúnyolják egymást. Azon időt, midőn a közös hazát elhagyták, pontosan nem tudják meghatározni. Az erszariak, szalorok és szarikok már az arab hóditás korában az Oxuson inneni sivatag keleti részén laktak; a tekkék, göklenek és jomutok csak később, talán Dsingiz és Timur korában foglalták el mai hazájokat. Ez utóbbiak kivándorlása csak csapatonkint történt, s még ma sem mondható befejezettnek, mert sok jomut és göklen, nagy előszeretettel viseltetvén őshazája iránt, maig ott bolyong. A középkorban a turkman lovasokat legnagyobbrészt a khivai s bokharai khánok szolgálatában, sőt néha persa lobogó alatt találjuk. Vitézségöknek, különösen pedig heves támadásaiknak híre messze eljutott, s egyes vezéreik, mint Kara Juszuf, ki a szalor törzszsel részt vett Timur hadjárataiban, történelmi nevet vívtak ki maguknak. A turkmanok nagyban elősegiték Persia északi részének turkizálását, különösen azon időben, midőn az Atabegek családja uralkodott Iranban, és Transkaukázia, Azerbajdsan, Mazendran és

* Ireg Ata nagyatyát jelent; — ennek a magyar „öreg atya“ felel meg.

Siraz * török népességének legnagyobb része kétségtelenül a turkmanoktól került ki. Feltünő, hogy daczára azon elkeseredett ellenségeskedésnek, mely a turkmanok és Persiában lakó siíta rokonaik közt uralkodik, amazok mégis mindig Azerbajdsant tartják a magasabb miveltség székhelyének. Ha a bakhsi felszólittatik, hogy valami szépet s eredetit énekeljen, mindig azerbajdsani dalokat énekelt; sőt a fogságba esett irani is több kegyelmet remélhet, ha török származásu, mert a turkman azt mondja: „kardasimiz dir ol kafir," azaz: testvérünk ez a hitetlen.

A turkmanok utolsó tömeges föllépése Nadir sah és Aga Mehemmed khán korába esik. Amaz ezeknek s az afghanoknak segitségével a múlt század elején egész Ázsiát felrázta álmából, ez leginkább turkman fegyverekkel veté meg alapját dynastiájának. Jól tudják ezt a turkmanok, és panaszkodnak a Kadsarok hálátlansága ellen, kik Feth Ali sah óta rólok egészen megfeledkeztek, sőt sok főnökeiktől az őket illető nyugdíjat is megvonták.

Hogy fogalmunk legyen e nomádok politikai fontosságáról, elég egy tekintetet vetnünk Közép-Ázsia térképére. Látjuk, hogy helyzetük őket az egész ázsiai fennsiknak vagy Turkesztannak déli határőreivé tette. A turkmanok a kipcsakok után Közép-Ázsiának leghar-

* Még most is van négy-öt török törzs, mely Siraz vidékén nomádéletet él. Ilkhani-jok (főnök), kivel 1862-ben ismerkedtem meg Sirazban, beszélte, hogy 30,000 lovast bir közülök kiállitani, s hogy néhány törzs, mint a kaskai és allahverdi Dsingiz khán által tétetett át ide. E körülményt Europában félreismerték, s még a jól értesült Burnes is a türki sirazi-t, melyet Hafiz emlit dalaiban, egy hasonnevü helységben keresi Szamarkand közelében.

czosabb s legvadabb népe; mögöttük, Khiva, Bokhara és Khokand városaiban az elpuhultság és gyávaság székel; s ha ezek nem alkotnának századok óta oly szilárd sánczot azok körül, nem állnának a közép-ázsiai viszonyok most is azon ponton, melyen Kutejbe és Ebu Muszlim * alatt álltak, s maig is állnak. A civilisatio ugylátszik, jobb szereti a délről északra vivő utat, de mikép hathasson annak csak egy szikrája is Közép-Ázsiába, míg a turkmanok minden utazót, minden karavánt ezer veszélylyel fenyegetnek?

* Az egyik Omar khalifa korában Turkesztánt hóditá meg; a másik, először Merv helytartója, a turkmánok és kharezmiekkel egyesülve sokáig viselt szabadságháborút ura, a bagdadi fejedelem ellen.

XVII. FEJEZET.

KHIVA, A FŐVÁROS. — FŐFELOSZTÁSA, A VÁROS KAPUI S RÉSZEI. — BAZÁROK. — MECSETEK. — MEDRESZÉK VAGY KOLLÉGIUMOK; ALAPITÁSUK, SZERVEZETÖK S JAVADALMAZÁSUK. — RENDŐRSÉG. — A KHÁN ÉS KORMÁNYA. — ADÓK. — TÖRVÉNYSZÉK. — A KHÁNSÁG. — CSATORNÁK. — POLITIKAI FELOSZTÁSOK. — TERMÉNYEK. — IPAR ÉS KERESKEDELEM. — UTAK. — A KHÁNSÁG NÉPESSÉGE. — ÖZBEGEK. — TURKMANOK. — KARAKALPAK. — KASZAK (KIRGISZEK). — SZART. — PERSÁK. — KHIVA TÖRTÉNETE A XIX. SZÁZADBAN. — A KHÁNOK S NEMZETSÉGÖK.

Les principaux Tartares firent asseoir le Khan sur une pièce de feutre et lui dirent: „Honore les grands, sois juste et bienfesant envers tous; sinon tu seras si misérable que tu n'auras pas même le feutre sur lequel tu es assis.“

Voltaire, Essai sur les Moeurs, c. lx.

A. Khiva, a főváros.

Keleti városról levén szó, felesleges emlitenem is, hogy Khiva belseje egészen különbözik attól, a mit külseje igér. Az olvasónak látni kellett volna a legalsóbb rangú persa városok valamelyikét, hogy mondhassam, miszerint még ezek is sokkal felette állnak Khivának. Különben képzeljünk magunknak három-négy ezer sárkunyhót, melyek darabos és meszeletlen falaikkal a legnagyobb rendetlenségben elszórva állnak, vegyük ezt körül kép-

zeletünkben egy szinte sárból rakott tiz láb széles fallal, és fogalmunk lesz Khiváról.

Felosztás.

A város közönségesen két részre osztatik: *a*) a tulajdonképeni Khiva, *b*) Icskale, azaz a vár, mely szinte fallal van körülvéve s a külső várostól négy kapu által elzárható. Ez utóbbi a következő városrészekből (mahalle) áll: Pehlivan, Ulujoguds, Akmeszdsid, Jipekcsi, Kosbegi mahalleszi. A tulajdonképeni városnak kilencz kapuja van, és pedig éjszak felé: Ürgends dervazeszi *, Gendumgiah d., Imaret d.; kelet felé: Iszmahmudata d., Hezareszp d.; dél felé: Sikhlar d., Piskenik d., Rafenek d. és nyugat felé: Bedrkhán d. Tiz városrészt különböztetnek meg: 1. Or, 2. Kefterkhane, 3. Mivesztan, hol gyümölcsöt árulnak, 4. Mehterabad, 5. Jenikale, 6. Bala Havuz, mely nagy platánoktól körülvett vizmedenczével ellátva mulatóhelyül szolgál, 7. Nanjemezorama **, 8. Nurullahbaj, 9. Bagcse, 10. Rafenek.

Bazárok.

Bazárok vagy oly árucsarnokok, a milyeneket Persiában, vagy a kelet más városaiban találunk, Khivában nincsenek. Emlitésre méltó csak a Tim, egy kis, jól épitett bazár, meglehetősen magas boltozataival, melyben mintegy 120 bolt és egy karavánszeraj van. A mi vasmű, diszmű, vászon, kattun és posztó az orosz piaczon található, valamint az a kevés, a mit Bokhara és Per-

* Dervaze persa szó, s kaput jelent; dervaze s z i=kapu j a.
** Szószerinti értelme: oly falu, mely nem eszik kenyeret.

siából hoznak, itt mind fellelhető. A Tim körül van még a Nanbazari (kenyérpiacz), Bakalbazari (fűszer-árus-p.), Sembazari (szappan és gyertyapiacz), és a Szertras bazari (tiz-tizenkét borbélyműhely, hol a fejet borotválják; mert a ki szakállát borotváltatná, őrültnek tekintetnék, vagy halállal büntettetnék). A bazárok közt meg kell emlitenünk a Kicsik karavanszerajt is, hol a tekkék és jomutok által odahordott rabszolgák állittatnak ki eladásra. Az egész földmivelés rabszolga kezek által hajtatván végre, ezen áruczikk nélkül Khiva nem létezhetnék. Különben, Bokharáról szólva, tüzetesebben megemlékszünk még e tárgyról.

Mecsetek.

Régibb s művészibb épitésü mecset kevés van Khivában. Emlitésre méltók : 1. Hazreti Pehlivan, négyszáz éves épület, mely egy nagy s két kisebb kupolából áll, s melyben Khiva város egyik szentje s védnökének, Pehlivan Ahmed Zemcsinek sirja van. Külseje keveset igér, de bensejében a faldiszitmények (kasi) izlésteljesek; csak az kár, hogy az épület setét, s a világosság hiánya miatt sok dolog el marad rejtve szem elől. Valamint a mecset belsejében, ugy az előcsarnokban is, folyvást csak ugy hemzsegnek a vak mnemotechnikusok, kik csupa hallgatásból könyv nélkül megtanulták a koránt, s azt szüntelen elrecitálják; 2. Dsümaa mesdsidi, melyben a khán pénteki imáját végzi, s melyben a hivatalos khutbe (az uralkodó fejedelemért mondott ima) szokott felolvastatni; 3. Khan mesdsidi, a vár bensejében, 4. Saleker, melyet egy földmivelő épitett, 5. Atamurad Kusbegi, 6. Karajüzmesdsidi.

Medreszék.

A medreszék (collegiumok) száma s azok pompás kiállitása után lehet Közép-Ázsiában a népesség vagyonossága és vallási miveltségének fokára következtetni. Tekintetbe véve az eszközök korlátoltságát, azon buzgalom és áldozatkészség, melyet a király úgy, mint a kézmives az ily collegium felállitása vagy javadalmazásánál tanusit, valóban dicséretre méltó. Bokhara, az iszlam civilizatió legrégibb székhelye Közép-Ázsiában, példányképe e törekvéseknek, de Khivában is van nehány ily kollégium, melyek közől emlitendők:

1. Medemin * khan medreszeszi, mely 1842-ben persa épitész által épittetett egy elsőrangu persa karavanszeraj mintájára. Jobb oldalán otromba torony áll, jóval magasabb a két emeletnyi magas medreszénél, de az épitő halála miatt befejezetlen maradt. E kollégium 130 czellával birván, 260 tanulónak adhat szállást; jövedelme pedig 12,000 khivai batman búza, és 5000 tilla (2500 font sterling) készpénz. Hogy az olvasó némi fogalmat szerezhessen magának ez intézetről, álljon itt a jövedelem felosztása, miből a személyzetet is megismerhetjük.

	Bat.	*Tillát*
5 Akhond (tanár) kap évenként	3000	150
1 Imám kap évenként	2000	40
1 Muezzin (imakikiáltó) kap évenként . . .	200	
2 Szolga közől mindenik kap évenként . . .	200	
1 Borbély kap évenkint	200	
2 Muttevali vagy felügyelő kapja az összes jövedelem tizedrészét; a mi fennmarad pedig, a tanitványok közt osztatik fel, kik e tekintetben három osztályra szakadnak:		

* Röviditése a „Mehemmed Emin" névnek.

	Bat.	Tillát.
Az 1. osztály kap	60	4
A 2. „ „	30	2
A 3. „ „	15	1

2. Allahkuli khan m. 120 czellával, melyben a tanitványok évi jövedelme 50 batman és 2 tilla.

3. Kutlug Murad Inag m., melynek minden czellája 50 batmant és 3 tillát jövedelmez.

4. Arab khan m. igen kevés, de gazdagon javadalmazott czellával.

5. Sirgazi khán m. Ez épületek egyedül érdemlik meg a sárkunyhók közt a ház nevezetet, udvaraik többnyire tisztán tartatnak, gyakran fákkal vannak beültetve, vagy egészen kertté alakitva. A tantárgyakról, Bokharáról beszéltünkben fogunk szólani, mely középpontja a közép-ázsiai tudományosságnak, most csak azt jegyezzük meg, hogy a tulajdonképeni előadások a tanárok czelláiban tartatnak, hol a tanulók szellemi tehetségük szerint vannak osztályozva.

Rendörség.

Minden városnegyedben van egy mirab* ki, ha nappal kerületében verekedések, lopások vagy más gazságok követtetnek el, a nyilvános rend fentartásáért felelős. A város éjszakai felügyelete négy pasebre (fő őr) van bizva, kiknek egész éjjel a vár kapuja előtt őrt kell állniok, mig mindeniknek nyolcz alőre — összesen tehát 32, kik egyszersmind a hóhértisztet végzik, — a városban körüljár, és mindenkit elfog, a ki éjfél után

* Mirab az, a mi a török szubasi; oly hivatal, mely a khinai határtól kezdve az adriai tengerig nagy szerepet játszott, s játszik most is.

egy órával még az utczán mutatkozni mer. Különös figyelmöket betörések és tiltott szerelmi kalandokra forditják, s jaj annak, kit tetten kapnak.

B. A Khán és Kormánya.

Hivatalnokok.

Felesleges emlitenünk is, hogy a khán alattvalóinak élete és vagyonáról tetszés szerint rendelkezhetik. Mint országfejedelem az, a mi minden családatya a maga családjában; s a mint ez, ha kedve tartja, meghallgatja valamelyik rabszolgája tanácsát, ugy a khán is hajt néha egyik másik minisztere szavára. Önkényének tulajdonképen csak az ulemák rendje szabhat némi korlátot, ha oly férfiak állnak élén, kik tudományosságuk és feddhetlen életök által magokat a népnél kedvesekké, a khánnál félelmesekké birták tenni. E viszonyok majdnem minden ázsiai kormánynál fellelhetők, de nem tulajdonithatók a kormányformák hibáinak, vagy azok teljes hiányának. Sőt inkább, a keleten minden időben, s a történelem minden korszakában voltak alkotmányok, melyek az önkény és zsarnokság ellen valának intézve; de azért nem jutottak soha érvényre, mert keleten a tömegek jellemgyöngesége, és minden nemesebb érzés hiánya, az uralkodó büneinek mindig kedvezett, és kedvez mai napig.

A mongol eredetű khivai alkotmány szerint az államnak következő hatóságai vannak:

1. Khán vagy Padisah lesz az, ki egy diadalmas törzs kebeléből azzá választatik. Mellette állnak az

2. Inagok *, kik négyen vannak; ketten a király

* „Inag“ szószerint: „ifjabbik testvéröcs.“

közeli rokonságából, ketten csupán törzsrokonok. Az előbbiek elseje mindig jogszerű kormányzója Hezareszp tartománynak.

3. Nakib, az egyházfő, mindig Szejdnek (a próféta családjából valónak) kell lennie, s ugyanazon ranggal bir, mint Konstantinápolyban a Sejkh-ül-iszlam. *

4. Bi, — nem kell ezt összetéveszteni a bejjel, melylyel csak egyenlő szójelentése van. A Bi csatában a khán jobbján van.

5. Atalik, egy neme az államtanácsosoknak, kik csak özbegek lehetnek. Számuk a khán tetszésétől függ.

6. Kusbegi a khán vezirje, vagy első udvari tisztje. Rajta kezdődik a tulajdonképeni hivatalnokok testülete, kik teljesen az uralkodó szeszélyének alávetvék.

7. Mehter, egy neme az udvarnagynak, ki az udvar s az ország belkormányzatát vezeti. Mindig szartnak, a régi persa lakosság közül valónak kell lennie.

8. Jaszaulbasi, — szám szerint ketten, — vezetői a testőrseregnek, s kihallgatásoknál a bemutatói tisztet látják el. Egyenlő rangban áll ezekkel a Divan, egy neme az államtitkárnak, ki egyszersmind számvivő.

9. Mehrem, szintén ketten, — a komornyiki s megbizotti tisztet látják el, s nagy befolyással birnak a khánra s a kormányra.

10. Minbasi, 1000 lovas parancsnoka. **

11. Jüzbasi, 100 lovas parancsnoka.

12. Onbasi, 10 lovas parancsnoka.

* Konstantinápolyban a Nakib ül Esref, a Szejd-ek főnöke, rangban a Sejkh-ül-Iszlam után áll.

** A khivai khán összes haderejét 30,000 emberre hallám tétetni, de veszély esetén e számot megkettőztetheti.

E tizenkét osztály képezi a szipahi-knak nevezett tulajdonképeni tisztviselőséget, s feloszlik *a*) olyanokra, kiket, mint a 2, 3, 4, 5, a khán soha ki nem tehet hivatalukból, *b*) tulajdonképeni szolgákra, kik bizonyos fizetést húznak, mint a 6, 7, 8, 9, s *c*) olyanokra, kik csak háboru idején működnek. A magas hivatalnokok jószágokkal jutalmaztatnak, a közönséges harczosok lovat s fegyvert kapnak a khántól, s minden adó és dij-fizetéstől mentesek. Ennyiből áll a világi tisztviselőség. Az ulemák, vagyis papok, kiknek főnöke a Nakib, következő alosztályokra oszlanak:

1. Kazi kelan, főbiró s az igazságszolgáltatás főnöke az egész khánságban.
2. Kazi ordu, ki mint főbiró a khánt hadjárataiban kiséri.
3. Alem, az öt mufti főnöke.
4. Rejsz, az iskolák és vallási törvények végrehajtásának felügyelője.
5. Mufti, minden jelentékenyebb városban egy.
6. Akhond, tanár vagy elemi tanitó.

A három első a magasabb hivatalnokok közé tartozik, és működésbe lépéskor a khán által gazdagon megajándékoztatik; a három utóbbi a vakf-ból (jámbor alapitványok) huzza fizetését, bizonyos részlet pénzben s termékekben, de azért szokás, hogy évenkint a kurban- és noruz-ünnepen a khántól bizonyos ajándékot kapjanak. A khivai ulemák nem állnak annyira a tudományosság hirében, mint a bokharaiak; de korántsem oly szemtelenek s elbizottak mint ezek, és sokban valódi buzgóság lakik, földieiket tehetségök szerint müvelni, és nyers, harczias tulajdonságaikon simítani.

Adók.

Khivában kétféle adó van: a) szalgit, mely a mi telekadónknak felel meg, s mely szerint minden 10 tanab (egy tanab 60 négyszög rőf) mivelhető földtől a khán évenként 18 tenge (10 shilling) adót kap. Katonák (nöker vagy atli), az ulemák és khodsák vagy szejdek (a próféta utódai) felmentvék alóla. b) Zekiat (vám), mely szerint a bevitt árútól 2 ½ száztóli; baromért, tevékért s lovakért darabszámra egy tenge, juhokért fél tenge vétetik évenként*. Ezenkivül minden nyilvános bolt fizet évenként 6 tengét. A szalgit behajtását közvetlenül a kusbegi és mehter eszközlik, kik a főkerületeket évenként beutazzák, és az illető kerületekben a jasolu-kat ** felelősekké teszik az adók behajtásáért. A zekiat jövedelmeire egy a khán kegyében álló mehrem őrködik, ki egy irnokkal meglátogatja a nomád törzseket, és, lehetetlen lévén a barmok megszámlálása, minden törzsre évenként a jasolukkal tartott tanácskozás és megegyezés szerint veti ki az illető részt. Az ily eljárásnál természetesen a mehteré a legnagyobb haszon; s a khánnak még mult évben is el kellett hinnie, hogy a karakalpakoknak csak 6000 db ökrük van, s a jomutok és csaudoroknál csak 30,000 birkától fizettek adót, — a mi, a mint hallám, csak harmadrésze a valódi létszámnak.

Törvényszékek.

Törvényszékekül szolgálnak a mecsetek és az igaz-

* Csak olyanoktól azonban, kik nyájjal, azaz 10 darabnál többel birnak.

** Jasolu, azaz: kor-nagy, a mint Khivában az akszakal-okat nevezik.

ságszolgáltatással megbizott kazik és muftik magán szállásai. Ezenkivül még mindenkinek szabadságában áll panaszát a város vagy tartomány kormányzója elé terjeszteni, ki aztán ürf, azaz saját belátása szerint itél. Minden kormányzónak, sőt magának a khánnak is, naponként legalább négy óráig kell kihallgatásokat adnia, mely kötelesség alól csak a betegség mentheti fel; s miután kiki bebocsáttatik, az uralkodó kénytelen gyakran alattvalóinak legapróbb családi viszonyait meghallgatni s kiegyenliteni. Hallottam, hogy nagy mulatságára szolgál a khánnak, ha egy feldühült házaspárt lát maga előtt; ilyenkor őket még jobban egymásra uszitja, s a hazaatyja hasát fogja nevettében, mikor férj és nő előtte a porban henteregve verekszenek.

C. A Khivai Khánság.

A khivai khánságot, mely történelmi nevén Kharezm*, s mely a szomszéd országokban Ürgends-nek is neveztetik, — minden oldalról sivatag veszi körül, s a mivelt föld legszélső határai délkeletre Fitnek város, éjszaknyugotra Kungrat és Köhne Ürgends, délre Medemin és Kökcseg. Az állandó lakosokkal benépesitett föld területét meghatározni épen oly sikeretlen törekvés volna, mintha a népesség számát akarnók megállapitani; inkább adjuk a khánságnak a lehetségig tökéletes helyiratát. Határozottan kiemelendő a föld nagy termékenysége, mely nem annyira a czélszerű mivelésnek, mint inkább az Oxus áldásdús vize által történő megnedvesülésnek tulajdonitandó.

* Kharezm, persa szó, és harczkedvelőt jelent.

Csatornák.

Khivában két féle csatorna van, u. m. *a*) arna, azaz olyanok, melyeket a folyam maga vájt magának, s melyeket csak hébekorban szoktak a lakosok megnagyobbitani, vagy mélyebbre ásni, *b*) jap, egy vagy két ölnyi széles, ásott csatornák, melyek nagyobbrészt az arnákból erednek, s melyeknek sürü hálózata az egész megmivelt földet elboritja. Az arnák közől megemlitendők :

1. Hazreti Pehlivan arnaszi, mely Fitnek és Hezareszpnél kezdődik s Khiva mellett elfolyva, miután Zej-n s a jomutok vidékén végig ment, a homokban elvész.

2. Gazavat arnaszi. Khanka és Jengi Ürgends közt szakad az Oxusból, nyugati irányban Gazavat mellett foly el, s a jomutok közt elenyészik.

3. Sahbad arnaszi. Kezdődik Jengi Ürgends felett, Sahbad Tashauz és Jillali mellett foly el, és Kökcsegnél elvész.

4. Jarmis arnaszi. Sahbaz Veli-vel szemben jön az országba, s végig foly a Kiat-Kungrat és Jengi Ürgends közti vidéken.

5. Kilicsbaj arnaszi. Khitai és Görlen közt ered, Jillali mellett foly el, és Kökcseg megett a homokban elvész.

6. Khodsaili Arnaszi.

A tulsó parton van :

7. A Surakhan arnaszi, mely a hasonnevű helynél veszi kezdetét és éjszakkeleten vész el, előbb Japkenarit és Akkamist látván el vizzel.

8. Iltazar Khan arnaszi, mely a karakalpakok földén foly keresztül.

Felosztás.

Khiva politikai felosztása azon városok számától függ, melyek tulajdon baj, vagy kormányzóval birván, ez által külön kerületet képeznek. Legfontosabbak: a főváros Khiva, Jengi Ürgends, az ipar fő székhelye és Köhne Ürgends. Még sokáig a mongol hóditás után ez volt a khánság fővárosa, most nyomoru falu, melynek hajdani fényéből alig van már egyebe, mint először: két toronynak kisebb nagyobb maradványa, mely tornyok más középázsiai tornyokéval egyenlő idomtalan modorban valának épitve, és a monda szerint azért rontattak le a kalmukok által, mert ezek dühbe jöttek azon, hogy e tornyok távolról közel látszanak, s közeledve feléjök, mintegy futnak az ember elől; másodszor: Törebegkhan kupolája, izlésteljes zománczozott téglákkal kirakva; végre Mazlumkhan szolugu.

Khivának mostani felosztása a következő:

Fővárosok és kerületek a hozzájuk tartozó falvakkal együtt, s mindeniknek távolsága az Oxustól.

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
1. Khiva . . .	6	*Nyugat felé:* Bedrkhan, Kinik, Akjap, Khaszian, Tasajak, Töjeszicsti. *Dél felé:* Sircseli, Sikhlar, Rafenek, Engerik, Pizekenik, Pernakaz, Akmeszdsid.

A város neve	Távolsága az Oxustól, mértföldekben (tas)	Falvak
		Kelet felé: Szajat, Kiat, Sikhbagi, Kettebag. *Észak felé:* Gendumgiah, Perise, Khalil, Nejszekhasz, Gauk, Csarakhsik, Zirsejtan, Ordumizan.
2. Hezareszp .	1	Dsengeti, Sikharik, Khodsalar, Himmetbaba.Bicsakcsi. Isancsepe, Bagat, Nogman, Besarik.
3. Jengi Ürgends	$1\frac{1}{4}$	Gajbulu, Sabadboju, Kucsilar, Oroszlar, Szabundsi, Köndsü, Szagrindsi, Akhunbaba, Karamaza, Kipcsaklar.
4. Kungrat . .	—	Kiet, Nogaj, Szarszar, Szakar.
5. Tashauz . .	6	Kamislikuk. Kongradlar, Karzalar, Jarmisboju, Basztirmali.
6. Görlen . . .	1	Dzselair, Jomuskali, Esim. Vezir, Alcsin, Taskali, Kargali.
7. Khodsa-Ili . .	2	Ketmendsi Ata, Dsarnike Najmanlar (az erdőségekben) Kamis Csali, Dervis Khodsa.
8. Csimbaj . . .	—	
9. Sahbad . . .	4	Khodsalar, Kefterkhane, Kökkamis.
10. Surakhan . .	—	
11. Kilids-baj .	$4\frac{1}{2}$	Khalimbeg, Bagalan, Alieliboju. Bozjapboju.
12. Mangit . . .	$\frac{1}{2}$	Permanacsa, Kiatlar, Kenegöz.
13. Kipcsak . .	—	Baszujapboju, Nogaj-isan, Kandsirgali. Kanlilar.
14. Khitai . . .	$1\frac{1}{2}$	Akkum, Jomurlutam, Kulaulu
15. Akderbend és Dsamli . . .	7	
16. Kiet . . .	$1\frac{1}{2}$	

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
17. Khanka . .	1	Meder, Gödse, Khodsalar, Sagallar.
18. Fitnek . . .	2	
19. Sabaz Veli . .	2	
20. Dsagataj . .	$4\frac{1}{2}$	
21. Ambar . . .	5	
22. Jengi Ja. . .	—	Basztirmali, Vejengan kal'eszi.
23. Nöksz . . .	—	Alcsin, Veszér.
24. Kökcseg . .	9	
25. Köhne Ürgends	6	
26. Kiat Kungrat . (Görlen és Jengi Ürgends közt)	2	
27. Nokhasz (Khanak és Heszareszp közt)	2	
28. Rahmet-birdi Beg (közel az Oveisz Karaajne hegyhez)		
29. Kangli . . .	1	
30. Jilali (Medemin és Tashauz közt)	8	
31. Kosköpür.		
32. Gazavat . .	6	

D. Termények, Ipar és Kereskedés.

A khivai földtalaj termékenységéről már többször volt szó, különös emlitésre méltó szép gabonája, s a jó rizs, főleg a görleni; a legszebb selyem Sahbadban és Jengi Ürgendsben termeltetik; van gyapot, s a rujan, egy neme a gyökereknek, melyből veres festéket nyernek; a khivai gyümölcsnél különbet nemcsak Persia és Tö-

rökországban, sőt Európában is alig találhatni. Ez utóbbiból kiemelendő a hezareszpi alma, a khivai őszibaraczk és granátalma, s főleg a hasonlithatatlan jóságu dinnyék *, melyek még a távol Pekingben is nagy hirben állnak, s a mennyei birodalom uralkodója nem feledé el azon ajándékok közt, melyeket a khinai tatárságból évenként kap, mindig néhány ürkindsi (ürgendsi) dinnyét is kikérni magának. Még Oroszországban is jól megfizettetnek; mert a ki egy szállitmány télidinnyét visz ki, ugyanannyi czukrot hoz érette vissza.

A khivai ipar terményei közül hires Közép-Ázsiában az Ürgends csapani, azaz: az ürgendsi kabát, mely két szinű, csikos szövetből van készitve (pamut vagy selyemből, sőt néha a kétféle fonal vegyülékéből), s a nálunk divatozó hálóköntösök formájára kiszabva; — továbbá a khivai réz edények, a hezareszpi és a tashauzi vászon.

Khiva a legnagyobb kereskedést Oroszországgal üzi. Egy-két ezer tevéből álló karavánok mennek tavaszszal Orenburgba, őszszel Asztrakhánba; s Nizsnejbe (elnevezésök szerint: Mäkäria) a vásárra gyapotot, selymet, bőröket, ruhákat a nogaj tatárok számára, chagrinbőrt és gyümölcsöt visznek, s hoznak ezek helyett katlanokat s más öntött vas edényeket (itt: dsögen), kattunt (mely nálunk butorok bevonására fordittatik, ott azonban a nő-ing előrészének készitésére szolgál), percailet, posztót, czukrot, vasat, rosz puskákat, s kevés diszműárut. Nagy a kivitel a halakban is; de ezeket az

* E dinnyék 4 különböző fajából magot hoztam, s a mint Gönczy Pál barátomnak e magokkal tett kisérletéből következtethetni, alföldi homokos vidékeinken sikerrel lesznek termelhetők.

VÁSÁR LÓHÁTON AZ ÖZBEGEKNÉL.

oroszok maguk viszik el három gőzhajó védelme alatt, melyek az Aral-tón járnak, s az utolsó orosz követség és Khiva közt kötött szerződés szerint Kungratig mehetnek. Persia és Herattal * Khiva igen csekély kereskedést űz, mert az ezen országokba vezető utak a turkmanok kezeiben vannak. Khiva és Asztrabad közt csupán a jomutok tartják fenn a közlekedést, kik évenkint 100—150 tevén hoznak oda fésü-készitésre való puszpángfát s egy kevés naftát. Bokharával már élénkebb a közlekedés. Ruhát s vásznat hordanak oda, s érette theát, fűszert, papirt, s ott készült könnyü diszműárukat hoznak. A belföldi kereskedésre nézve az ország minden városában hetenkint egy vagy két vásár tartatik. Még oly vidékeken is, melyekben nincs ház, hanem csupa nomádok laknak, egy Bazarli-dsajnak nevezett, s több agyagkunyhóból álló vásárhely épittetik a vásár megtartására, mely e vidékeken különös ünnepies alakot ölt. A középázsiai gyakran 10—20 mértföldnyiről eljő az ily helyre nehány tűért vagy más csekélységért, s ilyenkor legszebb lovára ül, s legjobb fegyverét viszi magával, hogy fitogtathassa magát.

E. A khánság lakossága.

Khivát 1. özbegek, 2. turkmanok, 3. karakalpakok, 4. kaszakok (kik nálunk kirgizeknek neveztetnek), 5. szartok és 6. persák lakják.

* Heratban s vidékén szeretik ugyan hordani a khiva-csapanit (a khivai kabátot), és drágán megis fizetik; de ez áruczikket Bokharán keresztül hozzák.

1. *Özbeg.*

Özbeg azon néptörzs neve, mely nagyobbrészt állandó lakhelylyel bírva, földmiveléssel foglalkozik, s az Araltó déli szögletétől Komulig (40 napi járásra Kasgartól, Khina benseje felé) terjedve, a három khánságban és a khinai tatárságban uralkodó fajnak tekintetik. Saját felosztásuk szerint az özbegek 32 fő taifé-re (törzs) oszlanak: 1. Kungrat, 2. Kipcsak, 3. Khitai, 4. Mangit, 5. Nöksz, 6. Najman, 7. Kulan, 8. Kiet, 9. Az, 10. Taz, 11. Szajat, 12. Dsagataj, 13. Ujgur, 14. Akbet, 15. Dörmen, 16. Ösün, 17. Kandsigali, 18. Nogaj, 19. Balgali, 20. Miten, 21. Dselair, 22. Kenegöz, 23. Kanli, 24. Icskili, 25. Bögürlü, 26. Alcsin, 27. Acsmajli, 28. Karakurszak, 29. Birkulak, 30. Tirkis, 31. Kellekeszer, 32. Ming.

E felosztás régi, és feltünő, hogy az emlitett földterületen még ezen egyes törzsek is csak nagyon elszórva találtatnak; s a kutató meg van lepve, sőt néha hinni sem akar saját szemeinek sem, midőn a khivai, khokandi és jerkendi özbegeknek nyelve, szokásai és arczkifejezése közt a nagy különbséget észreveszi, és ezek mégis magukat nemcsak ugyanazon nemzet, hanem ugyanazon törzs (taife) vagy clan (tire) tagjainak vallják.

Csak azt akarom emliteni, hogy Khivában a legtöbb özbeg törzs képviselve van, s hogy a khivai Khokanddal, Bokhara és Kasgarral szemben méltán büszke régi özbeg nemzetiségére. A khivai özbeg első pillanatra elárulja az irán elemmel való vegyületét; mert szakálla van, mely a turáninál mindig némileg mintegy idegen tulajdonnak tekinthető, mig az arcz szine s vonásai gyakran

a valódi tatár eredetet tüntetik fel. Jellemére nézve is a khivai özbeg egyéb törzsrokonainál többet ér; nyilt szívü s becsületes; megvan még benne azon vadság, mely a körülötte levő nomádokat jellemzi, de hiába keressük nála a keleti civilisátió csalárd okosságát, s a törökországi valódi oszmanlin kivül az egyetlen keleti faj, melyből még lehetne valamit képezni.

Azon körülmény, hogy az iszlami miveltség Khivában még nem áll ott, a hol Bokharában, egyik fő oka annak, hogy a khivai özbegek részint pogány nemzeti erkölcseikből, részint a parszi vallásos szokásokból még sokat megtartottak. A zene és a török népköltészet iránti előszeretet, melyeken a középázsiai nomád nagyobb szenvedélylyel csügg, mint bármely mivelt nemzet, itt hivebben s tisztábban tartá fenn magát, mint Khokandban, Bokharában és Kasgarban. A khivai dutar (két húrú guitarre) és koboz-játszók hiresek egész Turkesztanban. Nevai, a legnagyobb özbeg költő, általánosan ismeretes, és nem múlik évtized, melyben uj, bár másod s harmadrangu lyrikusok ne támadnának. Két testvérrel ismerkedtem meg Khivában; az egyik Munisz, kitünő verseket irt, melyek közül később többet ki fogok adni; a másik Mirab, Mirkhond nagy történelmi munkáját roppant türelemmel leforditá az özbeg török szójárásra, hogy fia, ki különben persául is tud, azt könyebben megérthesse. Húsz évig dolgozott rajta, de restelte másoknak megmutatni, mert frivol dolognak tartatik a valláson kivül még más tudományokkal is foglalkozni.

Több százados letelepedésök daczára még mindig megvan a khivaiakon előbbi hősi életök jellege. Torna, birkozás, különösen versenyfutás nálok gyakori dolgok,

s ez utóbbiakon gyakran nagy jutalmak tüzetnek ki. Minden jelentékenyebb lakodalmat 9-es, 19-es, 29-es versenynyel ünnepelnek meg, azaz a győző mindenből 9, 19, vagy 29 darabot kap, ugymint: 9 birkát, 19 kecskét stb., a mi gyakran jelentékeny értéket képvisel. A menyasszony és vőlegény közti versenyről már előbb szólottam. Az ország ős lakosaitól, kik tűzimádók voltak, némely ünnepélyek s játékok tartattak meg, melyek Közép-Ázsia egyéb részeiben az iszlam előtt szinte léteztek ugyan, de ma már teljesen feledve vannak.

2. *Turkmanok.*

Ezekről már bővebben emlékeztem. Khivában vannak jomutok, kik délfelé a sivatag szélét Gaszavatig, a Karajilgin, Kökcseg, Özbegjap, Bedrkend és Medemin vidékeket lakják; és a csaudorok, kik Köhne, s különösen Kizil Takir és Porszu vidékén találhatók, de leginkább a nyugati részen az Aral-tó és Kaspi-tenger között barangolnak. Göklenek igen kis számmal vannak.

3. *Karakalpakok.*

Az Oxus túlpartját lakják Görlentől átellenben majdnem Kungratig, a nagy erdőségek közelében. Lovuk kevés van, juh is alig. A karakalpakok azon hirben állnak, hogy nőik legszebbek egész Turkesztanban; de más részt roppant butáknak mondatnak, s e tekintetben számtalan adoma kering felőlök. Tiz főtörzset találtam köztök: 1. Bajmakli, 2. Khandekli, 3. Tersztamgali, 4. Acsamajli, 5. Kajcsili Khitai, 6. Ingakli, 7. Kenegöz, 8. Tombojun, 9. Saku, 10. Ontönturuk. Számukat 10.000 sátorra teszik. Emlékezetet meghaladó idők óta

Khivának alattvalói. Ezelőtt negyven évvel fellázadtak Ajdoszt vezérök alatt, ki Kungratba tört, de később Mehemmed Rehim khán által megveretett. Nyolcz év előtt Zarlig főnökük vezérlete alatt ismét felzendültek, kinek — a mint mondják, — 20,000 lovasa volt, kikkel nagy pusztitásokat vitt végbe, mig Kutlug Murad Bi által megveretve, serege szétoszlott. Utoljára, három év előtt, Er-Nazar alatt lázadtak fel, ki várat is épittetett magának, de szintén legyőzetett.

4. *Kaszakok* (Kirgizek).

Ezek utóbbi időben nagyrészt orosz uralom alá jutván, Khivában kevesen vannak. Közép-Ázsia e legnagyobb nomád néptörzséről Bokharáról szóltamban még meg fogok emlékezni.

5. *Szart*

A Bokharában és Khokandban tadsikoknak nevezett szartok teszik Kharezm persa őslakosságát, melynek száma itt aránylag már igen csekély, s persa anyanyelvét lassanként egészen felcserélte a törökkel. A szart, mint a tadzsik, ravasz és finom modoráról ismerhető meg; az özbeg nem igen szenvedheti, s jellemző dolog, hogy daczára a félezredes együttélésnek, az özbegek és szartok közt mindeddig igen kevés házasság köttetett.

6. *Persák.*

Az itt lakó persák, — mintegy 40,000-en, — részint rabszolgák, részint felszabadultak; s Akderbendben és Dsamliban egy kis gyarmatot alkotnak. A rabszolgának különben anyagi tekintetben nem rosz dolga van

Khivában, mert ravaszságával könnyen túl járva az egyszerü özbegnek eszén, hamar meg tud gazdagodni. Sokan, ha megváltották magukat, inkább ott telepszenek le, mintsem visszatérnének Persiába. A rabszolgát Khivában, dogma-nak, gyermekkorában azonban khanezad, azaz házi szülöttnek hivják. A szolgaság szégyenbélyege csak a harmadik izben enyészik el.

F. Khivának e századbeli történetéhez.

1. *Mehemmed Emin Inag* (1792—1800).

Nadir Sah * rögtöni elvonulása után, ki kardcsapás nélkül kerité birtokába a khánságot, a kis hordabéli kirgizek (vagy Üsztjurt kazagi, azaz felsőjurti kaszakok, a mint önmagukat nevezik), kezeibe került Khivában a főhatalom; s uralkodtak a múlt század végeig, midőn egy özbeg főnök a Konrad-törzsből felkelt, hogy a trónra való igényeit érvényesitse. Neve Mehemmed Emin Inag volt. E névvel akarta az utolsó özbeg uralkodó családból származását jelenteni, s csakugyan sikerült is egy kis sereget gyüjtenie, s avval a kaszak fejedelem ellen harczra szállnia. Ez azonban akkor még meglehetős hatalommal birván, ellenét többször megverte, ki végre Bokharába menekülve ott nehány évig visszavonultan élt. Párthivei azonban folytaták a harczot, s midőn már némi előnyöket vivtak ki, egy negyven lovasból álló küldöttséget menesztettek hozzá; melylyel ő vissza is tért, ismét kezébe vette a vezényletet, s ez alkalommal na-

* Miután 1740-ben Jolbarsz (oroszlán) sahot legyőzte, s nehány hónappal utóbb Heratba visszatért.

gyobb szerencsével, mert elűzte a a kaszakokat, s trónra lépvén megveté alapját a máig uralkodó háznak, melynek tagjai a tulsó lapon álló családfa szerint minden megszakadás nélkül követték a trónon.

2. *Iltazar khan* (1800—1804).

Folytatá a Bokhara elleni harczot, mert ez a kaszakok sülyedő hatalmát támogatta. Mig ő Csihardsuj vidékén volt elfoglalva, a bokharaiak által felbiztatott jomutok Khiva ellen rohantak, elfoglalták a várost, és főnökük Tapisdeli vezérlete alatt kirabolták. Iltazar gyorsan vissza akart térni, de visszamenetében a bokharaiak által megveretett, s futásközben az Oxus habjaiban lelte halálát. Utóda lön fia

3. *Mehemmed Rehim* (1804—1826);

kit Medrehimnek is neveznek. Rögtön a jomutok ellen fordítá fegyvereit, kiűzte őket a fővárosból, s gazdagon kárpótolta magát rajtok a szenvedett veszteségekért. Nem kevésb szerencsével járt el a karakalpakok ellen is, kik Ajdoszt alatt ellene fellázadtak, s kiket csakhamar ismét engedelmességre téritett; kevesebb sikert arattak fegyverei Kungrat ellen, hol rokonainak egyike iparkodott tőle a trónt elvitatni, kivel aztán tizenhét évig tartó háborút viselt. Midőn ez idő alatt e várost ostromlá, az állhatatos védő, nevetve sikeretlen fáradozásait, egy nap a torony tetejéről átkiáltá hozzá:

Ücs aj savun, azaz: három hónapra aludt-tej.
„ „ kavun, „ „ „ dinnye.
„ „ kabak, „ „ „ tök.
„ „ csabak. „ „ „ egy neme a halnak.

A KHIVAI URALKODÓ-CSALÁD SZÁRMAZÁSI FÁJA.

Mehemmed Emin Inag.
(1792—1800).

II. Iltazar khán, (1800—1804).

Rahmanbirdi Töre.	Rehimbirdi Töre.	Kutlug Murad Inag.	III. Mehemmed Rehim Khan. (1804—1826).

Kutlug Murad Inag fiai:

Mehrem Juszuf Beg.	Abdullah Beg. (Csak rövid ideig uralkodott).	Ivadullah Beg. Egy fiú, ki a trónra jutott.

III. Mehemmed Rehim Khan fiai:

IV. Allah Kuli khan. (1826—1841).	Szejd Mahmud Töre, (testvére, Szejd Mehemmed javára, lemondott igényeiről).	Szejd Eszad Töre.	Tangri Kuli.	IX. **Szejd Mehemmed Töre.** *(A most uralkodó fejedelem).*	Rahman Kul.

IV. Allah Kuli khan fiai:

Mehemmed Khodsa Töre.	Szultan Gazi Töre.	Szultan Mahmud Töre.	Abdul Aziz Töre.	VI. Mehemmed Emin khán. (1843—1855).	V. Rehim Kuli khán. (1841—1843).

VI. Mehemmed Emin khán fiai:

VII. Abdullah khán. (1855).	VIII. Kutlug Murad khán. (Csak három hónapig uralkodott).

Evvel azt akarta mondani, hogy van az év minden szakára külön élelmiszere, melyet bent a városban kaphat; nincs tehát szüksége kenyérre, s azért éhség által nem lehet hódolásra birni.

Atyja halálát megbosszulandó, Medrehim Bokhara ellen ment, melyben azon időben Emir Szejd, egy lágyeszű fejedelem uralkodott, ki a dervisségre adta magát. A khivaiak sok várost elpusztitottak Bokhara körül, s több ezer fogolyt szedtek össze. Az emir, kinek ezt hirül hozták, azt felelte: „Akhir Rigisztan amandur,“ azaz: megvan még a Rigisztan, * ez biztos hely, s azért nincs mit félnie. Nagy pusztitások után Medrehim zsákmánynyal terhelten hazatért, s uralkodása végszakában még Asztrabad körül a tekkéket és jomutokat hóditá meg.

4. *Allahkuli khán* (1826—1841),

a telt hazne (pénztár) mellett atyjától még a szomszédnépek közt szerzett nagy befolyást is örökölte, melynek megtartása folytonos háborúkba keverte. Bokharában a gyönge Szejdet az erélyes Naszrullah követte, ki atyjának szégyenteljes veszteségeit jóvá akarván tenni, háborút kezdett, melyben a khivai trónörökös Rehimkuli Töre megveretett. Ugyanezen időben jött hire, hogy az oroszok Orenburgból Khiva felé iparkodnak, sőt hogy a bokharai emir támadása is csak a hitetlenek izgatásának eredménye. Nagy volt a kétségbeesés, mert hir szerint az orosz sereg 80,000 emberből és 100 ágyúból állt. **

* Bokharának egyik főtere.

** Ez a khivaiak versiója, de telve nagyitásokkal. Az oroszok ereje Perovszky tábornok vezénylete alatt 10—12,000 emberből állt. Megveretésök főoka a kemény hideg volt, de aztán futás közben sokat kellett az üldöző khivai lovasoktól is szenvedniök.

Sokáig hiába várván az ingilizek segélyét Heratból, a khán mintegy 10.000 lovast Khodsa Nijaz Baj vezérlete alatt az oroszok ellen küldött, kik az Ügesikságon át már az Atjolu tóig hatoltak előre, mely hat mértföldnyire van Kungrattól. A khivaiak azt beszélik, hogy megtámadták az ellent, s hallatlan mészárlást vittek végbe soraiban. Sokan elfogattak, s két oroszt mutattak nekem Khivában, kik azon hadjáratból a fogságban visszamaradtak, s később, nyiltan áttérve az iszlamra, a khán által felszabadittattak, s ajándékot sőt még feleséget is kaptak tőle. A győzelem után a khán Dövkara vidékén két felől sánczokat hányatott, s ezeknek őrségét Khodsa Nijaz Baj-ra bizta, — de e sánczok már tiz év óta elpusztulva s elhagyatva állnak. Allahkuli, hogy az oroszok elleni szerencsét az istennek megköszönje, egy medreszét (collegiumot) alapitott, s azt gazdag javadalmakkal látta el.

Más részről a Bokhara elleni háború folytattatott; a göklenek is megtámadtattak, s nagy részök Khivába költözni kényszerittetett. *

5. *Rehimkuli khán* (1841—1843).

Atyja halála után a trónra jutva, rögtön a dsemsidiekkel, azon persa nomád néppel gyült meg a baja, mely a Murgab keleti partját lakja, s melyből a khivaiak 10,000 sátort a főnökkel együtt az Oxus partján, közel Kilidsbajhoz telepitettek. Más részről az akkor Merv

* Régi s különös szokás Khivában, egész törzseket egyszerre s erőszakkal az országba telepiteni, s mindenfele segélylyel ellátni, hogy — miután az ilyenek bosszúja soha le nem hül — közelből őrizhetők legyenek.

birtokában levő szarikok kezdtek az özbegekkel háborút. A khán ifjabb testvére, Medemin Inag, küldetett ellenök 15,000 lovassal, de a Khiva és Merv közti borzasztó úton a katonák soraiban betegségek ütöttek ki; s miután ugyanekkor a bokharai emir Hezareszp várost ostromlá, az Inag gyorsan ez ellen fordult fegyvereivel, legyőzte s békére kényszerité. Ugyanekkor meghalván Rehimkuli khán, utódja lőn

6. *Mehemmed Emin khán* (1843—1855),

ki, bár nem az örökösödési rend szerint, mert az elhaltnak fiai is maradtak, de előbbi érdemeinél fogva igazságos igényeket támaszthatott a trónra. Medemin khánt tartják az újabb időben Khiva legdicsteljesb uralkodójának; mert a kharezmi királyságnak, a mennyire lehetett, visszaadta 400 év óta elvesztett régi határait, s a környékbeli minden nomádok legyőzése által a khánságnak ugy tekintélyét, mint jövedelmeit jelentékenyen öregbité.

Két nappal utóbb, a mint a fehér nemezen magasra emeltetett, — a mi Khivában és Khokandban a trónralépés jelvénye *, — személyesen ment a szarikok, ezen legvitézebb turkman törzs ellen, melyet a mervi termékeny lapálylyal együtt meghóditani szándékozott. Hat hadjárat után sikerült a mervi várat bevennie, egy Jolöten nevü s annak közelében fekvő más erősséggel együtt. Azonban alig tért vissza Khivába, a szarikok újra fellázadtak, s a Mervben hátrahagyott parancsnokot az őrizettel együtt legyilkolták. A khán gyorsan uj hadjáratra kelt, melyben a dsemsidiek, a szarikok ősi ellen-

* E szertartás végzése a Dsagataj törzs akszakaljainak, a mint mondják, már Dsingiz khán óta kizárólagos szabadalma.

ségei is részt vettek. Ezek vezére Mir Mehemmed vivta ki a diadalt, s az özbeg hősök nagy bosszúságára diadalmasan bevonult Khivába.

A szarikok tehát meg voltak hóditva; de a tekkék, kik ekkor Karajap és Kabukliban, Merv és Akhal közt laktak, az évi adót megtagadva ellenségeskedni kezdettek; mire Medemin kényszerülve látá magát, még turkman vértől párolgó fegyvereivel ujra egy másik törzs ellen fordulni. Három hadjárat után, melyek alatt a homoksivatagban sok ember és állat elveszett, végre sikerült a lázadók egy részét legyőznie, s jomutok és özbegekből álló őrséget hagyott hátra két parancsnok felsősége alatt. Szerencsétlenségre e kettő közt csakhamar viszály támadt, mire az egyik visszatért Khivába, de büntetésül a khán által egy magas toronyról lelöketett. E tettével a khán a jomutokat mind ellenségeivé tette, titokban a tekkékkel kezdtek szövetkezni, s később halálának okai lettek. Ez időben Medeminnek 40,000 lovasa volt, özbegek és más adózó nomád törzsek férfiaiból; s e sereg egyik részét az oroszok ellen, kik akkor az Aral tó keleti részétől Khiva felé közeledtek, Khodsa Nijaz Baj sánczaira küldé. Másik részével azonban maga ment Mervbe, hogy ott a szünni nem akaró turkman zavaroknak egy csapással véget vessen. Rögtön bevette Karajapot és Szarakhsz (a régi Syrinx) ellen ment. Ennek közelében egy dombon *, sátrában pihentében, táborának közepette nehány vakmerő ellenséges lovas által megtámadtatott; s ámbár felkiáltott: „Men Hazret em!“ (én vagyok a khán!) feje levágatott,

* E halomról beszélik, hogy Ebu Muszlim, a bagdadi khalifák hatalmas hűberese s később ellensége, szintén itt halt meg.

a nélkül hogy szolgái közül csak egy is segitségére siethetett volna. A levágott fej láttára, melyet a turkmanok a persa sahnak * küldtek ajándékul, páni rettegés tört ki seregében. A hadak mindazonáltal rendben vonultak vissza s útközben

7. *Abdullah khánt* (1855—1856)

kiáltották ki uralkodóvá, ki alig érkezett a fővárosba: a trónviszályok már megkezdődtek. Egy idősb koránál fogva tulajdonképen jogos trónkövetelő, Szejd Mahmud Töre, minden molla s az ország nagyjai előtt kardot vont, s az által vélte jogát érvényesithetni, ha a khánt rögtön agyonvágja; de haragja lecsillapittatott, maga pedig később elzáratott. A jomutok is két herczeget vontak magukhoz, kiket a trónra akartak segiteni, de e szándék hamar kitudódván, a herczegek megfojtattak, a jomutokra nézve pedig, mert ellenséges érzületök már bizonyos volt, elhatároztatott, hogy meg fognak büntettetni. A khán néhány ezer lovassal ment ellenök, de ők ártatlanoknak tetteték magukat, s miután a törzs akszakaljai, a hódolás jeléül meztelen kardokat akasztva nyakaikba mezitláb jöttek eléje, a khán ezúttal békét hagyott nekik. Két hónap múlva azonban a jomutok ismét ellenséges indulatot mutattak; a khán megharagudott, gyorsan 2000 lovast szedett össze s a most már nyiltan ellenszegülő lázadókat magtámadta, — azonban szeren-

* A sah, kinek volt oka Medemintől félni, mert ez Szarakhsz bevétele után bizonyosan Mesedet is megtámadta volna, eleinte nagy tisztességben tartá ellenének levágott fejét, s a várkapu (Dervaze daulet) előtt kis kápolnát épittetett számára. Később azonban, miután hire járt, hogy a jámbor siiták azt egy imamzade sirjának tartják, s igy vétkes tévedésre ád okot, ismét leromboltatá.

csétlenül. Az özbegek futni kényszerültek, s midőn a khánt keresték, kiviláglott, hogy ő az elsők közt esett el, s a többi halottakkal együtt észrevétlenül, ugyanazon árokba dobatott. Utódjává neveztetett

8. *Kutlug Murad khán* (csak 3 hónapig uralkodott),

az elhúnytnak ifjabb testvére, ki bátyja oldalán harczolt, és nehéz sebekkel terhelten tért vissza. Nemsokára készült folytatni a harczot, mely bátyjának életébe került, midőn a jomutok főnökei békeajánlatokat tettek neki, s megigérték, hogy legközelebb a khán unokatestvérével együtt, ki az ütközetben kezeik közé került, hódolatuk nyilvánitására Khivában meg fognak jelenni. A khán és miniszterei ezen igéreteknek hitelt adtak, kitűzték a napot, s a jomutok, legjobb lovaikon, legszebb fegyvereikkel megrakva, 12,000 emberrel csakugyan megjelentek. A hódolás napjának reggelén a khán először is rokonát fogadá, ki őt megölelvén, alattomosan tőrt szúrt mellébe. A khán összerogyott s a turkmanok a jelenlévő szolgákra rohantak. A nagy zavarban a mehter a vár falára lépett, s annak ormairól tudtul adván a népnek a gaztettet, felszóllitá a khivaiakat, hogy minden a városban lévő jomutot siessenek legyilkolni. Az elkeseredett lakosság a turkmanokra tört, kik megrettenésökben elkábulva, mint a juhok a mészáros kezében, vérzettek el a khivaiak fegyvere, sőt sokan a nők kései alatt is. Khiva utczáin patakzott a vér, s hat napig tartott, mig a holttesteket mind el tudták takaritani.

E mészárlás után nyolcz napig Khiva fejedelem nélkül volt, s ekkor a koronát a nép a különben derék Szejd Mahmud Törének ajánlá; ki azonban opium-szivási

szenvedélye miatt ifjabb testvére javára a trónról lemondott. S igy fejedelem lett

9. *Szejd Mehemmed khán* (1856-tól máig),

általánosan lágyeszűnek elismert ember, kiről az olvasó már hallott valamit. Uralkodása alatt a jomutokkal való polgárháboru sokat pusztitotta Khivát; az előbbi khánok által alapitott gyarmatok szétdúlva s elhagyatva állnak, mig a jomutok s özbegek egymást ölve, gyermekeiket s nejeiket kölcsönösen rabszolgaságra vitték, addig a bevándorolt dsemsidiek — e mondás szerint : „Inter duos litigantes tertius gaudet," — a fegyvertelen lakosságot megtámadták, Kilidsbajtól Fitnekig egész Khivát elpusztitották, s gazdag zsákmánynyal megrakodtan, 2000 persa rabszolga kiséretében, kiket e zavarok alatt felszabaditottak, visszatértek a Murgab partjaira.

Szegénység, epemirigy, döghalál, és a népesség fogyása végre békére kényszeritett, midőn orosz befolyás által felizgatva egy Mehemmed Penah nevü trónkövetelő Kungratban kitűzte a lázadás zászlaját, s Mangislakon keresztül rögtön követséget inditott Asztrakhánba, az orosz padisah védelmét kikérni. De e küldöttségnek elment a hire, s a követek útközben megölettek. Később Mehemmed Penah, midőn orosz pénze elfogyott, saját párthivei által meggyilkoltatott; a lázadás főczinkosai pedig becsomagoltattak, az az : kezeik nedves bőrrel testükhöz varratván Khivába küldettek, hol borzasztó halál várt reájok.

XVIII. FEJEZET.

BOKHARA.

BOKHARA VÁROSA, KAPUI, RÉSZEI, MECSETJEI, COLLEGIUMAI. — A KATALIN CZÁRNŐ ÁLTAL ALAPITOTT COLLEGIUM. — A MEDRESZÉK RENDELTETÉSE NEM A TUDOMÁNY, HANEM A FANATISMUS ÉLESZTÉSE. — BAZÁROK. — A RENDŐRSÉGI RENDSZER SZIGORUBB, MINT BÁRHOL ÁZSIÁBAN. — A BOKHARAI KHÁNSÁG. — LAKOSOK: ÖZBEGEK, TADSIKOK, KIRGISZEK, ARABOK, MERVIEK, PERSÁK, HINDUK, ZSIDÓK. — A KORMÁNY. — KÜLÖNFÉLE HIVATALNOKOK. — POLITIKAI FELOSZTÁS. — A HADSEREG. — A BOKHARAI TÖRTÉNET RÖVID KÖRVONALOKBAN.

. . . *regnata Cyro*
Bactra . . . *Tanaisque discors.*
Horatius, *Od.* iii. 29, 27-8.

A. Bokhara Városa.

Bokhara város határát, melyet egy napi járásra terjedőnek mondtak nekem, négy mértföldnyinél nem találtam nagyobbnak. Bár a vidék meglehetősen müvelt, e pontban Khiva mégis nagyon tulhaladja. A városnak 11 kapuja van: Dervaze Imam, d. Mezar, d. Szamarkand, d. Oglan, d. Talpacs, d. Sirgiran, d. Karaköl, d. Sejkh Dselal, d. Namazgiah, d. Szalakhane, d. Karsi, s két főrészre, a Deruni sehr-re (belváros) s a Beruni sehr-re (külváros), valamint több városrészre osztatik.

melyek közül a Mahallei Dsujbar, Khiaban, Mirekan. Malkusan, Szabungiran a legnevezetesebbek.

A nyilvános épületeket, piaczokat az olvasóval már az első részben kis előleges rajzban ismertettük meg, de mind e mellett meg akarjuk kisérteni e pontról szóló jegyzeteinket röviden összefoglalni.

Mecsetek.

A bokharai azt mondja, hogy szülővárosában 360, részint nagy, részint kisebb mecset van, s hogy a jámbor müszülman szórakozásul minden nap mást látogathat meg. Én a nevezett számnak alig felét találhattam meg, s csak a következők emlitésre méltók: 1. Meszdsidi Kelan, melyet Timur épittetett fel, Abdullah khán pedig megujitott. Az emir itt tartja a nép nagy összecsődülése között pénteki imádságát. 2. Meszdsidi Divanbegi, melyet bizonyos Nezr, Imamkuli Khán emir divanbegi-je (államtitkár) a hasonnevü tóval és medreszével 1029-ben (1629) épittetett. 3. Mirekan és 4. Meszdsidi Mogak, földalatti épület, hol némelyek állitása szerint az első müszülmanok, mások szerint az első tüzimádók tartották volna vallási összejövetelöket. Az első állitás alaposabbnak látszik, mert először is a tüzimádók, a városon kivül, a szabadban megfelelőbb helyet találhattak volna, s mert másodszor sok kúfi felirat tanusitja ez épület iszlami eredetét.

Medreszék (collegiumok).

A bokharai a medreszék számával is épen ugy dicsekszik és azt 360-ra teszi, bár nincs több 80-nál. A legnevezetesebbek a következők: 1. Medresze Kökeltas, épittetett 1426-ban; 150 cellája van, melyek mind-

egyike 100—120 tillába kerül*. Az első osztály növendékeinek évenkint öt tilla jövedelmük van. 2. M. Mirarab, 1529-ben épittetett és 100 czellája van, melyek mindegyike 80—90 tillába kerül, és 7 tilla jövedelemmel bir. 3. Kosmedreszei Abdullah khán (az Abdullah khán medresze-párja), 1572-ben épittetett, szintén körülbelől 100 czellája van, melyek azonban kisebb értéküek, mint az előbbeniek. 4. M. Dsujbar, 1582-ben a hasonnevü nagy tudós s ascéta egy unokája által épittetett; ez a leggazdagabban van javadalmazva, mert minden czella 25 tilla jövedelemmel bir, de nem nagyon lakott, mivel a város legszélsőbb végén fekszik. 5. M. Turszindsan, hol minden czellának öt tilla évi jövedelme van. 6. M. Ernazar, melyet Katharina czárnő követei egyikével épittetett fel, 60 czellával, mindegyik 3 tilla jövedelemmel.

Általában Bokhara és Szamarkand collegiumai okozták, hogy nem csak az egész iszlamnak, hanem nekünk Europában is Közép-Ázsia főiskoláiról rendkivüli fogalmunk volt. A fölületes szemlélő az ily intézetek épitésénél nyilvánuló áldozatkészséget könnyen tarthatá a magasb törekvés tanujelének. Sajnos, hogy az egész mozgalom csak a vak fanatismuson alapul, s mint a középkorban, ugy jelenleg is ez iskolákban egy kevés logikán (mantik) s bölcsészeten (hikmet) kivül kizárólagosan a koránban s vallási kérdésekben adatik oktatás.** A

* A medresze felépittetése után a czellák elajándékoztatnak, a későbbi birtokosok azonban csak megszabott árért kaphatják meg azokat.

** Akadnak bizonyára itt is olyanok, kik a költészettel és történettel szeretnének foglalkozni, de ezt csak titokban szabad tenniök, mert szégyennek tartatik az ily kicsinyes dolgokkal való bibelődés.

tanulók összes számát nekem 5000-re mondták. Ezek nem csak Közép-Ázsia minden részéből, hanem Indiából, Kasmirból, Afghanisztanból, Oroszországból és Khinából is csoportosodnak itt össze, s a szegényebbek az emirtől évdijt nyernek, mert Bokhara a medreszéknek s az iszlam szigoru megtartásának köszönheti a befolyást, melyet a többi szomszédos tartományon bir.

Bazárok.

Oly bazárok, minőket a persa fővárosokban találhatni, nincsenek itt. Csak egynehány van boltozva s kőből épitve, a legnagyobb rész fával vagy náddal fedett, mely hosszu rudakra illesztetik. Különben többféle bazár van: Tim Abdullah Khan, melyet a hasonnevü fejedelem Mesedből való visszatérte után (1582) persa mintára épittetett; Resztei Szuzengiran, hol a varró-eszközöket árulók, s r. Szarrafan, hol a pénzváltók s könyvárusok állnak, r. Zergeran, az aranymüvesek-, r. Csilingeran a lakatosok-, r. Attari, a füszerárusok-, r. Kannadi, a czukrot- s édességet árulók-, r. Csajfurusi a theaárusok-, r. Csitfurusi, bazari Latta a vászon árusok- és Timcse darajfurusi a füszerkereskedőknek helye sat. Minden bazárnak saját akszakal-ja van, ki az emirnek a rend- s a fizetendő dijakért felelős. A bazárokon kivül még körülbelől 30, mind kis karavanszeraj van, melyek részint áruk raktárának, részint az idegenek lakhelyéül szolgálnak.

Rendörség.

Bokharában oly szigoru a rendőrség, mint az előttünk ismeretes Ázsia egyik más városában sem. Nappal

a rejsz személyesen meglátogatja a bazárokat s nyilvános helyeket, vagy kiküldi számos emberét s kémét, s körülbelől két órával napnyugta után senkinek sem szabad az uton mutatkozni. A szomszéd nem látogathatja meg szomszédját, s a betegnek orvosság hiányában el kell vesznie, mert az emir engedélyt adott, hogy őt magát is fogják el, ha a mirsebek (éji őrök) az utczán tiltott időben találják.

B. A Bokharai Khánság.

Lakosok.

A khánság jelenlegi határai keletről a khokandi khánság és Bedakhsan hegyei, délről az Oxus a Kerki és Csihardsuj tulsó kerületekkel, nyugotról s éjszakról a nagy sivatag. A határokat különben ép oly kevéssé lehet pontosan msghatározni, mint a lakosok számát. Tulzás nélkül 2 ½ millióra tehetni az összes számot, kik letelepedettekre s nomádokra, valamint nemzetiség szerint özbegek,- tadsikok-, kirgizek-. arabok-, merviek-. persák-, hinduk-, és zsidókra oszlanak.

1. Özbegek.

Ezek ugyanazon 32 törzsből állanak, kiket Khivánál megneveztünk, de kharezmi törzsrokonaiktól észrevehetőleg különböznek mind arczjelleg, mind jellemre nézve. Bokhara özbegjei a tadsikok-kal szorosb összeköttetésben éltek, mint a khivabeliek a szart-okkal, s e közben a nemzeti jellegből s az özbeg egyszerü, őszinte természetességből sokat is vesztettek. Mint a khánság uralkodó népe. mert maga az emir is özbeg s a Mangit

törzsből való, az ország haderejét is képezik, habár a magasb rangu tisztek csak gyéren vétetnek az özbegek soraiból.

2. *A tadsikok.*

Közép-Ázsia összes városainak ez ősi lakói, itt a legnagyobb számmal vannak, miért is Bokhara az egyetlen hely, hol a tadsik nemzetiségére büszke. Megemlékezik még előbbi hazája, a régi Khoraszan* határairól: keleten Khoten (Khinában), nyugaton a Kaspi tenger, éjszakon Khodsend, délen India. Kár, hogy e nép régisége s előbbeni nagysága daczára minden bűnben s aljasságban a legnagyobb fokot érte el, s ha bennök a régi Ázsiát, nemünk bölcsőjét látjuk visszatükrözve, ama régi időkben csakugyan szomoru viszonyok lehettek.

3. *Kirgizek***,

vagy kaszakok, a mint magukat nevezik, a bokharai khánságban csak kis számmal vannak ugyan, csekély jegyzeteinket azonban e népről, mely valamint számra a legnagyobb, ugy a nomád-élet eredetiségében Közép-Ázsiában a legfigyelemreméltóbb, ezennel itt alkalmilag el akarjuk mondani. Vándorlásaimon sokszor találtam egy-egy kirgiz sátor-csoportot, de valahányszor számuk

* Khor a régi persában napot jelent, szan vidéket, Khoraszan tehát a nap vidékét jelenti, azaz keletet.

** Kir, annyit tesz, mint mező, giz vagy gez a gizmek ige törzse, azaz: vándorolni, széltiben járni. Igy a kirgiz szó török nyelven oly embert jelent, ki a mezőkön vándorol, egyszóval nomádot s általában minden nomád népet e névvel szokás nevezni. Kirgiz természetesen mint törzs-elnevezés is használtatik, hanem a kaszakok csak egy alosztályánál, kik Khokandban, Hazreti Turkesztan vidékén vannak.

után tudakozódtam, szemembe kaczagtak s a felelet mindig ez volt: „Számláld meg előbb a sivatag homokszemeit, akkor majd megszámlálhatod a kirgizeket is.“ Ép oly kevéssé mondhatók meg határaik. Annyit tudunk, hogy a nagy sivatagot lakják, mely Sziberia, Khina, Turkesztan s a kaspi tenger között terül el, s valamint e vidék, ugy társadalmi viszonyaik eléggé bizonyitják, hogy mily téves azok nézete, kik a kirgizeket majd az orosz, majd a khinai hódoltságban gondolják. Oroszország, Khina, Khokand, Bokhara és Khiva csak addig parancsolnak a kirgizeknek, mig az adó beszedésére kiküldött tisztjeik a nomádok között időznek. A kirgizek az adóbehajtást is erőszakos rablásnak tekintik, s köszönetre hiszik magukat kötelezetteknek, hogy az illetők a tizedrészszel, vagy más dijszabályzattal megelégszenek. Minthogy a világ-forradalmak évszázadok, sőt talán évezredek óta a kirgizekre csak csekély befolyással lehettek, e népnél, melyet csak egyes töredékeiben láthattunk, ama szokások s erkölcsök leghivebb képe található fel, melyek az ős idő turan népeit jellemzik, s az erény és nyerseség ama különös vegyülékét képezik. Feltünő a náluk tapasztalható nagy rokonszenv a zene és költészet iránt, különösen pedig aristocraticus büszkeségük. Ha két kirgiz találkozik egymással, mindjárt azt kérdezik: „Jeti atang kimdir?“ kik a te hét atyád (ősöd)? A kérdezett, még a nyolcz éves gyermek is, mindig pontosan megfelel, ellenkező esetben rendkivül müveletlen- s neveletlennek tartatik. Vitézségre nézve a kirgizek az özbegekkel s nevezetesen pedig a turkmanokkal nem mérközhetnek, az iszlam is náluk sokkal gyöngébb lábon áll, mint az utóbbiaknál. Csak a gazdag baj-ok

szoktak a városból egy-egy mollát megfogadni, ki aztán juhok, tevék s lovakban fizetendő bizonyos dijért házuknál a tanitó, pap és titkári helyet tölti be. Ránk europaiakra nézve a kirgizek, ha többször érintkeztünk is velök, mindig csodálatos jelenségek maradnak. Naponkint, égető hőségben ép ugy, mint ölnyi magas hóban, minden holmijukkal, néhány óráig vándorolnak, hogy néhány órára ismét letelepedjenek; a kenyér létezéséről mit sem hallottak, s élelmök egyes egyedül tejből s husból áll. A kirgiz a városi lakost vagy más letelepedettet betegnek vagy bolondnak tartja, s mindenkit megsajnál, kinek arcza nem mongol jellegü. A kirgiz aesthetikai nézete szerint a mongol fajban megtestesült a szépség netovábbja, mert isten a kiálló csontok által a lóhoz tette hasonlóvá, ezt pedig a kirgiz minden teremtett lény koronájának tekinti.

5. *Arabok.*

Ezek azon harczosok utódai, kik Kutejbe alatt, a harmadik khalifa idejében részt vettek Turkesztan elfoglalásában, s később ott le is telepedtek, de az arczjellegen kivül keveset tartottak meg hedsazi és araki testvéreik jellemző tulajdonaiból; csak néhányat találtam közöttük, kik arabul beszélnek. Számukat 60000-re teszik. Legnagyobb részt Vardanzi és Vafkend vidékén laknak.

5. *A merviek.*

Azon 40,000 persától származnak, kiket Szaid Khán emir 1810 táján, midőn Mervet a szarikok segélyével elfoglalta, Bokharába áttelepitett. Származásukra

nézve tulajdonképen törökök Azerbajdsan s Karabagból, kiket Nadir sah hozott régi hazájukból Mervbe. A tadsik után a mervi a legravaszabb Bokhara városában, de nem oly gyáva, mint amaz.

6. *Persák.*

Részint rabszolgák, részint olyanok, kik kiváltván magukat, Bokharában telepedtek le, hol minden vallási elnyomatás daczára, miután a siíta-felekezet szertartásait csak titokban végezhetik, kereskedés s kézi iparral örömest foglalkoznak; mert itt olcsóbban megélhetni, s a nyereség könnyebb, mint saját hazájokban. A persa, ki szellemi tehetségre nézve a közép-ázsiait nagyban fölülmulja, a rabszolgaságból a legmagasb tiszti rangokra szokott fölemelkedni. A mint alig van a tartományokban kormányzó, ki ez vagy ama hivatalban ne használna persákat, kik előbb rabszolgái voltak s hozzá hivek maradnak; igy az emir környezetében hemzseg a sok persa, s a khánság első tisztviselői e nemzethez tartoznak. Bokharában a persákat oly embereknek tekintik, kik már többet érintkeztek a frengikkel s ezek ördöngös eszétől már többet is tanultak. Muszaffar-eddin emir különben keserűn megérezné, ha Persia megtámadná, mi már szándokában is volt; mert hadseregével, melynek parancsnokai Sahrukh khan és Mehemmed Haszan khan, s topcsibasi-jai (a tüzérség vezérei) Zejnel bej, Mehdi bej s Leszker bej, mind persák, ugyan kevésre menne.

7. *A Hinduk.*

Számra ugyan csak 500-an vannak, s ezek is család nélkül a fővárosban s a tartományokban elszórva

élnek, de csodálatos, hogy az egész pénzkereskedés ezek kezében van. Nem lehet vásár, még faluban sem, hogy az uzsorás hindu ott meg ne jelenjen. Mikor a legalázatosabb is, mint az örmény Törökországban, az özbeget rettenetesen megcsalja, s minthogy a jámbor kadi a Visnu-imádóval a legtöbb esetben együtt czimborál, az áldozat csak gyéren siklik ki kezéből.

8. *Zsidók.*

Körülbelől 10,000 van a khánságban, kik legnagyobb részt Bokharában, Szamarkandban és Karsiban tartózkodnak, s inkább kézműiparral, mint kereskedéssel foglalkoznak. Eredetükre nézve persa zsidók és pedig az első fogságból. Kazvinból s Mervből ezelőtt 150 évvel vándoroltak ide, s a legnagyobb elnyomatás és megvetés között élnek. Csak a küszöbön szabad mutatkozniok, ha valamely igazhivőt akarnak meglátogatni, s ha az utóbbi akar hozzájok jönni, saját házukat sietve elhagyva, az ajtó elé kell állniok. Bokhara városában évenkint 2000 tilla dsizie-t (adót) fizetnek, melyet a községi előljáróhoz át, s ezért kétszer könnyeden arczul ütik, mit a korán a hódolás jeléül rendel. A szabadalmak hirére, melyeket a zsidók Törökországban élveznek, nehányan Damaszkusba és Szyriába vándoroltak ki, de ennek csak titokban szabad történnie, mert másként a kivándorlási kedv vagyonvesztéssel és halállal büntettetik. Feltünő, hogy mint tartják fel a pósta-közlekedést az évenkint Turkesztanból Mekkába menő hadzsik által; utitársaim is több levelet hoztak s mindenütt fölkeresték az illetőket, kiknek a levél czime szólt.

Kormány.

A bokharai kormányzási alak csak keveset tartott meg az ó-persa vagy arab jellegből, mert itt a török-mongol elem játszsza a főszerepet. Az alkotmány, bár a hierarchiának nagy befolyasa van reá, katonai, s annak élén az emir áll, mint generalissimus, fejedelem és vallási főnök. Az ország katonai s polgári hatóságai a következőkre oszlanak: *a*) kette szipahi, azaz magasabb hivatalnokok; *b*) orta szipahi, azaz közép hivatalnokok és *c*) asagi szipahi (zabit.) Az első két osztályba szabály szerint csak urukdar-okat, azaz jó családbelieket kellene fölvenni, mert hivatalaikba jerlik azaz fejedelmi kézirat és billig* azaz diszjelvények által igtattatnak be, de már régtől fogva persák is, kik előbb rabszolgák voltak, tiszteltettek meg e hivatalokkal.

Következő sorozat némi áttekintését nyujtja a hivataloknak, a mint azok az emirtől lefelé rendben következnek:

Kette szipahi	1. Atalik. 2. Divanbegi (államtitkár). 3. Pervanedsi, a pillangó ember, mint az udvarnál nevezik, mert az emirtől mint futár fontos ügyekben ide oda küldetik.
Orta szipahi	4. Tokhszabaj, tulajdonképen tughszahibi, t. i. ki tugh-ot (lófarkot) hord zászlóul. 5. Inag. 6. Mirakhor (lovász mester).
Asagi szipahi (zabit.)	7. Csohragaszi, tulajdonképen csehreagaszi, azaz: arczember, mert a nyilvános fogadtatásoknál az emirrel szemközt áll.

* A jerlik és billig ó-török szavak. Az elsőnek jelentése: irni, a gyök jer, a magyarban ir, törökül jaz; a második annyit tesz, mint jel, jelvény, a magyarban bélyeg.

Asagi szipahi (zabit.)
- 8. Mirzabasi (főirnok).
- 9. Jaszaulbegi és kargaulbegi.
- 10. Jüzbasi.
- 11. Pendsabasi.
- 12. Onbasi.

Ezeken kivül még az emir háztartása emlitendő fel, melynek élén a kusbegi (vezir), mehter, deszturkhandsi (főudvarmester) s a zekiatsi (vámos) állanak; ez utóbbi pénzügyminiszteri minőségében az emirnek egyszersmind háznagyja. Ezek után következnek a mehrem-ek (kamarások), kiknek száma a viszonyok szerint nagyobb vagy kisebb, s kik rendkivüli ügyekben mint biztosok küldetnek a tartományokba. Minden alattvaló, ha a kormányzó itéletével nincs megelégedve, az emirhez fordulhat s ekkor egy mehrem-et kap ügyészül. Ez vele elutazik az illető tartományba, megvizsgálja az ügyet s eldöntésre az emir elé terjeszti. Említendők még: az odadsi-k (ajtónállók vagy szertartók), a bakaul-ok (tárnokok) és a szelamagaszi, ki nyilvános meneteknél az emir helyett viszonozza a „Ve alejkum esz-szelam“ üdvözlést. E hivatalok s méltóságok a mostani emir alatt csak névlegesen vannak meg, mert az minden pompa ellensége és több állást betöltetlenül hagyott.

Politikai felosztás.

A khánság politikai felosztása, mint Khivában, a nagyobb városok számán alapul. Bokhara jelenleg a következő kerületekből áll, melyeket azok nagysága és népességük száma szerint akarunk elősorolni: 1. Karaköl, 2. Bokhara, 3. Karsi, 4. Szamarkand, 5. Kerki, 6. Hiszar, 7. Mijankal vagy Kermineh, 8. Kette Kur-

gan, 9. Csardsuj, 10. Dsizzak, 11. Oratepe, 12. Sehri Szebz; ez utóbbi majdnem oly nagy, mint Szamarkand, de az emirrel való folytonos harczai miatt a khánsághoz csak részben számitható. A kormányzók, kik rangra nézve divanbegi-k, vagy pervanedsi-k, a tartomány jövedelméből bizonyos részt kapnak, de rendkivüli esetben erről le kell mondaniok. Minden kormányzó közvetlen parancsa alatt egy tokhszabaj, egy mirzabasi, egy jaszaulbegi s több mirakhor és csohragaszi áll.

Haderö.

A khánság állandó hadserege 40,000 lovasból állana, e számról azonban 60,000-ig lehet megszaporítani. Karsi és Bokhara járulnának ehhez a legtöbbel. A karsibeliek különösen hiresek vitézségük miatt. Igy beszélik Bokharában, de ez állitást tulzottnak találtam, mert az emirnek Khokand elleni hadjáratában, mely alkalommal hadserege legföljebb 30,000 emberből állt, drága zsoldon kellett segélycsapatokat tartania, mit a takarékos Muzaffar-eddin bizonyosan nem tett volna, ha a föntebbi szám igaz volna. A zsold, mely csak háboru idejében fizettetik, havonkint 20 tengéből (11 shilling sterling) áll, melyből a legénynek lovát is el kell látnia. Ezen kivül a zsákmány fele a legénységet illeti. Különben csakugyan talányos, hogy az emir, alattvalóinak tetemes száma mellett nem tud nagyobb hadsereget tartani, s az is különös, hogy az 50,000 erszari soraiból, kik adót fizetnek neki, nem alakit segélycsapatokat s inkább a tekkékhez fordúl, sőt a szarikokat 4000 tilla évi zsolddal tartja szolgálatában.

C. Bokhara Történetéhez.

Efrasziab, a nagy turani hős, tartatik Bokhara alapitójának. A korábbi történetet tarka mesék pótolják, s ezekből csak annyit következtethetünk, hogy ama vidéket a török hordáknak betörései már ősidőktől fogva rémülettel tölték el, mely vidék persa lakossága már a Pisdadiak idejében az irani rokonoktól el volt választva. A tulajdonképeni történet első fonala csak az arab hóditásnál kezdődik, és sajnálnunk kell, hogy a merész kalandorok nem hagyták hátra tetteiknek több irott emlékét, mint a mennyi a Tarikhi Taberiben s más több arab forrásban van elszórva. Az iszlam Mavera-ül-nehr-ben (az Oxus és Jaxartes folyamok közötti tartományban) nem gyökerezhetett meg oly könnyen, mint más tartományokban, s az araboknak a téritést mindig meg kellett ujitniok, valahányszor hosszabb távollét után a városokba visszatértek. A Dsengiz khan általi elfoglaltatásáig (1225) Bokhara és Szamarkand, valamint az akkori nevezetesb városok Merv (Mervi Sah Dsihan, azaz Merv, a világ királya), Karsi (Nakhseb) és Belkh (Um-ül-bilad, az az: a városok anyja), Persiához tartoztak, bár a khoraszani kormányzóság számára, mint akkor neveztetett, Bagdadból külön beigtatási ferman állittatott ki. A mongolok berohanásakor a persa elemet a török egészen háttérbe szoritá, az özbegek mindenütt kezükbe ragadták a kormány gyeplőit, s Timur a sántitó világhóditó Sehri Szebzből (a zöld város), nem akart kevesebbet, mint Szamarkandot egész Ázsia fővárosává tenni. Vele azonban tervei is elhunytak, s a khánság tulajdonképeni részletes története a Sejbani házzal kez-

dődik, melynek alapitója, Ebulkhejr khan, a Timur-nemzetség hatalmát saját házájában megtörte. Sejbani Mehemmed khan, Ebulkheir khan egyik unokája, Bokhara határait Khodsendből Heratig kiterjeszté, s midőn Mesedet is meg akarta támadni, Iszmael sahtól megveretett s 916-ban (1510) elhullt a csatában. Utódjai közül Abdullah khan (szül. 1544-ben) volt egyike a legnevezetesebbeknek; ujra elfoglalta Bedakhsant, Heratot és Mesedet, s megérdemli, hogy a közmüvelődés s kereskedelem körül kifejtett törekvéseiért II. Abbasz sah, Persia nagy királya mellé helyeztessék. Uralkodása idejében Bokhara utjai karavanszerajok és szép hidakkal, a sivatag cisternákkal volt ellátva, s az ebbeli összes maradványok az ő nevét viselik. Fia, Abdul Mumin khan 1004 (1595), nem sokáig tartható fen magát a trónon, mert meggyilkoltatott, s Tököl kirgiz-főnök berohanása után, ki mindent elpusztitott, a Sejbani-ház utolsó sarjai is csakhamar elhulltak.

Az ezt követett hosszas zürzavar s polgári háboruban nevezetesen Veli Mehemmed khan, a Seibani-család egyik távolabbi oldal-rokona, és Baki Mehemmed khan küzdöttek egymással a trónért. Midőn az utóbbi 1025-ben (1616) Szamarkandnál csatában elesett, az előbbi megalapitá dynastiáját, mely, mint állitják, Ebul Fejz khanig élt, ki Nadir sahtól (1740) békét kért. E korszakban az Imamkuli khan és Nazir Mehemmed khan (1650) uralkodók leginkább kitüntették magukat, s az isan-osztály bőkezü pártolása által sokkal járultak ahhoz, hogy a vallási rajongás Bokharában, valamint egész Turkesztanban oly fokot ért el, minőt az iszlam világ semmi korban vagy országban nem mutathat föl.

Ebul Fejzt s fiát, saját vezirük, Rehim khan, árulólag gyilkolta meg. A gyilkos halála után, ki mint vezir önállón uralkodott tovább, Danial beg foglalta el a kormányt, ezt követték a Sah Murad, Szaid khan és Naszrullah khan emirek.

Minthogy a három utóbbi történetét már Malcolm, Burnes és Khanikoff tárgyalták, e korszakot, melyről kevés ujat mondhatnánk, nem akarjuk tovább részletezni s a következő fejezetben inkább a háborukról szólunk, melyeket Bokhara Khokanddal a legutóbbi három évtizedben viselt.

XIX. FEJEZET.

A KHOKANDI KHÁNSÁG.

LAKOSOK. — FELOSZTÁS. — KHOKAND. — TASKEND. — KHODSEND. — MERGOLAN, ENDIDSAN. — HAZRETI TURKESZTAN. — ÓS. — POLITIKAI HELYZET. — A LEGUTÓBBI HÁBORUK.

KHOKAND vagy Fergana, mint a régiek nevezték, kelet felé a khinai Tatárországgal, nyugat felé Bokharával s a Jaxartessel, éjszak felé a nagy hordával, dél felé pedig Karategin és Bedakhsannal határos. Kiterjedését határozottan nem mondhatjuk meg, de nagyobb mint Bokhara és Khiva, s népesebb is, mint az utóbbi khánságok.

A városok számából s más körülményekből következtethetni, hogy a mai Khokandnak három milliónál több lakosa van, kik a következő nemzetiségekre oszlanak :

1. Az özbegek.

A lakosság tulajdonképeni letelepedett részét képezik, s mint már Khivánál megjegyeztük, jellegükre nézve nagyon különbözők Bokhara és Khiva özbegjeitől. Minthogy az özbeg Turkesztanban már évszázadok óta az uralkodó nemzet, mely az iszlamot s ennek civilizatióját előbb elfogadta mint ama vidéken a többi nomád-nép, nevükkel a müveltség s bon ton tekintetéből

bizonyos kedvező előitélet fonódott egybe, s a kirgiz, kipcsak, és kalmuk, a mint a városokban letelepszik, rendszerint lemond nemzetiségéről s az özbeg elnevezést veszi fel. Khokandban ez már rég óta történik, s tulzás nélkül föltehetni, hogy azoknak fele, kik özbegeknek nevezik magukat, inkább az emlitett nomád népek vegyülékének tekinthető. A khokandi özbeg külsejére nézve igen ügyetlennek látszik, mi leginkább idomtalan bő ruházatának tulajdonitható. E nép példátlan gyávaságáról többször volt alkalmunk meggyőződni, s ha nem védelmeznék a nomádok, a városok már rég Khina, Oroszország vagy Bokhara birtokába kerültek volna. Az özbegek után

2. *A tadsikok*

következnek, kik itt, ha nem is számosabban, de tömöttebben találhatók mint a bokharai khánságban, s egész falvakat s városokat képeznek, mi másutt sehol sem fordul elő. Igy Khodsend városát, Velekendaz és Kiszakuz falvakat (Khodsend szomszédságában), kizárólagosan e persa ősnépség lakja, s még 400 évvel ezelőtt a Namengan, Endigan és Mergolan* kiválóbb városok az övék voltak volna. Jellemükre nézve a khokandi tadsikok nem sokkal jobbak mint bokharai testvéreik. Megjegyzendő, hogy nyelvük nyelvtani alakra, valamint szóbőségre nézve gazdagabb, mint a többi tadsikoké. Ez különösen Khokandban áll, melynek la-

* A keleti irói nyelven e három utóbbi város elnevezése következő: 1) Nemengan, eredetileg Nemek kohn, azaz sóbánya; 2) Endekgan, ettől: endek, kicsiny; és 3) Murginan azaz tyuk és kenyér. Ez etymologiát barátaim beszélték el, talán nem egészen helyes, a persa származás azonban kétségbe vonhatatlan.

kosai egy nyelvet beszélnek, mely Rudeki, a legrégibb persa költő szójárásából, ki született bokharai volt, sokat megtartott. Khokand többi városában, nevezetesen pedig a khinai határon, tadsikok igen gyéren találhatók.

3. *A kaszakok.*

A legszámosb nép a khánságban. Nomádéletet élnek a Csaganak tó és Taskend közötti hegyes vidéken, s a khánnak ugyanannyi adót fizetnek, mint Khivában. A khokandi kirgizek között nehány tehetősb van, kik Hazreti Turkesztanban, vagy más helyeken házakat birnak, de ezekben soha sem laknak. A kirgizek különben nagy számuk daczára, minthogy kevés bátorságuk van, a khánságban csekély befolyással birnak.

4. *A kirgizek.*

Vagy is a tulajdonképeni kirgizek, kikről nálunk minden kaszak igy neveztetik, a khánság déli részeiben laknak, Khokand és Szarik Köl között, s harcziasságuk miatt az egyik vagy másik kormánypárt rendszerint felhasználja felforgatási terveinek kivitelére. Sátraik számát 50,000-re teszik, tehát körülbelől annyira, mint a tekke-turkmanokét.

5. *Kipcsak.*

Ez véleményünk szerint a legrégibb s legeredetibb török törzs, mely e nagy család minden törzse között, melyek Komultól az Ádriai tengerig elszórtan élnek, valamint arczjelleg, ugy jellem, nyelvben és szo-

kásokban régi nemzetiségéhez a leghivebb maradt. A kipcsak név mesés etymologiája, mint azt Rasid-eddin Tabibi elbeszéli, olvasóinkat kevéssé fogja érdekelni. Előbb hatalmas törzs létezett volna e név alatt, s a jelenlegi kipcsakok, bár csak 5—6000 sátorral vannak, azt állitják, hogy Desti Kipcsak*, a mint a keleti történeti forrásokban Turkesztan régtől fogva neveztetik, őseik által lett elfoglalva és benépesitve. Csekély számuk daczára a kipcsakok Khokandban még most is a kormányügyekre a legtöbb befolyással vannak; ők nevezik és teszik le a khánokat, és sokszor megtörtént, hogy lovasaik közől csak valami 500 elfoglalt valamely várost a nélkül, hogy az Khan ellénük fellépni mert volna.

A török nyelvben, melyet a kipcsakok beszélnek, egyetlen egy persa vagy arab szót sem fedezhettem fel, s nyelvjárásukat a legjobb átmenetnek lehet tekinteni a mongol és dsagataj nyelv között. A kipcsak arczjellege is ép oly viszonyban áll Közép-Ázsia többi török fajához, mint a nyelv. A ferde szemre, szakálltalan állra és kiálló arczcsontokra nézve hasonlók a mongolokhoz, nagyobbára kis termetüek is, de ügyes mozgékonyságuk csodálatra méltó. Bátorságban, mint már emlittetett, a kipcsakok tulhaladják Közép-Ázsia összes népeit, s kétségkivül maradt fen bennük a leghivebb kép ama nagy hordáról, mely egész Ázsiát felforgatá s átalakitá.

A khokandi khánság különféle kerületekre oszlik, melyek, mint mindenütt, ugy itt is, a legnevezetesb városok nevéről neveztetnek el. A főváros Kkokand **.

* Desti Kipcsak, Bolgar határáig (Oroszországban?) a leginkább szokásban levő elnevezés.

** Khobkend-ből (szép falu, szép hely), származott volna.

vagy Khokandi Latif, t. i. a bájos Khokand, mint a bennszülöttek nevezik, szép völgyben fekszik, s kerületére nézve hatszor oly nagy, mint Khiva, háromszor oly nagy, mint Bokhara, s négyszer olyan, mint Teherán. A város déli részét, hol a khán lakása van, csak a legujabb időben vették fallal körül, az északi nyitva van. A lakosok s házak száma aránylagosan kicsiny, mert a házak mellett nagy terménykertek terülnek el, ugy hogy itt-ott negyedórát kell menni, mig 10—15 ház mellett haladhatni el. Az épités tekintetéből maga a khokandi is Bokharának szokott előnyt adni, e főváros mibenlétét tehát könnyen elképzelhetni. Csak a négy mecset s a nagy bazár kis része van kőből épitve. A bazárban kizárólagosan orosz árukat, belföldi selyem- s gyapot kézmüiparczikkeket, valamint mesterséges bőrmunkákat kaphatni. A nyergek, ostorok s más lovaglási szerszám, melyek a khánság fővárosában készittetnek, különös hírnek örvendenek.

Khokand után Taskend emlitendő, a khánság első kereskedelmi városa, hol, többek állitása szerint, jelenleg sok tehetős kereskedő van, kik Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavloszk) nagy kereskedést üznek. Taskend, melynek átmeneti kereskedése van Bokhara-, Khokand-, s a khinai Tatárországgal, Közép-Ázsiának egyik legfontosabb városa, mely után az oroszok titokban törekszenek, s melytől, mint már emlittetett, legvégsőbb előőrseik (Kale Rehim) csak nehány napi járásra állomásoznak. Ha Oroszország egyszer e katonailag is fontos helyet elfoglalja, könnyü szerrel fogja majd a bokharai és khokandi khánságokat is hatalmába keriteni; mert a mi az orosz szuronyoknak nem sikerül,

elérik majd az egyenetlenség által, melyet a sz.-pétervári udvar a két khánság között szakadatlanul szít.

Taskend után a legnevezetesb helyek következők: Khodsend, melynek körülbelől 3000 háza és sok gyára (hol aladsát, a gyapotszövetek egy nemét készitik), 18 medreszéje s kétszer annyi mecsetje van; Mergolan, nagy város, a khokandi tudományosság főhelye, hol jelenleg a Khodsa buzurk, a Makhdum-aazam rend főnöke tartózkodik. E főpap a jelenlegi bokharai emirtől, ki mint győző vonult be, megtagadta az áldást a nélkül, hogy az emir ezért megbüntethette volna. Endidsam, hol a khánságban a legjobb atreszt, nehéz selyemszövetet készitik; Namengan, melynek vidékén van a kipcsakok fő letelepedési helye. Ezeken kivül emlitésre méltók: Hazreti Turkesztan, Khodsa Ahmed Jaszavi-nak nagy tiszteletben tartott sirjával, kinek az erkölcsről s vallásról irt könyve (Mesreb)* még ma is a nomádok s a khokandi letelepedetteknek egyik kedvencz olvasmányuk; Sehri Menzil és Dsuszt, hol a hires kések készíttetnek, melyeknek a hiszari kések után Turkesztanban a legnagyobb áruk van; Sehrikhan, hol a legjobb selymet tenyésztik, és Ós, a khánság keleti oldalán, melyet Takhti Szulejman, Szulejman trónjának is neveznek, és évenként számos zarándokok látogatnak. Maga a bucsujárási hely egy dombon van, mely Ós városa közepében emelkedik, s hol nagy négszög kövekből épült s oszlopokkal ellátott régi épület maradványai között márványból vágott trónt mutatnak, s a helyet is megjelölik, hol Ádám, ki az iszlam-tanok szerint az első

* E felette eredeti, törökül irt könyvnek egy példányát elhozhattam Europába, s remélem, hogy forditással együtt közzé tehetem.

próféta volt, földmüveléssel foglalkozott volna. Ez utóbbi mese nagyon jól van kigondolva; mert szerzője a nomádoknak a földmüvelést mintegy vallási kötelességnek akarta előtüntetni.

Ós régészeinkre nézve minden esetre nem érdektelen. Nagyon valószinünek látszik, hogy a romok s nevezetesen az oszlopok, mint azokat nekem leirták, görög eredetüek s ha Sándor legkeletibb gyarmatát akarjuk fölkeresni, könnyen juthatni ama gondolatra, hogy Ós az a pont, melyen a merész macedoniai óriás birodalma legkeletibb határát valamely épitési emlékkel jelölte meg *.

A mi a khokandi khánság politikai viszonyait illeti, önállósága ép oly régi, mint Bokhara és Khiváé. — A jelenleg uralkodó család azt állitja, hogy egyenesen

* Appianus (de rebus Syriacis l. VII.) a görögök és Seleucus által alapitott több várost emlit, a többi között ἐν Σκύθαις, „Ἀλεξανδρέσχατα“-t, melyet Plinius (VI, 16) érteni látszik, midőn igy szól: „Ultra Sogdiana oppidum Tarada, et in ultimis eorum finibus Alexandria ab Alexandro Magno condita“. Ugy látszik, hogy ez vagy valamely szomszédos pont volt az ókor nagy hóditói ez irányban való előnyomulásának legszélsőbb határa, mert ott, ugymond Plinius: Hercules, Bacchus, Cyrus, Semiramis és Sándor által felállitott oltárok voltak. „Finis omnium eorum ductus ab illa parte terrarum, includente flumine Jaxarte, quod Scythae Silin vocant“. S Alexandreschata városát illetőleg Arrianus (Exped. Alex. l. IV, c. I, 3 és IV, 10) Pliniussal egyetért; ez ugyanis azt beszéli, hogy Sándor ama várost határvárnak tüzte ki a folyam tulsó partján lakók ellen, s ott macedoni hadastyánok, görög zsoldosok s e czélra magokat felajánló szomszédos barbárokból gyarmatot alakitott. A város a Jaxartes partján épült és némelyek a mai Khodsendet ennek tartják. Hát ha Ós volna a hely, hol Sándor oszlopai álltak (Curtius VII, 5)? Azon föltevés mégis, hogy Sándor a Jaxartesen tul valamely területet állandóan elfoglalt, Arrianus jelentésével alig egyeztethető meg. Curtius (VII. 9.) Bacchus oltárainak maradványait igy irja le: „Kőből épitett emlékek, melyek számos helyközökben voltak felállitva, s nyolczvan magas fa, melyek törzseit repkény fedte.“

Dsengiz khantól származik, mi azonban nagyon valószinütlen, minthogy ennek családját Timur megfosztá a tróntól s Baber után, ki Timur utolsó ivadéka volt Khokandban, a Sejbani-k ép ugy, mint más törzs-fők a kipcsakok s kirgizek közűl, felváltva foglalták el a kormányt. A család, mely jelenleg a trónon ül, vagy jobban mondva, ezért Bokharával háborut visel, kipcsak eredetü, s csak nyolczvan év óta áll az ügyek élén. A khokandi intézményekre az arab s ó-persa elemek a legkevesebb hatással vannak s a Jaszao Dsengiz (a Dsengiz törvénykönyve), szolgál zsinórmértékül. A khánt trónraléptekor egy fehér nemezen magasra emelik, s a világ mind a négytája felé nyilakat kell röpitnie*.

A BOKHARA ÉS KHOKAND KÖZÖTTI HÁBORÚK.

A) Naszrullah Emirrel folytatott háboru.

A Bokhara és Khokand közötti ellenségeskedések már régi eredetüek. Miután a Sejban-ház vette át az ügyek vezetését Turkesztanban, Khokand, nehány város kivételével, melyeket a kipcsakok nyertek, a bokharai khánsággal volt összeolvasztva; később elszakadt s önállósága idejében legnagyobb reszt a keleti szomszédokhoz, Kasgar, Jarkend és Khoten városokhoz csatlakozott, melyek akkor még függetlenek voltak. Miután azonban ezeket a khinai császár birodalmával egybeolvasztotta, Khokandnak, mert a keleti ellenség nagyon hatalmasnak látszott, Bokharával való viszálykodásait ismét

* Melyik magyar olvasónak nem jutna itt eszébe a mi koronázási szokásunk, midőn a király, a koronázási jelvényekkel feldiszitve, lovon a királyhalomra vonul s ott kardjával a világ négy tája felé vág?

meg kellett kezdenie, s a háboru, mely Közép-Azsiában való tartózkodásunk alatt folyt, csak a Mehemmed Ali khokandi khán és Naszrullah emir közöttinek folytatása volt.

Mehemmed Ali khán, kit a khokandiak ujabb korbeli legnagyobb uralkodójuknak neveznek, egyrészről kétségkivül sokat tett, hogy a terület megnagyobbitása s a belső jólét előmozdítása által khánságának bizonyos fényt szerezzen; de másrészről fölkelté a telhetetlen Naszrullah emir irigységét. Ez azért boszankodott leginkább, hogy a khokandi khán Khivával, Bokhara főellenségével egyesült, s nagybátyját, vetélytársát, ki Khokandba menekült, az ottani udvarnál barátságosan fogadta. Mások okul emlegetik a vendégszeretetet is, melyben Conolly kapitány részesült. Egy szóval a két khánság közötti viszálykodásra ürügy elég sok volt, s a kitörés elkerülhetlennek látszott.

Miután Mehemmed Ali khan 1839-ben az oroszokat Sehidannál * tönkre tette, az emirrel való összeütközést közelnek tartván, elhatározta, hogy inkább maga lesz a támadó fél. A bokharai határ ellen vonult tehát, elfoglalá Oratepét, s már Dsizakot és Szamarkandot fenyegeté, midőn az emir, miután a megkisértett ármányok eredménytelenek maradtak, nagy számu özbeg lovassággal s az ujonnan szervezett hadsereg (Szerbaz) 500 emberével, parancsnokuk és szervezőjük Abdul Szamed khan vezetése alatt ellene indult. Mehemmed Ali taná-

* A khokandiak állitása szerint ez időben nagy számu kozákcsapat a Jaxartes jobb partján Hazreti Turkesztanból megkerülte a vidéket s Taskend ellen nyomult, s ez uton a khokandiak által megtámadtatván, nagy veszteséggel szétverettek.

csosnak látta a visszavonulást. Naszrullah három hónapon át ostromlá Oratepét s végül elfoglalta; a véres boszu azonban a lakosokat legelkeseredettebb ellenségévé tette, s alig hogy Bokharába visszatért, már is az utóbbiak Mehemmed Ali khannal egyetértve, a bokharai őrséget megrohanták s a katonákat és tiszteket lekonczolták.

Alig értesült Naszrullah ez esetről, azonnal nagy sietséggel s valószinüleg még nagyobb haraggal minden rendelkezés alatt levő haderőt öszszeszedett, s Oratepe ellen indult. Mehemmed Ali most is visszavonult, s a lakosság egy része, az elkeseredett emirtől való félelemből követé. Ezuttal azonban nem sikerült előle kitérni, Naszrullah lépésről lépésre nyomában volt s Khodsendnél csatára kényszerité. Mehemmed Ali khan a csatával a nevezett várost is elveszté s minthogy visszavonulásában magát üldöztetve s fővárosát fenyegettetve látta, a győző elé parlamentaireket küldött. A béke Kohne Badem mellett köttetett meg. Mehemmed Alinak Khodsendet sok más helylyel át kellett engednie. De hogy a béke a két felet nem engesztelheté ki, könnyen elképzelhető. Az emir, hogy a legyőzöttet még inkább boszantsa, az ujonnan elfoglalt tartomány kormányzójának Mehemmed Ali testvérét s vetélytársát nevezte ki, a ki előbb Bokharába menekült. Ezuttal azonban roszul számitott. A khokandi fejedelmeknek még élő anyja kibékité a testvéreket, s az emir erről még mit sem tudott, midőn Khodsend a többi helylyel egyetemben ismét Khokanddal egyesült s most egy ellenség helyett kettővel volt dolga.

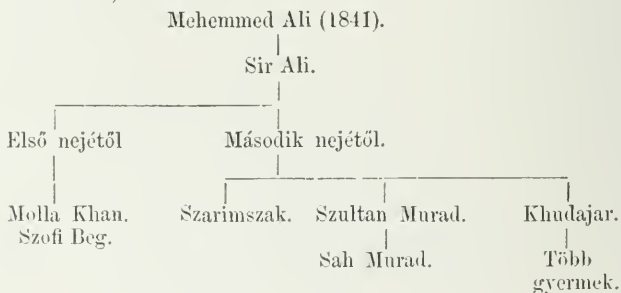
A bokharai zsarnok dühe nem ismert határt s boszu-szomja rendkivüli készületekre birta. Rendes hadseregén kivül, mely 30.000 lovasból és 1000 szerbazból

állt, még 10,000 turkmant fogadott zsoldba a tekke és szalor törzsekből. Sietve nyomulva Khokand ellen, Mehemmed Alit ugy meglepte, hogy fővárosából meg kellett futnia, de futásában Mergolannál utólérték, s 10 napra reá fivérével s két fiával saját fővárosában kivégeztetett*. Utána pártjabelijeinek is legnagyobb része a hóhérok kezeibe esett, vagyonuk elkoboztatott s a zsákmánynyal gazdagon megrakodott emir csakhamar visszatért Bokharába, Ibrahim Bi-t, egy született mervit, 2000 katonával hagyván hátra helyőrségül az elfoglalt városban.

Alig három hónap telhetett el, midőn a kipcsakok, kik eddig semlegesen maradtak, megunták a bokharaiakat, elfoglalták helyőrségestől a várost és Sir Ali khant, Mehemmed Ali khan fiát ** ültették a trónra. Hogy ismét váratlanul meg ne rohantassanak, a khokandiak azon eszmére jöttek, hogy a város ama részét, melyben a khán lakása van, fallal vegyék körül, mely terv csakhamar valósittatott is, mert az emir elfogatott helyőrségét kényszeritették e munkára. Tudták, hogy az emir

* Hogy e véres tettet kimentse, Naszrullah azon hirt terjeszteté, hogy Mehemmed Ali saját anyját vette nőül s ezért bünteté halállal.

** A Khokandban jelenleg uralkodó háznak családfája, Mehemmed Alitól kezdve, következő :

boszut fog állni és senkit sem lepett meg, midőn csakhamar ez eset után 15000 bokharai jelent meg Khokand előtt, egy khokandi trónkövetelő s Naszrullah régi pártfogoltjának vezetése alatt. Ugy látszik azonban, hogy Muszulman Kul (ez volt a vezir neve) már az uton megegyezett földijeivel, mert a város kapuit csakhamar megnyitották előtte, bevonult s első tette az volt, hogy Naszrullah ellen, ki azon igérettel küldé, hogy khánná teszi, fellázadt s földijeivel egyesülten a vele jött bokharaiakat elüzte.

Az igy négyszer megcsalatott emir ezuttal sem akart engedni, s ujból küldött hadsereget Sahrukh khan * vezérlete alatt, ki már akkor főparancsnoki rangot viselt. Ez azonban csak Oratepéig ment, mert a hir, hogy az emir Szamarkandban megbetegedett s Bokharába visszatért, félbeszakasztá az egész hadjáratot. Megbetegedése után nehány napra Naszrullah meghalt s a világ a legnagyobb zsarnokok egyikétől megszabadult.

Mint hiteles forrásból értesültem Naszrullah emir halálát egyes egyedül a tulságos dühösködési rohamok okozták, melyeket a Khokand elleni többszörös szerencsétlen hadjáratok ép ugy, mint a példátlan makacsság, melylyel Sehri Szebz ** városa védelmezé magát, idéztek

* A gyalázatos Abdul Szamed khant, Conolly, Stoddart és Naselli gyilkosát e közben utolérte az igazságos büntetés. Az emir, ki Sehri Szebzbe küldte, meggyőződött nyilvános árulásáról, s minthogy erőszakkal mit sem tehetett ellene, csellel akarta behálózni. Abdul Szamed sokáig meghiusitá ezt, de végre még is kelepczébe jutott, s midőn az előteremben megpillantá a hóhérokat, saját tőrével felmetszi hasát, hogy még halála által is boszantsa a jellemre nézve hozzá hasonló urát.

** Sehri Szebz, melyet előbb Kesnek neveztek, Timur szülővárosa, s hires lakosainak kiváló harcziasságáról.

elő. E város ellen harminczszor szállt táborba s már hat hónapon át sikertelenül tartá megszállva. Ottani ellene bizonyos Veliname volt, kinek nővérét nőűl vette, hogy az összesógorosodás által Veliname-t még inkább lekötelezze. Az emir halála napján érkezett meg történetesen a hir, hogy a város bevétetett. A dühöngő alig volt már eszméletén, s még is meg parancsolá, hogy az elpártolt sógort minden gyermekével meggyilkolják; de minthogy vérét nem láthatta folyni, este, néhány órával halála előtt saját nejét, Veliname nővérét, magához hivatá. A szegény asszony, két gyermek anyja, minden tagjában remegett, de ez nem inditá meg a haldokló zsarnokot; fekhelye mellett fejezteté le s tekintetét legnagyobb ellensége nővérének vérére meresztve kilehelte utálatos lelkét.

B) *A Muzaffar-ed-din emirrel viselt háboru.*

Az ügyek e közben Khokandban is más fordulatot vettek. Muszulman Kul meggyilkoltatott s helyette Khudajar khan emeltetett fel a fehér nemezen. Ez eleinte igen tevékeny volt, s többször szerencsésen csatázott a Jaxartes felől előnyomuló oroszokkal. De mig a határon volt elfoglalva, a fővárosban Molla khan neveztetett ki khánnak s minthogy Khudajar csak kis sereg felett rendelkezhetett, czélszerübbnek találta a Bokharába való menekülést, hogy Muzaffar-ed-din segélyével visszanyerje trónját. Ennek, atyja halála után, azonnal Sehri Szebz várossal akadt baja, mely a rajta vett véres boszuk daczára, ismét fellázadt s épen Csirakcsi, egy védett hely falai előtt állt, mely hely Sehri Szebzhez tartozik, midőn azon hirt vette, hogy az oratepei kor-

mányzó, született sehri-szebzi, Khokanddal egyesült s Mollah khan már Dsizzak ellen nyomul.

Muzaffar-ed-din emir, ki a nála vendég- s pártfogoltként levő Khudajar khantól felizgattatott, nem tartóztathatta meg magát, hogy a már nagyon szorongatott Sehri Szebzet elhagyva, 15000 emberrel Khokand ellen ne induljon, melynek elismert derék khánja (Molla khan) komolyan fenyegeté őt. Muzaffar-ed-din, atyja politikáját követve, egy általa kezdeményezett összeesküvésben előbb meggyilkoltatá ellenfelét s miután ez által Khokandban mindenben a legnagyobb zavar támadt, elfoglalta a fővárost s Khudajart helyezte a kormányra. Sah Murad, a jog szerinti trónutód a kipcsakokhoz menekült.

Khudajar khan alig viselte négy hónapon át uj méltóságát, midőn a kipcsakok, élükön Sah Muraddal, megtámadták s ismét a Bokharába való menekülésre kényszeriték. Az emir, midőn pártfogói szerepében igy látta magát csuffá téve, minden erejét összeszedte, hogy Khokandon fényes boszut álljon. Miután Sahrukh khant 40000 emberrel és Mehemmed Haszan bejt 30 ágyuval előre küldte, nehány száz tekke által kisértetve maga is Khokandba indult, azon erős szándékkal, hogy addig nem tér vissza, mig a khinai határig mindent meg nem hódit.

Khokandban a fiatal emir e szándoka meglehetősen ismert volt, ismerték kapzsiságát is s a telhetőleg igyekeztek a bokharaiaknak ellent állni. Az ulemák a benyomuló emirt kafir-nak (hitetlennek) nyilatkoztatták ki, s dsihad-ot (valláshaborut) hirdettek ellene; mindenki fegyverhez nyult, de minden hasztalan volt. Az

emir ezuttal valóban nem csak Khokandot, hanem a khinai határig minden területet meghóditott. A kipcsakok, Alem Kul törzsfőnökük vezérlete alatt a leghevesebben álltak ellent; ezeket a turkmanok támadták meg, s érdekes látvány lehetett, midőn a két legvadabb tatár őstörzs csatázott egymással. Alem Kulnak a csatában történt elhulltával neje állt a horda élére. Egyideig folytatták a háborut, de végre mégis az emirrel békét kötöttek. Az elfoglalt khánság, melyből az emir minden ágyut, nagy mennyiségü fegyvert és tetemes kincset Bokharába hurczolt, két részre osztatott. Khokand Sah Muradnak, a kipcsakok kedvenczének jutott, Khodsend pedig Khudajar khannak. Muzaffar-ed-din fővárosába visszatért s ez uton találkoztam vele 1863-ik évi sept. 15-dikén.

Ez óta Kkokandot bizonyára ismét uj változások érték. Ugyan ily viszálykodás létezett előbb Kasgar, Khoten s Jarkend között, s a mint ez csak akkor szünt meg, midőn Khina foglalta el a khánságokat, ugy itt is valószinüleg az orosz hóditás fog a borzasztó polgári háboruknak véget vetni.

XX. FEJEZET.

A KHINAI TATÁRSÁG.

KÖZELEDÉS NYUGATRÓL. — KÖZIGAZGATÁS. — LAKOSOK. — VÁROSOK.

Ha az utas Ós-tól 12 napi utat előrehalad, a khinai határokhoz ér Kasgar városánál. Az ut odáig hegyes vidéken vezet keresztül, hol a kipcsakok nyájaikkal barangolnak. Mint mondják, csak Dsengiz idejében voltak e téren itt ott falvak, ma már azoknak romjai sem láthatók. Tüzhelyek és kőrakások jelelik azon pontokat, melyeken karavánok és utasok megpihenni szoktak. A kipcsak, jóllehet vad és harczias, egyes utast ritkán támad meg, nagyobb karavánok, melyek Khinából jönnek, mérsékelt sarczot fizetnek, egyébként ki sem háborgattatik. Egy napi járásra Kasgartól az első khinai őrségre bukkanhatni, mely 10 katona és egy irnokból áll, s csak azoknak enged szabad utat, kik a namengani akszakaltól, ki a khinaiaktól mint valami ügynök fizettetik, utlevéllel vannak ellátva. Az utlevél előmutatása után minden utas pontosan kikérdeztetik az iránt, mit idegen országokban látott és hallott. Az irnok a jelentést két példányban állitja ki, az egyik a legközelebbi őrhelyre küldetik, az uj kihallgatás eredményével való összehasonlitás végett, a másik az illető kormányzóhoz. Mint nekem Hadzsi Bilal és többi barátom a khinai tatárság-

ból beszélte, legtanácsosabb, ily alkalomkor a „Belmejmen“-nel * (nem tudom) felelni; kényszeriteni nem lehet és nem akarnak senkit, sőt maga az irnok sem bánja, ha hivatalán könnyitenek.

A „khinai tatárság“ neve alatt többnyire a khinai birodalomnak azon nyugotra terjedő részét értjük, mely a keleti hosszaság 93°-tól a 69°-ig nyulik, és északról a nagy kirgiz hordával, délről Bedakhsan és Tibettel határos. Mint mondják az Ili és Kohne Turfan közt fekvő terület több század óta Khina souverainitása alatt áll, Kasgar, Jarkend, Akszu és Khoten azonban csak ezelőtt 150 évvel kebleztettek be. A nevezett városok a legnagyobb ellenségeskedésben éltek egymással, mig végre több előkelő a jarkendi főnök, Ibrahim Beg vezérlete alatt, hogy ezen czivódásoknak vége vettessék, a khinaiakat az országba behivta, kik csak hosszas habozás után vállalták el az uralmat és e városokat mind ez ideig a mennyei birodalom többi tartományaiban divatozó kormányformától eltérő módon igazgatják.

a). Közigazgatás.

Mint hiteles forrásból hallám (megmondtam fentebb, hogy barátom Hadzsi Bilal a kormányzó főpapja volt), ezen tartományok mindegyike két főhatósággal bir,

* Egyébként a khinaiaknak van egy közmondásuk, mely ezen szabálynak egészen megfelel, ugyanis :

Bedsidu jikha-le
Dsidu si-kha-le.

„Nem tudom, egy szó; tudom, tiz szó.“ Azaz : ezen szóval „nem tudom“ mindent megmondtál, ezen szónál „tudom“ tovább kérdeznek, és többet kell mondanod.

egy khinai vagy katonai és egy tatár-muszulmannal, mely utóbbi polgári, s főnökei amannak főnökeivel ugyan egy rangban állanak, nekik azonban annyiban vannak alávetve, hogy csak azon hatóság utján értekezhetnek a legmagasabb hatósággal Pekingben. A khinai hatóság, mely a város megerősitett részét lakja, a következő személyekből áll:

1. Anban, kinek jelvénye egy karneolgomb a fövegen és egy pávatoll. Évi fizetése 36 jambu*, körülbelűl 20000 frank. Alatta állanak:

2. a Da-luj-ok, titkárok, számszerint négyen, kik közül egyik a levelezést, a másik a pénztárt, a harmadik a büntető igazságszolgáltatást, a negyedik a rendőrséget kezeli.

3. a Dsi-zo-fang, irattárnok.

A khinai főtisztnek udvara Ja-mun-nak neveztetik, s mindenkinek szabad bejárata van, ki az altisztek igaztalansága ellen vagy más ügyben akar panaszt emelni. Jellemző, hogy épen az anban kapuja előtt egy óriási dob áll, melyre a panaszlónak csak egyet kell ütni, hogy a titkárt, kettőt, hogy magát az anbant elészólitsa. Legyen éjjel vagy nappal, nyáron vagy télen, ezen segélyhivásnak nem szabad sikertelenül elhangzania, legalább ritka esetben történik az. Ily haranghuzó Europában is nem egy igazságügyi hatóságnak volna ajánlatos.

A tatár-muszulman hivatalnok-csapat, mely igazságügygyel, adóbehajtással, vagy a nem khinai lakosság egyéb belügyeinek elintézésével van megbizva, következő egyénekből áll:

* Jambu egy tömör ezüst darab, melynek két füle van, s formájára sulymértékeinkhez hasonlit. Bokharában 40 tillába cserélik be.

1. Vang vagy Hakim, ki az Anban-nal ugyan egy rangban és fizetésben áll.

2. Haznadsi vagy gaznadsi, mint a tatárok nevezik, ki a pénztárra ügyel.

3. Iskaga (szószerinti értelemben ajtónálló), a főczeremoniamester vagy a főintendans egy neme.

4. Sang begi, titkárféle, tolmács és közvetitő a khinai és muszulman hatóságok között.

5. Kazi beg, a kadi vagy biró.

6. Örteng begi, póstamester, ki a kerületében levő öszszes póstaházakért felelős. A póstaintézmény e tájon nagyon hasonlit a persa csaparhoz; a kormány bizonyos utakat bérbe ad, és a póstamester tiszte, utána nézni, ha valjon a bérlők mindenütt jó lovakat tartanak-e. Kasgartól Komulig 40 állomás számittatik, melyek az örteng 16, rendkivüli esetekben azonban 12 vagy 10 nap alatt megjár. Komultól Pekingig 60 állomás számittatik, melyek szintén 20 vagy 15 nap alatt megjárhatók. Az egész utat tehát Kasgartól Pekingig, mely 100 napijárás a pósta egy hónap alatt szokta megtenni *.

7. Badsgir, vámszedő.

b) Lakosok.

A khinai tatárság lakóinak legnagyobb része, a négy tartományban t. i., letelepedett, földmivelő emberek-

* Feltünő, hogy a póstakocsisok, kik többnyire kalmukok, ezen 30 nap és 30 éjre terjedő erős lovaglást egy év alatt többször képesek megtenni. Nálunk az efféle rendkivüli dolognak tartatik. XII. Károlynak lovaglása Demotikából Stralsundba, és a török futáré, ki Szigetvár alól, hol a nagy Szoliman meghalt, 8 nap alatt Kutahiába ért, történeti nevezetességüek.

ből áll, kik nemzetiségükre nézve özbegeknek nevezik magukat, de az első pillanatra elárulják valódi kalmuk eredetüket. Özbegek azon értelemben, a melyben e szó Bokharában és Khivában veendő, a khinai tatárságban soha sem voltak. Itt özbegek alatt az északon betörő kalmukok, kirgizek és perza őslakóktól eredt népvegyület értetik. Megjegyzésre méltó, hogy oly helyeken, hol az ópersa népesség sűrűbb volt, (mai nap t. i. egészen elpusztult) az iran jelleg urakodóbb, mint az ellenkező esetben. Az özbegek után a kalmukok és khinaiak jönnek; az elsők vagy katonák vagy nomád életet folytatnak, az utóbbiak kereskedők vagy kézmivesek, csak a fővárosokban találhatók, és ott is csekély számmal.

Végül még a tungani vagy töngeniekről kell emlitést tenni, kik Ilitől messze Komulon tul terjednek el, nemzetiségre nézve khinaiak, vallásra nézve azonban muszulmanok, és ugyan mindannyian a Safei felekezethez* tartozók. Tungani vagy töngeni a khinai-tatár nyelvjárásban „megtértet" jelent (ozmanli-törökül: dönme, renegát) és mint állitják ezen khinaiak, számra nézve egy millió, Timur idejében egy arab kalandor által téritettek meg, ki a nevezett hóditóval Damaszkusból jött Közép-Ázsiába és a khinai tatárságban mint csodatevő szent kóborolt. Ezen tunganiak fanatismus és a nem muszulman népek iránti gyülölet által tüntetik ki magukat; s ámbár az iszlam legkeletibb előőrsei, még is minden évben nagy számmal szoktak hadzsikat Mekkába küldeni.

* A szunniták maguk közt négy mezhebet (felekezetet) számitanak: Hanifei, Safei, Maleki és Hambali. Mind a négy egyenlő tekintélyben áll, s véteknek tartatik egyiknek a másik felett előnyt adni.

Mi a lakosság általános jellemét illeti, a khinai tatárt becsületes, bátortalan és a butasággal határos együgyünek találtam, annyira hogy Közép-Ázsia többi városi lakosaihoz oly viszonyban áll, mint a bokharai a párisi vagy londonihoz. Gyakran gyönyörködtem abban, hogy mily tulságos szerények voltak utitársaim kivánságaikban és mily lelkesedéssel beszéltek szegény hazájukról. Nemcsak Rum és Persia, de még Bokhara is nagyon fényes, és drágának tünik fel előttük és ámbár nyelv és vallásra tőlük különböző nép uralkodik felettük, ezen uralmat mégis a három khánság muszulman urasága elébe teszik. Egyébként nincs is okuk a khinaiakkal nem lenni megelégedve. Mindenki tizenötödik évétől kezdve a khodsák (a próféta utódai) és mollák kivételével évenként 5 tenge (3 frk 75 cent.) adót fizet. Katonaság toborozva és nem erőszakkal szedetik, és e mellett a muszulman ezredeknek még azon előnyük van, hogy másokkal nem vegyitve képeznek csapatokat, és apró külsőségek kivételével* vallásuk gyakorlatában sem háborittatnak. A magasb hivatalnokoknak e tekintetben nincs oly jó dolguk, rangjuknak előirt ruházatot, hosszu bajuszt és kontyot kell viselniök, és mi a legiszonyubb, ünnepnapokon a pagodákban meg kell jelenniök, hogy a leleplezett császári arczkép előtt hódolatukat nyilvánitandók a padozatot homlokukkal háromszor megérintsék**. A muszulmanok azt állitják, hogy magas állásu

* Ezek: 1. a térdig érő ruha kék vászonból, melyre mint khinai jelvényre a muszulmanok undorral tekintenek. 2. a bajusz megnövesztése, minthogy az iszlam szigoruan parancsolja a felsőajkat fedő szőrnek rövidre nyirását.

** Szedsde, mint ezt az iszlamban nevezik, csak Isten előtt van megengedve és minden más esetben bálványozásnak tartatik.

honfitársaik ily alkalmaknál ujjaik közé egy darabka papirt rejtenek, melyre „Mekka“ van irva, és hogy ezen csel által a térdhajtás nem a mennyei császár, hanem a szent város tiszteletére történik.

Mi a társadalmi viszonyokat illeti, könnyen elgondolható, hogy a khinaiak és muszulmanok, kik mindketten separatistikus érzelmüek, mint élnek együtt. Barátságos viszony lehetetlen, de észrevevém, hogy különös ellenségeskedés sem létezik. A khinaiak, kik csekélyebb számmal vannak, soha sem éreztetik a tatárokkal, hogy ők az uralkodó nemzet, s mint mondják főleg a hatóságok nagy részrehajlatlanság által tüntetik ki magukat. Minthogy az uralkodó vallásra való áttérés a khinaiak által feltünő módon roszaltatik, nem lehet azon csodálkozni, ha a gondoskodás bizonyos nemével arra ügyelnek, hogy a muszulmanok vallási kötelmeiket teljesitsék és a hanyagokat szigoruan megbüntetik.

Ha a muszulman nem imádkozik, a khinai ezt szokta rá mondani: „Lám, mily hálátlan vagy. Nékünk nehány száz istenünk van, s mégis eleget teszünk valamennyinek; te azt állitod, hogy csak egy istened van, s még azt sem tudod kielégiteni.“ A mint több alkalommal tapasztalám, még a mollák is dicsérik a khinai hivatalnokok igazságszeretetét, bár másrészt vallásukról a legkimélétlenebben beszélnek. A tatárok uralkodóik ügyessége s művészetének dicsőitésében fáradhatlanok, sőt mikor a dsong kafirok-ról (a nagy hitetlenek, azaz tulajdonképeni khinaiakról) kezdenek szólni, nincs vége hossza a dicséretnek*.

* Peking bevétele a franczia-angol sereg által azonban nem maradt titok előttök. Midőn Hadzsi Bilalt kérdém, mint egyeztethető ez

Különös jelenség, melyet itt mindenütt a legszélső nyugati határtól a keletiig észrevettem, az, hogy az iszlam hivei, legyenek bár törökök, tatárok, arabok, persák vagy özbegek, valamint saját hibáikat szidják és gunyolják, ugy dicsőitik s magasztalják a nem-mohamedánok érdemeit s előnyeit. Elismerik, hogy müvészet, humanitás és példátlan igazságosság megkülönböztető tulajdonai a kafirnak, s mégis mindeniknök villámló tekintettel mondja: „El hamdü lillah ena müszlim!“ azaz: hála istennek, hogy muszulman vagyok!

c) Városok.

A városok közül, melyeket alább a khinai tatárság utmutatójában elősorolok, Khotent és Jarkendet mint a legvirágzóbbakat, Turfan Ilit és Komult mint a legnagyobbakat, Akszut és Kasgart, mint a legszentebbeket hallám emlittetni. Az utóbbiban, melynek 150 mecsetje (alkalmasint csak imádkozásra szánt agyagkunyhók) és 12 medreszéje van, látható Hazreti Afaknak, a khinai tatárság nemzeti szentjének nagy tiszteletben tartott sirja. Hazreti Afak neve: „Ő magassága a láthatár“ — a mi a szent tehetségei- és képességeinek végtelenségét akarja jelenteni, kit különben Khodsa Szadiknak hittak. A tatárok vallásos jellemét nagyon elősegité. A mint mondják, Kasgar azelőtt jelentékenyebb város volt, s lakói gazdagabbak, mint most. Hanyatlása csupán a khokandi khodsák berohanásainak tulajdonitandó, kik a várost minden évben megtámadják, a khinaiakat beker-

össze a khinaiak mindenhatóságával, azt felelte, hogy a frengik csel által Peking minden lakosát opiummal elaltatták, s igy az alvó városba természetesen könnyen behatolhattak.

getik a várba s pusztitva és rabolva addig tanyáznak ott, mig az ostromlott várőrség Pekingbe kérdést intézve, onnan hivatalos engedélyt kap a támadásra. A khokandi khodsák, — egy csapat rabló kalandor, már évek óta pusztitják ily módon a várost, s a khinaiak mégis mindig — khinaiak maradnak.

XXI. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.

KÖZLEKEDÉS OROSZORSZÁG, PERSIA ÉS INDIÁVAL. — A HÁROM KHÁNSÁG S A KHINAI TATÁRSÁG UTJAI.

KÖZÉP-ÁZSIA a legjelentékenyebb közlekedésben áll Oroszországgal, még pedig a következő főutakon:

a) Khivából a karavánok Astrakhanba s Orenburgba mennek, honnan nem egy jobb módu kereskedő Nizsnej-Nowgorodba, sőt Pétervárra is eljár.

b) Bokhara, főkép nyárban folytonos összeköttetésben áll Orenburggal. Ezen ut a legkeresettebb, s 50—60 nap alatt megtehető; csak rendkivüli esetekben tart tovább; és ha a kirgizek közt nincsenek különös zavarok, a legkisebb karavánok is eljárhatnak rajta.

c) Taskendből Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavloszk) mennek karavánok, amabba 50—60, ebbe 70 nap alatt érnek el. Ezek a legnagyobb karavánok, mert utjok a legveszélyesebb vidékeken vezet keresztül.

d) Namenganból s Akszuból Pulatba (Szemipalatinszk) nagyobbrészt khinai karavánok járnak, melyek erős őrizet kiséretében negyven nap alatt szoktak czélhoz érni. Egyes ember, természetesen dervis minőségben, zavartalanul utazhatik a kirgizek közt, s azért utitársaim közől többen Szemipalatinszk, Orenburg, Kazan, és Konstantinápolyon keresztül mentek volt Mekkába.

Ezen utak visznek észak felé. Délnek a közlekedés sokkal csekélyebb. Khiva évenként egy-két kis karavánt küld Asztrakánon s Deregözön keresztül Persiába. Bokharának összeköttetése már nagyobb, de már két év óta innen sem ment egyetlen egy karaván sem Merven keresztül Mesedbe, mert a tekkék minden közlekedést félbeszakitottak. A leglátogatottabb a herati ut; Heratban azután a karavánok szétválnak, a mint vagy Persiába, vagy Afghanisztan és Indiába mennek. A Karsin és Belkhen át Kabulba vezető ut is csak másodrangu jelentőséggel bir, mert a Hindukus átlépése mindig nagy nehézségekkel jár; s azért ez ut még nyáron át is nagyon elhagyatott.

Az emlitett közlekedési utakon kivül még azon összeköttetést kell megemlitenem, melyet egyes zarándokok vagy koldusok tartanak fenn Turkesztan legrejtettebb zugaitól kezdve Ázsia legtávolabb vidékeiig. Érdekes látni e nagyszerü csavargókat, kik üres zsebbel elhagyják hazájokat, s ezer és ezer mértföldnyi utakra kelnek, oly országokba, melyeknek azelőtt nevét sem hallották, oly népek közt, melyek tőlük arczkifejezés, nyelv és szokásokra nézve teljesen különböznek. A szegényebb* középázsiai csak egy álom sugallatát követve minden további megfontolás nélkül kapja magát, s elvándorol Arabiába, sőt a török birodalom legnyugatibb részeibe. Veszteni valója nincs, látni akarja a világot, s megy,

* A gazdagok csak ritkán vetik alá magokat a zarándoklás fáradalmainak. De találtak erre pótszert. A gazdag fogad magának helyettest, ellátja utravalóval s Mekkába küldi, hol ez imáiba saját neve helyett küldője nevét foglalja; — de ez utóbbi, halála után, mégis azon szerencsében részesül, hogy sirkövére, saját neve mellé a „hadsi“ czim is kivésetik.

a merre a véletlen viszi. A világot akarja látni, azaz az ő világát, mely Khinával kezdődik, s a török birodalommal végződik. Europát szépnek tartja, de véleménye szerint annyira tele van varázslattal s más pokoli mesterségekkel, hogy még a legbiztosabb Ariadne-fonallal sem mer e veszélyes labyrinthba behatolni.

Volt alkalmam meggyőződni, hogy minél mélyebben megy be az ember Turkesztanba, annál nagyobbnak találja a zarándoklásra való hajlamot. Khivából évenként 10—15, Bokharából 30—40, Khokandból s a khinai tatárságból 60—80 hadzsi kerül ki. Hozzávéve ehhez a persák zarándoklási dühét Mesed, Kerbela, Kom és Mekkába, lehetetlen az ázsiaiaknak e még most is meglevő vándorlási szenvedélyét észre nem venni. A régi népvándorlások csirája még mindig létezik, s ha nem állna utjában hatalmas befolyásával a nyugati czivilizatió, mely Ázsiát minden oldalról körülveszi, ki tudja, mily változások történtek volna e világrészben.

A HÁROM KHÁNSÁG UTJAI.

A. A Khivai Khánság s a Szomszéd Tartományok Utjai.

1) Khivából Gömüstepébe :

a) Ortajolu, lovon 14—15 nap alatt könnyen megtehető. Állomásai a következők:

1. Akgap.
2. Medemin.
3. Sor Göl (tó).
4. Kaplankir.
5. Dehli Ata.
6. Kahriman Ata.
7. Kojmat Ata.
8. Jeti Sziri.
9. Dsenak.
10. Ulu Balkan.
11. Kicsig Balkan.
12. Kören Tagi (hegyláncz).

13. Kizil Takir.
14. Bogdajla.
15. Etrek.
16. Gömüstepe.

b) Tekke Jolu; tart 10 napig. Állomásai :

1. Medemin.
2. Döden.
3. Sahszenem.
4. Ortakuju.
5. Alti Kujruk.
6. Csirlalar.
7. Csin Mohammed.
8. Szazlik.
9. Etrek.
10. Gömüstepe.

Ezen utat látszanak használni az alamanok, mert csak igy fogható fel, mint tehetnek nagy utakat oly gyorsasággal.

2) Khivából Mesedbe

két ut vezet; az egyik Hezareszptől Deregöznek a sivatagon át dél felé, 12 napig tart; a másik, mely Merven visz át, következő főállomásokat vagy kutakat érint:

1. Dari.
2. Szagri.
3. Nemekabad.
4. Saksak.
5. Surken.
6. Akjap.
7. Merv.

3) Khivából Bokharába (főut).

Khivától	Khankáig	6 tas (vagy ferszakh).
Khankától	Surakhanig	5 „
Surakhantól	Akkamisig	6 „
Akkamistól	Töjebojunig	8 „
Töjebojuntól	Tünüklüig	6 „
Tünüklütől	Ücsudsakig	10 „
Ücsudsaktól	Karakölig	10 „
Karaköltől	Bokharáig	9 „
		60 tas.

4) Khivából Khokandba

a sivatagon keresztül vezet egy ut, Bokharát nem érintve. Surakhannál elhagyva a khánságot, 10—12 nap alatt Khodsendbe érhetni. De Dsizzak felé kitérve az

ut rövidebb. Ezen az uton járt Conolly is, egy khokandi herczeg kiséretében, kivel Khivában találkozott.

5) Khivából Kungratba s az Aral tó partjához.

Khivától	Ürgendsig	4 tas.
Jengi Ürgendstől	Görlenig	6 „
Görlentől	Jengi Japig	3 „
Jengi Japtól	Khitajig	3 „
Khitajtól	Mangitig	4 „
Mangittól	Kipcsakig	1 „
Kipcsaktól	Kanliig	2 „
Kanlitól	Khodsa Iliig	22 „
Khodsa Ilitől	Kungratig	4 „
Kungrattól	Hekim Atáig	4 „
Hekim Atától	Csortangölig	5 „
Csortangöltől	Bozatavig	10 „
Bozatavtól	A tó partjáig	5 „

összesen 73 tas, mely, ha az ut nem nagyon rosz, 12 nap alatt megjárható.

6) Khivából Köhnén át Kungratba.

Khivától	Gazavatig	3 tas.
Gazavattól	Tashauzig	7 „
Tashauztól	Kökcsegig	2 „
Kökcsegtől	Kizil Takirig	7 „
Kizil Takirtól	Porszuig	6 „
Porszutól	Köhne Ürgendsig	9 „
Köhne Ürgendstől	Khodsa Iliig	6 „

Innen Kungratig, mint már fölebb emlitém 4 tas, összesen tehát 44; igy ez az ut rövidebb volna, mint a Görlenen át vezető, de egyrészt veszélyes, másrészt a sivatag miatt igen fárasztó, miért is az 5. szám alatti ut a legjártabb.

7) Khivából Fitnekbe.

Khivától	Seikh Mukhtarig	3 tas.
Sejkh Mukhtartól	Bagatig	3 „
		6 tas.

Bagattól	Isancsepéig	2 tas.
Isancsepétől	Hezareszpig	2 „
Hezareszptől	Fitnekig	6 „
		16 tas.

E számot, az 5. szám alatti 73-hoz adva, kivilág-lik, hogy az Oxus hosszában elnyuló khánság legnagyobb terjedtsége nem több, mint 89 tas.

B. A Bokharai Khánság s Vidékének Utjai.

1) Bokharából Heratba.

Bokharától	Khosrobatig	3 tas.
Kosrobattól	Tekenderig	5 „
Tekendertől	Csercsiig	5 „
Csercsitől	Karahindiig	5 „
Karahinditől	Kerkiig	7 „
Kerkitől	Zejdig (kut)	8 „
Zejdtől	Andkhujig	10 „
Andkhujtól	Batkakig	5 „
Batkaktól	Majmenéig	8 „
Majmenétől	Kajszarig	4 „
Kajszartól	Narinig	6 „
Narintól	Csicsektuig	6 „
Csicsektutól	Kale Veliig	6 „
Kale Velitől	Murgabig	4 „
Murgabtól	Derbendig	3 „
Derbendtől	Kale Nóig	8 „
Kale Nótól	Szercsesméig	9 „
Szercsesmetől	Heratig	6 „
		108 tas.

mely ut lovon 20—25 nap alatt megtehető.

2) Bokharából Mervbe

Csardsujon keresztül kell menni, mely várostól három külön ut visz a sivatagon keresztül:

a) Rafatakon át, mely 45 ferszakhnyi hosszu s egy kuttal bir.

b) Ücshadsin keresztül, melynek 40 ferszakhnyi hosszában két kutja van.

c) Jolkujun át, mely legkeletfelébb fekszik s 50 ferszakh hosszu.

3) Bokharából Szamarkandba (közönséges ut).

Bokharától	Mezarig	5 tas.
Mezartól	Kerminéig	6 „
Kerminétől	Mirig	6 „
Mirtől	Kette Kurganig	5 „
Kette Kurgantól	Daulig	6 „
Daultól	Szamarkandig	4 „
		32 tas.

Terhelt szekéren ezen ut hat, jó lovon három nap; a postafutárok azonban két nap alatt is megteszik.

4) Szamarkandból Kerkibe.

Szamarkandtól	Robati Hauzig	3 tas.
Robati Hauztól	Najmanig	6 „
Najmantól	Surkutukig	4 „
Surkutuktól	Karsiig	5 „
Karsitól	Fejzabadig	2 „
Fejzabadtól	Szengszulakig	6 „
Szengszulaktól	Kerkiig	6 „
		32 tas.

5) Szamarkandból Khodsenden át Khokandba.

Szamarkandtól	Jengi Kurganig	3 tas.
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 „
Dsizzaktól	Zaminig	5 „
Zamintól	Dsamig	4 „
Dsamtól	Szavatig	4 „
Szavattól	Oratepéig	2 „
Oratepétől	Nauig *	4 „
Nautól	Khodsendig	4 „
Khodsendtől	Karakcsikumig	4 „
		Átvitel 34 tas.

* Tulajdonképen Kale Nau.

	Áthozat	34 tas.
Karakcsikumtól	Mehremig	2 tas.
Mehremtől	Besarikig	5 „
Besariktól	Khokandig	5 „
		46 tas.

Ezen ut, mely szekéren 8 napig tart, rendesen meg szokott rövidittetni az által, hogy Oratepéből nyolcz óra alatt egyenesen Mehrembe lehet menni, hat tast nyerve.

6) Szamarkandból Taskendbe s az orosz határhoz.

Szamarkandtól	Jengi Kurganig	3 tas.
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 „
Dsizzaktól	Dsinaszig	16 „
Dsinasztól	Zengi Atáig	4 „
Zengi Atától	Taskendig	6 „
		33 tas.

Innen még öt napig tart az ut Kale Rehimbe, hol, a mint mondják, az első orosz erősség, és a legszélső kozák előőrs van.

C. A Khokandi Khánság Utjai.

1) Khokandból Ósba (egyenes irány).

Khokandtól	Karaultepeig	5 tas.
Karaultepétől	Mergolanig	3 „
Mergolantól	Serikhánig	4 „
Serikhántól	Endiganig	3 „
Endigantól	Ósig	4 „
		16 tas.

Ez ut kocsin 4 nap alatt megjárható.

2) Khokandból Namenganon át Ósba.

Khokandtól	Bibi Uvejdáig	3 tas.
Bibi Uvejdától	Sehri Menzilig	2 „
	Átvitel	5 tas.

	Áthozat	5 tas.
Sehri Menziltől	Kirgisz Kurganig	4 tas.
Kirgisz Kurgantól	Namenganig	4 „
Namengantól	Ücskurganig	3 „
Ücskurgantól	Gömüstepéig	5 „
Gömüstepétől	Ósig	4 „
		25 tas.

E két főuton kivül van még egy hegyi ut Taskendből Nameganba, melynek azonban több igen veszélyes pontja van. Az ut nem több 45 mértföldnél, s mégis 10 napig tart, a következő helyeken vezetve keresztül: Toj Tepe, Karakhitaj Tilav, Kosrobat, Mollamir, Babatarkhan, Sehidan, hol az oroszok Mehemmed Ali khán által megverettek, Kamiskurgan, Pungan, Haremszeraj, Ujgur, Pop, Szeng, Dsuszt, Tőrekurgan, Namengan,

D. A Khinai Tatárország Utjai.

Kasgartól Jarkendig 36 (tas) mértföldet számítanak, s ez utat a karavánok s szekerek egy hét alatt teszik meg. Kasgartól két napi járásra a Jengi Hiszar nevü helyen kell átmenni, mely erős őrséggel van megrakva.

Kasgar Akszutól 70 mértföldnyire van, a karavánoknak ez ut 12 napig tart.

Akszutól Usturbanig, mely délnek fekszik, két nap alatt lehet elmenni.

Akszutól kelet felé menve, a következő állomásokon keresztül Komulba érünk :

Akszutól	Bajig	3 napi járás
Bajtól	Szaramig	1 „
	Átvitel	4 napi járás.

Áthozat 4 napi járás.

Szaramtól	Kucsáig	2	napi járás
Kucsától	Siarig	2	„
Siartól	Bögürig	4	„
Bögürtől	Kurliig	3	„
Kurlitól	Köhne Turfanig	8	„
Köhne Turfantól	Komulig	3	„

26 napi járás.

Ehhez véve a Kasgartól Akszuig terjedő 12 napnyi utat, az egész 38 nap alatt járható meg.

XXII. FEJEZET.

Általános vázlat a földmivelés, ipar és kereskedelemről.

Földmivelés. — Különféle lófajok. — Juhok. — Tevék. — Szamarak. — Kézműárúk. — A kereskedés főhelyei. — Orosz kereskedés Közép-Ázsiában.

a) *Földmivelés.*

Majdnem hihetetlen, mily termékeny általában véve e három khánság földje, mely oáz formában emelkedik ki a középázsiai roppant sivatagból. A földmivelés legkezdetlegesebb állapota daczára, nagy a bőség gyümölcs és gabnában, sőt sok helytt több is van, mint kellene. A khivai gyümölcs jelességét már emlitém, s nem mellőzhetem Bokharát és Khokandot sem, melyek ugyan Khivával nem tehetők egy sorba, de különösen jeles szőllőik miatt, melyeknek ott tiznél több faja található, pompás granátalmáik, s leginkább kajszi baraczkjaik miatt nevezetesek, melyek nagy tömegekben kivitetnek Persiába, Afghanisztanba és Oroszországba. Gabona a három khánságban ötféle van: buza, árpa, dsügeri (Holcus saccharatus), köles (tarik) és rízs. A legjobb buza és dsügeri Bokharában és Khivában terem, a legjobb köles Khokandban: az árpa sehol sem különösen szép, s vagy magában, vagy dsügerivel keverve lóetetésre használtatik.

A baromtenyésztésben a turkesztaniak főgondoskodása három állatban öszpontosul, s ezek: a ló, juh és teve. A ló, melyet a középázsiai alter egójának tekint, itt különböző fajokban s tulajdonságokkal található. A lovak nevelése s a fajok különbségéről egész könyveket lehetne irni, de nem birván szakismerettel, nem fogok annyira kiterjeszkedni. Valamint a nomádoknak törzseik s nemzetségeik, ugy a lovaknak fajaik és családjaik nagy számmal vannak, melyek közől a következő fajok a legérdekesebbek:

1. A turkman ló, melynek két alfaját, a tekke- és jomutfajt különböztetik meg. A tekkék lovai, melyek közől a körogliak s akhalok a legkedveltebbek, magas termetök által tünnek ki (16—18 marok). Testalkotásuk könnyed, fejök szép, tartásuk méltóságos, és gyorsaáguk bámulatraméltó, de nem kitartók. A jomut lovak alacsonyabbak, s bennök a szép termet roppant gyorsasággal s példátlan kitartás és erővel párosul.* Általában a turkman ló ismertető jelei: karcsu derék, vékony fark, szép fej és nyak (csak az kár, hogy a sörényét le szokták vágni), és finom, sima, fényes szőr; mely utólsó tulajdonságát megmagyarázza az, hogy télen nyáron többszörös nemeztakaróval van ellátva. Egy jó turkman ló ára 100—300, de sohasem kevesebb, mint 30 arany.

2. Az özbeg ló hasonlit a jomuthoz, de termete izmosabb, nyaka rövid s vastag, s inkább utazásra, mint hadban vagy rabló kalandokban használható.

3. A kaszak ló félvad állapotban él, kicsiny, hosszu

* Láttam ily fajta lovat, mely 30 órai gyors ügetést is kitartott, lovasán kivül még egy rabszolgát is vive.

sörénynyel, vastag fej s otromba lábakkal. Ritkán kap abrakot, télen nyáron maga keresi a legelőn takarmányát.

4. A khokandi teherhordó és igásló, a kaszak és özbeg lónak vegyülete, s nagyon erős. E négy fajból valódi turkman lovak csak Persiában, özbeg lovak Afghanisztan és Indiában vannak elterjedve.

A legszebb juh Bokharában van. Husa a legjobb, melyet Ázsiában találtam. A tevének három faját ismerik, az egy- és két pupost, mely utóbbi nálunk baktriainak hivatik, s csak a kirgizeknél fordul elő, és a ner, melyet már Andkhujról szóltomban említék. Szamár legszebb van Khivában s Bokharában; s ezek közől a hadsik évenként sokat hajtanak Persiába, Bagdad, Damaszkus és Egyiptomba.

b) Ipar.

Ezelőtt kétszáz évvel, midőn Törökország nem nyitott még annyira ajtót az európai kereskedésnek, Engürü (Angora), Bruszsza, Damaszkus és Aleppo gyáraiban bizonyosan több belföldi kelmét készitettek, mint most. Közép-Ázsia ránk nézve még most is távolabb fekszik, mint Törökország akkor, s azért a ruhaneműeket s házi szükségletek kielégitésére szolgáló eszközöket legnagyobbrészt a belföldi ipar termeli.

A középázsiai ipar főhelyei Bokhara, Karsi, Jengi Ürgends, Khokand és Namengan. E városokból kerül ki a sokféle gyapot és selyemszövet, vászon és bőrárúk, melyek a belföldi szükségletet fedezik. Legelterjedtebb áruczikk az aladsa-kelme, melyet férfiak ugy mint nők ruházatra használnak. Ezt Khivában gyapjuból s nyers selyemből, Bokharában s Khokandban pusztán gyapju-

ból szövik. A szabómesterség nem képezvén itt külön keresetágat, a gyáros mindjárt ki is szabja s meg is varrja a ruhákat, s a gyártmányok nagy része már kész öltönyök alakjában jő kereskedésbe. Midőn Bokharában voltunk, az egész világ panaszkodott a ruhák drágasága felett, melyeknek ára ez volt :

	Első osztály.	Második osztály.	Harmadik osztály.
Khivai kabát . . .	30 tenge.	20 tenge.	8 tenge.
Bokharai kabát . .	20 „	12 „	8 „
Khokandi kabát. .	12 „	8 „	5 „

Az Aladsán kivül gyártatnak még selyemszövetek, gyapjusálak turbánra, többnyire rosz s durva vászon, s ebből ismét egy neme a caliconak setétveres alakokkal, mely egész Turkesztan és Afghanisztanban ágytakarókra használtatik.

A bőripar terén a középázsiaiak a chagrin (tatárul : szagri) készitésében tünnek ki, mely zöld szinű s apró, hólyagforma emelkedésekkel bir. A bagariát kivéve, melyet vizkulacsaik számára Oroszországból hozatnak, minden csizma s lószerszám belföldi bőrből készül. A finomabb bőrt meszt-re (harisnyaformáju alsó czipőkre), a durvábbat kus-ra (felső czipőkre) használják. A bokharai s szamarkandi papirosnak nagy hire van egész Turkesztanban s szomszéd tartományaiban. Nyers selyemből készül, nagyon vékony és sima, s az arab irásra igen alkalmas.

Vas és aczélmunkák, a nyers termény hiányánál fogva, csekély mennyiségben találhatók. Dicsérik a hezareszpi puskákat, a hiszari, karsii és dsuszti kardokat s késeket.

Közép-Ázsiának jelentékeny iparczikke, mely Persián s Konstantinápolyon át még Europába is behozatik, a szőnyegek, kizárólag a turkman nők szorgalma s ügyességének gyümölcsei. Eltekintve a szép s igazi szinektől, és a szövés erősségétől, a legfeltünőbb az, mikép tudják ezen egyszerü nomád nők az alakok arányosságát annyira eltalálni, s honnan veszik az izlést, mely gyakran jobb, mint nem egy europai gyárosé.

Egy egy szőnyegen mindig több leány s fiatal aszszony szokott dolgozni. Élükön egy idős matrona áll, ki előbb a homokban pontozza ki az illető alakok mintáját s erre tekintve mondja meg a különféle fonalak szálszámát, melyekből a kivánt alakok készüljenek. Ezek mellett még a nemez munkák is emlitésre méltók, melyekben azonban inkább a kirgiz nők tüntetik ki magukat.

c) *Kereskedés.*

A mint a közlekedési utakról szóló fejezetben már emlittetett, hogy Oroszország a legkiterjedettebben s legrendszeresebben közlekedik Közép-Ázsiával, ugy az orosz kereskedés is a legrégibbnek s legtetemesebbnek mondható. E kereskedés folytonos növekvésben van s legalább e téren nehezen akadnak vetélytársai.

Az orosz kereskedésnek Közép-Ázsiában való növekvéséről a következő egészen hiteles adatok a legjobb bizonyságot nyujthatják. Khanikov 1843-ban megjelent munkájában azt mondja, hogy évenkint 5—6000

teve szükségeltetik az átszállitó kereskedésre, hogy a Közép-Ázsiából való behozatal 3—4 millio rubelre rug, s a kivitel, mely 1828-ban 1,180600 rubelt tett, 1840-ben 3,283654 rubelre s 25 kopekre emelkedett. Igy állt az arány 1828-tól 1840-ig. S. Saville Lumley, nagy szorgalommal és ügyességgel kidolgozott „Report on Russian trade in Central Asia“ (1862) munkájában jelenti, hogy az 1840—1850 időszakban a kivitel 1,014237 font st., a bevitel 1,345741 font st.-re emelkedett.

A részletes áttekintést Lumleynek következő rovatozott kimutatása szolgáltathatja :

KIMUTATÁSA

az Oroszország s Közép-Ázsia országai közötti kereskedésnek 1840—1850 között.

Kivitel.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Vertpénz, arany s ezüst	213,969	15,210	375	229,554
Réz . , ...	45,776	1,856	2,043	49,675
Vas, aczél áruk, különböző ércz	82,127	9,331	10,970	102.437
Gyapot kelmék . . .	156,707	58,915	7,559	223,181
Gyapju kelmék . . .	50.467	25,869	1,976	78,312
Selyemszövetek . . .	10.550	4,799	71	15.420
Bőr . . . . ,	81,543	37,921	4,069	123,533
Fa áruk	8,595	460	826	9,881
Festékanyag s festékek	48,635	17.904	693	67,232
Különféle áruk . . .	85,416	27,567	2,031	115,012
Összesen . .	783,785	199,830	30,662	1,014.237

Bevitel.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Nyers gyapot s fonalban	333,177	76,255	2,718	412,150
Gyapot szövetek . . .	498,622	88,960	14,180	601,802
Nyers selyem s selyemkelmék	17,443	3,088	160	20,691
Gyapjukelmék . . .	428	1,322	52	1,802
Buzér (krapp) . . .	7,351	26,201	7	34,559
Prémáruk s báránybőr	151,773	6,297	1,995	160,065
Drágaköveks gyöngyök	17,856	703	—	18,559
Aszalt gyümölcs . . .	27,784	2,147	16,883	44,814
Sálok s kasmir . . .	24,242	—	—	24,242
Különféle áruk . . .	19,664	4,452	3,041	28,057
Összesen . .	1,096,380	249,425	39,936	1,345,741

Különben csak egy tekintetet kell vetnünk a bokharai, khivai és karsii bazárokra, hogy az orosz kereskedés e roppant növekvéséről meggyőződjünk, s épen nem tulzás, ha azt állitjuk, hogy egész Közép-Ázsiában nincs ház, sőt nincs sátor, hol valamely oroszországi árut ne lehetne találni. A legjelentékenyebb kereskedést az öntött vasból készült katlanok s vizkannákkal üzik, melyek a déli Sziberiából s nevezetesen az urali gyárakból hozatnak be, s csak ez egy czikknek Bokharába, Taskendbe és Khivába szállitása évenkint több mint 3000 tevével történik. Az öntött vas mellett a nyers vas és sárga réz, az orosz kattun, percaille, musselin, theafőzők, fegyverek, rövid áruk és a czukor emlitendők. A posztót nagy ára miatt csak kevesen veszik s gyéren

található. A nevezett czikkek Bokharából s Karsiból nem csak Turkesztannak többi részeibe, hanem még Majmenébe s Heratba, sőt Kandahar- s Kabulba is vitetnek. Az utóbbi helyekhez Pesaver és Karacsi természetesen közelebb van, de az orosz árúkat még is inkább kedvelik, bár az angolok náluk sokkal jobbak.

E körülményt az olvasó feltünőnek fogja találni, de okai nagyon egyszerüek. Bokharától Orenburg épen oly messze van, mint Karacsi, mely a britt-indiai területen levén, az angol kereskedelemnek végörse lehetne. Az ut innen Heraton át sokkal kényelmesebb s czélszerübb lenne, mint az Oroszországba vezető, mely a sivatagon halad át. S hogy az angol kereskedést az orosz még is háttérbe szoritja, ez, véleményünk szerint, annak tulajdonitható: hogy először is az orosz kereskedelmi összeköttetések a tatársággal már nehány százévesek, az angol összeköttetések pedig, azokhoz képest, még ujaknak nevezhetők, s eléggé tudva van, hogy a keleti mily szivósan ragaszkodik minden régihez és megszokotthoz; s másodszor az oroszok, mint közeli szomszédok, jobban ismerik a közép-ázsiainak izlését, mint a birminghami, manchesteri s glasgowi angol gyárosok stb. Ezen csak akkor lehetne segiteni, ha europai utazók ama vidéken szabadabban járhatnának mint most, midőn az utazót nemcsak Bokharában, hanem Afghanisztanban is ezer veszély fenyegeti. Végül harmadszor a herati ut, minden természeti kényelmessége daczára, a kormányok rablási rendszere miatt, az idegen kereskedőre nézve nagyon elrémitő, mint az a XIII. s XIV. fejezetekből látható. A mi tehát Közép-Ázsia azon részét illeti, melyet beutaztunk, a felhozott okokból ott az angol kereskedést

az orosznál sokkal csekélyebbnek találtuk, s azon adatok, melyeket mr. Davies 1862-ik februarban megjelent „Report on the Trade of Central Asia"-jában felhoz, inkább az India, Afghanisztan s a khinai tatárság, mint az India és Turkesztan közötti kereskedelmi viszonyokat tüntetik elő. Az árúk minőségére nézve a verseny mindenesetre lehetséges, s nem is kételkedhetni, hogy az angol gyártmányok mindig tulsulylyal birnának.

Turkesztan Oroszországon kivül még majdnem folytonos kereskedésben áll Heraton át Persiával is, hova báránybőrt, száritott gyümölcsöt, festéket s nehány belföldi kelmét szállit, mely czikkeket aztán mesedi opiummal*, a Ralli és Comp. ház által nehány angol áruval, czukorral és rövid árúkkal cserél be. Mesedből Bokharába oly ut is vezet, melyet tiz nap alatt lehet megtenni, de a karavánok a rabló tekkék miatt a Heraton által való kerülőre vannak kényszeritve, mely háromszor annyi időbe kerül. Kabulból kék s fehér csíkos gyapot-sált hoznak Bokharába, melyet a tatárok pota-nak, az afghanok lungi-nak neveznek, s nyári turbánul általánosan viselik. Ugy látszik, hogy ez angol gyártmány, mely Pesaveren át hozatik be, s az egyetlen, mely nagy keletnek örvend, mert az izlésnek megfelel. A kabuliak ezenkivül indigót és fűszert hoznak be, s ezt orosz kattunnal, theával és papirossal szokták becserélni. Khi-

* Az opium, melyet itt terjak-nak neveznek, Persia délkeleti részeiben a következőleg készittetik. A mákfejet félig érett állapotban este, bizonyos meghatározott időben, hosszában három helyen bemetszik. A bemetszéseken másnap reggelen harmatszerü folyadék mutatkozik, melyet napkelte előtt le kell róluk venni; ezt később megfőzik s igy készül a terjak. Csodálatos, hogy a három bemetszésből különféle minőségü folyadék ered, s ezek közől a középsőt a legjobbnak mondják.

nával csak jelentéktelen kereskedést űznek theával s porczellánnal, mely azonban egészen más fajta, mint a minőt mi Európában használunk. A khinaiak gyéren lépnek át a határon s a közlekedés csak a kalmukok és muszulmanok által tartatik fen.

Végre azon kereskedésről is meg kell emlékeznünk, melyet a hadzsik űznek Persia, India, Arabia s Törökországban. Az olvasó ezt csodálatosnak fogja találni, de tapasztalásból mondhatjuk, hogy e forgalom megérdemli a kereskedelmi vállalkozás nevét. Az 50—60 hadzsi, kik velem jöttek Közép-Ázsiából Heratba, Bokharából mintegy 40 tuczat selyem zsebkendőt, Namenganból körülbelől 2000 db kést és 30 db selyemszövetet, nagy mennyiségü khokandi dappi-t (sapkák, melyek körül a turbánt tekerik) stb. hoztak magukkal. S ezek csak a velem utazó hadzsik voltak. A beviteli kereskedésben sem kell a hadzsikat felejteni, mert föltehető, hogy az európai rövid árúk nagyobb része általuk jut Közép-Azsiába.

XXIII. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI.

BELVISZONYOK BOKHARA, KHIVA ÉS KHOKAND KÖZÖTT. — KÜLVISZONYOK TÖRÖKORSZÁG-, PERSIA-, KHIVA- S OROSZORSZÁGGAL.

a) Belviszonyok.

Abból, a mit Khiva és Khokand ujabb történetéről fentebb közöltem, már meglehetős világos fogalmat képezhetünk magunknak a három khánság közt fenálló viszonyokról. Mindazonáltal itt még nehány adatot fogok összeállitani, hogy az egész helyzet áttekintését megkönnyitsem.

Legjobb lesz, ha Bokharán kezdjük. E khánság, mely még az iszlam behozatala előtt már főszerepet játszott, mind az óta, daczára a sok forradalomnak melyen keresztül ment, fentartotta felsőbbségét. Minthogy a mai Közép-Ázsia czivilizatiójának bölcsője, Khokand és Khiva épen ugy, mint a déli kis khánságok, sőt maga Afghanisztan is, mindig elismerték e szellemi tulnyomóságát. A mollákat s a nemes Bokhara iszlami tudományosságát nagyon dicsérik. De a szeretet csak is eddig tart, mert minden kisérlet, melyet Bokhara emirei eddig tettek, hogy e szellemi befolyás alatt politikai hatalmukat is megnagyobbitsák, nem csak a politikai khánságoknál, hanem egyes városoknál is meg-

hiusult. A háborukból, melyeket Naszrullah emir Khivával és Khokanddal viselt, rövidlátó politikusok azt következtethetnék, hogy Bokharában az orosz megtámadástól való félelemből, ha jó szerivel nem sikerül, erőszakkal akarnak szövetséget létrehozni. De Bokharában sohasem foglalkoztak ilyes tervekkel. Az emirnek hadjáratai rablási támadások, és szilárdan meg vagyunk győződve, hogy azon esetben, ha Oroszország Közép-Ázsiában valósitani kezdi terveit, a három khánság nemcsak nem segélyezi egymást, hanem viszálykodásuk által a közös ellenségnek a legjobb fegyvert szolgáltatja. Khiva és Khokand, bár Bokhara kibékithetlen ellenségeinek tekinthetők, nem tartatnak nagyon veszélyeseknek, s a napról napra túlerősbülő Afghanisztan az egyetlen közép-ázsiai vetélytárs, melytől Bokhara fél.

Hogy e félelem a tetőpontján volt, midőn Doszt Mohammed khan győzedelmesen az Oxus felé nyomult elő, alig kell mondanom. Naszrullah emir igen jól tudta, hogy az öreg Doszt a gyalázatos tréfát, melyet Bokharában rajta vagy is jobban mondva fián* követtek el, ki ott vendégszeretetet keresett, soha meg nem fogja bocsátani. S a mint még az is hírlett, hogy Doszt Mohammed az angolokkal kibékült s nökeri ingiliz (angol zsoldos) lett, még fokozódott az a gyanítás, hogy az angolok általa a Conolly és Stoddart véres halálát akarják megboszulni. A kép, melyet a tatár zsarnok országa jövőjéről magával a sirba vitt, valóban elszomoritó lehetett. Nem kevésbé aggódott fia s utódja, a mostani emir, midőn trónra lépett. Muzaffar-ed-din épen Khokandban

* Ferrier, History of the Afghans, 336. l.

volt, midőn meghozták Doszt Mohammed halálának hirét. A hírvivő követ 1000 tengét nyert ajándékba; ugyanaz nap ünnepély rögtönöztetett, s estve az emir. törvényes nejei számának kiegészitésére, Khudajar khan ifjabbik hugát vette nőül. A nagy félelem elmult ugyan, de bizonyos tartózkodás még mindig létezik, minthogy Bokharában igen jól tudják, hogy az afghanok az angolokkal való barátságos viszony következtében már nehány ezer jól iskolázott rendes katona felett rendelkeznek.

Tudván, hogy az afghánokkal, mint tulsulylyal biró ellenséggel nem mérközhetnek meg, Bokharában azt a politikát követik, hogy diplomatiai uton igyekeznek nekik telhetőleg ártani. Minthogy az afghanok az angolokkal szövetkeztek, a bokharaiak könnyü szerrel hiresztelhetik róluk egész Turkesztanban, hogy az iszlamtól elpártoltak, s a legutóbbi időkben a Kabullal való kereskedelmi összeköttetések is nagyon meglazultak. Mint már emlittetett, a szalorok és tekkék folytonosan Bokhara zsoldjában állanak. Herát megszállásánál az öreg Doszt nagyon elcsodálkozott, hogy a turkmanok, daczára az ajándékoknak melyekkel elhalmozá, folytonosan nyugtalaniták és hadseregéből sokat elfogtak. Elfelejtette, hogy tulajdonképeni ellenségei a bokharai aranyok voltak, minthogy a turkmanok rokonszenve felett mindig csak a nagyobb összeg határoz. Ennyit Bokhara belpolitikájáról.

Khiva az örökös harczok által, melyeket a saját harczias lakosságával, nevezetesen a jomutok, csaudorok és kaszakokkal kell viselnie, nagyon megfogyott. Népességre nézve Bokhara sokkal tulhaladja, s hogy az emirek eddig meg nem hódithatták, egyedül az özbeg la-

kosság vitézségének tulajdonitható. Mint hallottam, Allahkuli khán volt az első, ki (valószinüleg Conolly tanácsára) Bokhara s Khivába követet küldött, hogy a három khánság között véd- s daczszövetséget szervezzen Oroszország fenyegetőleg növekvő hatalma ellen. Bokhara nemcsak megtagadta ezt, hanem az oroszok felé is hajolt. Khokand hajlandónak nyilatkozott, ugy szintén Sehri Szebz s Hiszar városok, melyek az emirrel háborut viseltek. De ez unio még is a jámbor óhajok sorában maradt, s hogy mily nehezen volna létesithető, legjobbban bizonyitja egy régi arab közmondás, melyet a közép-ázsiaiak saját jellemök előtüntetésére használnak, s mely igy hangzik: „Rumban áldás van, Damaskusban jóság, Bagdadban tudomány, Turkesztanban csak harag és ellenségeskedés“ *.

Khokand a kipcsakok, kirgizek és kaszakokkal való folytonos viszálykodás miatt ugyanazon bajokban szenved, mint Khiva. Ezen kivül özbeg lakossága példátlanul gyáva s nem csodálkozhatni, hogy bár területre és népességre nézve a három khánság között a legnagyobb, Bokhara minduntalan leveri.

l) Külviszonyok.

A mi az idegen országokkal való politikai viszonyokat illeti, Közép-Ázsia csak Török- és Oroszország, Persiával és Khinával jön érintkezésbe. A konstantinápolyi szultán a vallásfőnök s khalifának tartatik, s minthogy Közép-Ázsiában szokásban volt, hogy Turkesztan három khánsága a beigtatás jeléül a bagdadi khalifától

* El-bereket fi Rum, el-muruvet fi Sam, el-ilm fi Bagdad, el-bogz ve adavet fi Mavera-ül-nehr.

bizonyos udv. tisztségféle kitüntetést kapott, a régi udvariasságot ma sem felejtik el, s a trónralépésnél rendkivüli követek által kérik Konstantinápolyban e tiszth. hivatalokat. A khivai khán pohárnoki, a bokharai rejszi (vallásfelügyelő), s a khokandi lovászmesteri rangot visel. Ez udv. tisztségek még mindig tiszteletben tartatnak, s mint hallom, az illetők évenkint egyszer teljes formalitással végzik tisztüket. De csak eddig terjed a közelebbi összeköttetés. Világi befolyást a konstantinápolyi szultánok a három khánságra nem gyakorolhatnak. A közép-ázsiai nép a Rum névvel (mint a hogy itt Törökországot nevezik) a régi Róma minden hatalmát s fényét egybeköti ugyan s evvel ugyanazonosnak tartja, de a fejedelmek keresztül látnak az illusión s csak akkor ismernék el a szultán nagyságát, ha a porta a beigtatási fermánokhoz s imádkozási engedélyekhez néhány száz ezer piasztert csatolna. Khivában s Khokandban a konstantinápolyi fermánokat még mindig bizonyos tisztelettel olvassák. Az előbbi khánság Sükrullah baj által 10 éven át volt Konstantinápolyban képviselve, az utóbbinak Molla khan uralkodása alatt még ezelőtt négy évvel követe (Mirza Dsan) volt a szultán udvarában. E követségeket Törökország régi szokás szerint sokszor éveken át tartja állami költségen, mi a külügyi költségvetést nagyon megszaporitja ugyan, de a szellemi felsőbbségnek Ázsiában való fentartására okvetlenül szükséges.

Az oszman birodalom e távoli keleten csak akkor birhatott volna világi befolyással, ha a keleti élet álmából Nagy Péter előtt ébred fel. Az Oszman ház, mint török dynastia, a török elemekből, melyekkel nyelv, vallás s történelem által rokon, az Ádria partjaitól messze be

Khináig hatalmasabb birodalmat alapithatott volna, mint a minőt a nagy Romanov különböző elemekből erőszak s ármány által össze alakitani tudott. Az anatoliak, azerbajdsanok, turkmanok, özbegek, kirgizek s tatárok az egyes tagok, melyekből a nagy török colossus támadhatott volna, s ez aztán északi ellenével jobban megmérkőzhetnék, mint a jelenlegi Törökország.

Persiával, bár ez a legközelebbi szomszéd, Khiva s Bokhara részéről csak olykor váltatnak követek. Azon körülmény, hogy a persák a siíta felekezethez tartoznak, oly választó fal a két fanatikus nép között, minő Európában 200 évvel ezelőtt a protestantismus volt. Ehhez csatlakozik még az iran s turan népfaj közötti, már történeti tárgygyá vált ellenségeskedés, s igy könynyen elképzelhetni, hogy e természetes szomszédok mily csekély rokonszenvvel viseltetnek egymás iránt.

Persia, melynek a dolgok természetes rendje szerint a csatornának kellene lenni, melyen az uj czivilizatió Turkesztanba vezettetnék, erre legkisebb befolyást sem gyakorolhat. Képtelen levén saját határait a turkmanok ellen megvédeni, a Bokhara elleni hadjáratában Mervnél szenvedett vereség erkölcsileg egészen tönkre tette. Hatalmát a három khánságban a legkevésbé félik s a tatár azt állitja, hogy az isten adott ugyan a persának fejet (eszet) és szemet, de szivet (bátorságot) nem.

A mi Khinát illeti, ennek Közép-Ázsiával való politikai viszonyai oly csekélyek, hogy alig érdemesek a megemlitésre. Bokharával századonkint talán csak egyszer van összeköttetésben. Az emirek néha küldenek ugyan követet Kasgarba, de a khinaiak soha sem mernek egész Bokharáig menni be Turkesztanba. Khokand-

dal gyakrabban érintkeznek, de a muszulman barbárokhoz mindig csak alsóbb rangu hivatalnokokat küldenek.

Egészen más Oroszország viszonya Közép-Ázsiával. Minthogy Oroszország már évszázadok óta van ama tartományok birtokában, melyek Turkesztan sivatagának északi határait képezik, nagy kereskedelemi közlekedése miatt Oroszország a három khánságot mindig jobban vette szemügyre mint a többi szomszéd, s eddigi politikai sikereit bizonyosan még a teljes meghóditással is fogja tetézni. Egyedül a természeti akadályoknak tulajdonitható, hogy Oroszország tervei itt lassu, de nem kevésbé biztos léptekkel haladhatnak elő. Közép-Ázsia három khánsága még hiányzó részei ama nagy tatárbirodalomnak, melynek Oroszországba való bekeblezését Vasziljevics Iván (1462—1505) kezdte meg, s mely munkán Nagy Péter óta lassan ugyan, de szakadatlanul dolgoznak.

Az orosz politika magukban a khánságokban sem maradt teljesen észrevétlenül. A fejedelmek épen ugy, mint a népek jól ismerik a fenyegető veszélyt, s a gondatlanság csak a keleti közömbösségnek s a tömegek vallási lelkesedésének tulajdonitható. A közép-ázsiaiak legnagyobb része, kikkel e pontról szóltam, igy nyilatkozott felőle: „Turkesztannak két vára van, az egyik ama szentek nagy száma, kik földjében nyugszanak, s a „nemes Bokharát" mindig megvédik, a másik a nagy sivatag, mely körülveszi." Csak kevesen, és pedig a kereskedők, kik hosszabban időztek Oroszországban, fogadnák közönyösen a kormányváltozást, mert bár ők is, úgy mint hontársaik, gyülölnek mindent a mi nem mohammedán, mégis dicsérve elismerik a hitetlenek igazságosságát és rendszeretetét.

XXIV. FEJEZET.

OROSZ-ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

OROSZ ÉS ANGOLORSZÁG VISZONYA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. — OROSZORSZÁG ELŐNYOMULÁSA A JAXARTESNÉL.

„Az orosz-angol versenyzés Közép-Ázsiában — igy szóltak hozzám Angolországban visszatértem után — mesebeszéd. Hagyja el egészen ezen elcsépelt s már nem divatos politikai kérdést. Turkesztan népei vadak, nyersek s barbárok, s örülünk, ha Oroszország magára vállalja ama vidékeken a civilizálást. Angolországnak a legkisebb oka sincs, hogy ama politika felett irigység s féltékenységgel őrködjék."

Teljes irtózattal eltelve ama rémes jelenetek iránt, melyeket Turkesztanban láttam, s melyeknek e lapokon halvány rajzát adni igyekeztem, csakugyan sokáig gondolkodtam, hogy valjon e tanácsok s a politikai nézet, melyet velem elfogadtatni akartak, egészen helyesek-e. Azon gondolattal, hogy a keresztény civilizatio, e kétségkivül legnemesebb s legragyogóbb disz, mely az emberi társadalmat valaha ékitette, Közép-Ázsiára nézve is jól-

tevő — rég tisztában voltam. De nem oly könnyen estem tul a megjegyzés politikai részén, mert akár hogy latolgatom e kérdést, akár hogy képzelhetek el minden lehető eshetőséget, sehogysem békülhetek meg teljesen azon gondolattal, hogy Angolország közönyösen tekintse az indiai birtokaihoz való orosz közeledést.

A politikai utopiák ideje elmult. Nagyon messze vagyunk a már mesésse lett russophobiától, hogy közelnek lássuk a pillanatot, melyben az orosz kozák s az angol szipahi mint határőrök egymásba botlanak. A két nagy colossus összeütközése Közép-Ázsiában, melyet politikai rajongók már évek előtt beállandónak hittek, még nem történik meg egyhamar. De e kérdés, ha lassan is, folytonosan előre halad, s az események természetes sorát követve, a nélkül, hogy indulatoskodnánk, el akarjuk mondani az okokat, melyekből az angol közönyösséget a középázsiai orosz politika iránt nem helyeselhetjük.

Mindenekelőtt azon kérdést kell feltennünk, valljon Oroszország csakugyan előrenyomul-e dél felé, s hogy már mennyire haladt. Még 25 évvel ezelőtt a közép-ázsiai orosz politikára kevés figyelemmel voltak. Afghanisztánnak elfoglalása az angolok által, az orosz-persa szövetség s a Khiva elleni vállalat, ezek okozták, hogy a sz. pétervári és londoni cabinetek közötti diplomatiai levelezésben Turkesztan először emlittetett. Ezóta ismét meglehetős szélcsend állt be. Angolország, terveinek meghiusulása által elkedvetlenittetve, egyszerre visszavonult, de Oroszország titokban folytatá tevékenységét s Turkesztanhoz való határ-viszonyaiban lényeges változások álltak be. Közép-Ázsia nyugati részében, ne-

vezetesen az Aral tón s partjain, az orosz befolyás lényegesen növekedett. Az Oxus torkolatainak kivételével az Aral tó öszszes partvidéke orosz területnek ismertetett el. Magán a tón jelenleg három gőzös van, melyeknek a khivai khán megengedte, hogy Kungratig* mehetnek fel az Oxuson. Azt mondják, hogy a halászok védelmezésére vannak itt, de valószinüleg más rendeltetésük is lesz, s Khivában mindenki tudja, hogy a kungrati ujabb forradalom, valamint egyéb csetepaték a kozákok s özbegek között, az ugynevezett halászati gőzösökkel összeköttetésben vannak.

Hanem mindezek csak másodrendü tervek, a tulajdonképeni hadmüveleti vonal a Jaxartes balpartján keresendő. Itt az orosz előőrsök, kiket egy szakadatlan erőd-lánczolat véd, Kale Rehimig, Taskendtől 32 mértföldnyire nyomultak elő, s mint már emlittetett, e várost lehet a közép-ázsiai hóditások kulcsául tekinteni. S ez ut, melynek kevesebb sivatagja van, mint a többinek, nagyon helyesen is volt megválasztva. A hadsereg itt több megtámadásnak lenne ugyan kitéve, de ezek könnyebben legyőzhetők, mint az elemek rohamai. Khokand keleti határán is, Namenganon túl-felől az oroszok folytonosan közelednek, s Khudajar khán idejében már több összeütközés történt a khokandiak s oroszok között.

Az orosz terveknek Közép-Ázsiában való előhala-

* Hogy az orosz hajók az Oxuson nem mennek tovább, egyes egyedül e folyam számos s gyorsan váltakozó homoktorlaszainak tulajdonitható. Csodálom, hogy Burnes oly kedvezőn nyilatkozott hajózhatásáról. Oly hajósok, kik egész életöket az Oxuson töltötték, beszélték nekem, hogy a ma szerzett tapasztalatokat holnap már nem lehet használni, oly váltakozók a zátonyok.

dása felett tehát a legkevésbé sem lehet kétkedni. Mint már emlitettük, a czivilizatio érdekében az orosz fegyvereknek a legjobb sikert kell kivánnunk, de a kérdés igen bajos és bonyolódott lesz, ha a hóditás későbbi következményeire gondolunk. Azon kérdésre, hogy Oroszország beéri-e Bokharával, hogy az Oxust elfogadja-e befolyása és tervei határául, bajos a felelet. A nélkül hogy mély combinatiókba bocsátkoznánk, igen valószinünek mondhatjuk, hogy a sz. pétervári udvar sok éven által nagy fáradsággal és költséggel folytatott politikája részére gazdagabb jutalmat fog követelni, mint a minőt Turkesztan oáz-országai nyujthatnak. Legalább szeretném látni azt a politikust, ki állitani akarná, hogy a Turkesztan birtokába jutott Oroszország tartózkodni fog Afghanisztanban vagy Észak-Indiában, hol a politikai fondorlatok mindig termékeny földet találnak, közvetve vagy közvetlenül föllépni. Akkor, midőn Perovszki hadsorai az Aral nyugati partjától Kabulig vetettek árnyékot, akkor, midőn a Vitkovics-féle * kisértet Kandahar és Kabulban megjelent, az ily eshetőség lehetőségét belátták. S a mi már egyszer megtörtént, szükség esetében nem ismétlődhetik-e? **

A nélkül azonban, hogy e kérdést az irigység s féltékenység visszatetsző szinezetében tüntessük fel, jogositva hisszük magunkat, hogy a közép-ázsiai orosz tervek

* Ez volt az orosz ügynök neve, kit a sz. pétervári udvar 1838-ban nagy összeg pénzzel küldött Afghanisztanba, hogy Angolország ellen ármánykodjék.

** Mig e sorokat irom, a „Daily Telegraph"-nak 1864-iki oct. 8-diki számának egy levele azon hirt közli, hogy az oroszok már elfoglalták Taskendet. Ez állitás hitelességében talán még kétkedni lehet, de az ama vidéken való orosz mozgalom kétségbevonhatatlan.

iránti közönyösséget roszaljuk. Ez igénytelen véleményünk; de valjon az angol oroszlán és az orosz medve Ázsiában majd ellenségesen egymásra támadnak-e, vagy pedig a hóditásban testvérileg megosztozkodnak, ez oly kérdés, melyhez a „ne sutor ultra crepidam“ szerint, mint philologizáló dervis nem merek hozzászólni.

PESTEN, 1865. Márczius hóban. Iroda és raktár: Barátok tere 7. sz. I. emelet.

AZ

EMICH GUSZTÁV

ÁLTAL KIADOTT

MAGYAR KÖNYVEK NÉVSORA

BETŰRENDBEN.

Ábray Károly. **Az utolsó Szapolyai.** Történeti regény. Négy kötetben . . . . 4 frt.

—— **Egy esküszegő király.** Történeti regény . . 1 frt.

Ahn Fr., Gyakorlati tanmenete a **franczia nyelv** gyors és könnyű megtanulására, melyet a magyar nyelvhez alkalmazott olvasási szabályokkal, nyelvtani alakzatokkal, jegyzetekkel és erkölcsi elbeszélésekkel bővített és ujra átdolgozott Mutschenbacher Alajos, pesti finevelő-intézeti tulajdonos.

Első folyam. Hatodik kiadás. . . . . . 60 kr.

Második folyam. Második kiadás. . . . 60 kr.

Albach J. S. **Rövid mathematicai, physicai és politikai földleirás.** Bevezetésül a földleiráshoz általánvéve, különösen Magyarország földleirásához. Gyermekek oktatására összeszedé Albach J. S. ferenczrendi áldozópap. Magyarítá Schultz István. Egy kőnyomatú táblával. 40 kr.

Arany János. **Murány ostroma.** Költői beszély. 70 kr.

Arányi Lajos. **Rudnó és lelkésze** 1844 és 1845-ben, meg még valami, többi közt a mai magyar zsidó is, közrebocsájtva részrehajlatlanul Rudnó barátai és ellenei fölvilágositására. Egy rézmetszettel . . . . . 1 frt.

Auerbach Berthold. **Buchenbergi Diethelm története.** Novella. Magyarítá Szenvey József. . . 1 frt.

Balásházy János. **A pinczegazdászatról,** borkereskedésről, vagyis a magyar és erdélyországi boroknak sajátságaihoz alkalmazott kezeléséről, a magyarországi borkereskedés hajdan és jelenkori viszonyairól. Kilencz évi több ezer hordó különféle borokra való felügyelési tapasztalataiból, az irodalmi termékek figyelembe vételével. 1 frt.

Balázs Sándor. **Tükördarabok** (Beszélygyüjtemény.) Két kötet. . . . . 2 frt.

TARTALOM. I. kötet: Henrik angyala. — Jogászbál. — Három gép. — A szürke kaputom története. — II. kötet: A kik az asztal végén ülnek. — Náni néni. — Tizenhatpengős szerelem. — A gyermek alszik.

Balogh Kálmán, orvostudor. **Az ember élettana.** Két kötet. . . . . 6 frt.

—— Általános **kór- és kórjelzéstan.** 3 frt 50 kr.

Bardócz Lajos, dr. **A felfedezések és találmányok története.** Különös tekintettel a gőz és villanyosság alkalmazására és a fényképirás kifejtésére. A magyar tudományos Akadémia által a Magyar Hölgyek dijával koszorúzott pályamű, 57 fametszvénynyel. . . . . . 2 frt 50 kr

Batthyány Arthur, grófné. **Két nőszív,** Regény. A franczia kéziratból forditotta Toldy István. . 1 frt 30 kr.

—— **Szeréndy Ilma naplója.** Franciából Toldy István . . . . 1 frt 50 kr.

Baudrillart Henrik. **A politikai gazdaság** kézikönyve. A franczia eredeti után kidolgozta Keleti Károly 2 frt 50 kr.

Baumeister. Rövid alapos utmutatás a **szarvasmarha-tenyésztés** üzletéhez, mezei gazdák, szarvasmarha tenyésztők, baromorvosok, tinó-borjú-intézetekrei felügyelők számára fordította Wirág József . . . . . . 1 frt.

Beaumontnő. Gyermekek tára. A Foa Eugenia által átdolgozott s új regékkel bővített franczia eredeti után fordítva. Egy rézmetszettel . . . . . 1 frt 40 kr.

Beck Károly. **Mater dolorosa.** Elbeszélés. Fordította Beck Hugó . . . . 1 frt.

Beöthy László. **Beszélyek.** . . . . 85 kr.

TARTALOM: Poéta és Maecenás. — Nr. 13. — Nincs többé fogfájás. — Férjem nősül. — Szomorú elmefuttatás. — Signora Grassini.

Bérczy Károly. **Élet és ábránd.** Novellák, két kötetben . . . . 2 frt.

Berzay Elek. **Latin gyakorlatok**, az első és második nyelvtani osztály szabályai szerint a tanuló ifjúság számára szerkesztve . . . . 70 kr.

Bethlen Miklós, gróf, **Történeti emlékrajzai.** Francziából Toldy István. Két rész egy kötetben . . . 2 frt.

Brünek J. **Robot és dézma** . . . . . . 70 kr.

Bujánovics Ede. **A haszonbérrendszerről**, vagy mily körülmények közt hasznosabb Magyarországban a haszonbér a tulajdon-kezelésnél? S melyik haszonbéri rendszer volna honi viszonyaink között legczélszerűbb? A magyar gazd. egyesület által koszorúzott pályamunka 70 kr.

—— **A magtárakról.** 6 kőnyomatú épületterv- és költségvetéssel . . . . 1 ft. 50 kr.

Bús Vitéz. Igaz is, nem is. Elbeszélések. Két kötet. 1 frt 80 kr.

TARTALOM: I kötet. Nőtlenség, vagy halál. — Egy elkeseredett asszonyság. (Rémjelenetek a házas életből.) — A tündérszép grófnő. — Egy kedélyes falusi mulatság. — Mártha. (Zugligeti kaland, mely a hajdu-böszörményi vendéglős meggyilkoltatásán végződik.) — Don Amorozo Furiozo Morfondirozo Maflado Raro Gitaro Serenado di Bino Rabino Larabino Calarabino — Ejnye no! (Capricio.) II. kötet: Egy hadjárat. — Egy nő, ki beleöli magát a Balatonba. — Egy szép asszony betege. — Humoristikai egyveleg.

Cicero összes levelei. Időrendes sorozatban fordította s magyarázó jegyzetekkel, mutatókkal ellátva kiadta Fábián Gábor, a M. T. Akadémia rendes tagja. Hét kötet. 14 frt.

Császár Ferencz. **A magyar váltójog.** Harmadik, a váltótörvénykönyvbe az 1844-iki országgyülésen tett módosításokkal bővített kiadás . . . . . . 2 ft. 50 kr.

Cserei Mihály **históriája 1661—1771.** A szerző eredeti kéziratából Kazinczy által. Második kiadás. 2 ft. 50 kr.

Csokonai Vitéz Mihály **minden munkái.** Közli Kelemföldy. Három kötet. . . . . 3 ft.

Dalfüzérke, válogatott népszerű dalokból füzte Kecskeméthy Csapó Dániel. Négy füzet, ára egy-egy füzetnek . . . . 18 kr.

Danilovics Mihály. **A csillagos égnek** népszerü **ismertetése. Egy csillag-óra melléklettel.** Tanúságos és mulattató foglalkozás minden tárgykedvelő, jelesen az ifjuság számára. A legjobb fordítások után . . 1 ft. 40 kr.

Degré Alajos. **Kedélyrajzok** . . . . . . 80 kr.

TARTALOM: Egy kaczér nő. — Két Robin de Bois. — Nászéj. — Urambátyám és az arszlán. — Leküzdött szenvedély. — Szerelem és dictatura. — Kitagadás. — Két lángész.

Dickens Károly. (Boz) A pickwick klub hátrahagyott iratai, melyek a klub levelező tagjainak észleleteit, veszélyeit, utazásait, kalandjait, és vidor élményeit hű leirásokban tartalmazzák. Angolból fordította Huszár Imre. Négy kötet . . . . 4 frt.

——— **Twist Oliver,** egy árva fiú pályája. Angolbul fordítá Gálszécsy Ödön. Két kötet. Csinos fametszetekkel . . . . 1 frt. 70 kr.

Disraeli Esq. **Coningsby** vagy az új nemzedék. Angolból forditotta Bokor. . . . . 2 frt.

Droste K. Á. **Az egyház és polgárzat közti békességről,** némely észrevételekkel az ismeretes berlini előterjesztvényre. A második kiadás után . . . . 1 frt.

Dumas Sándor. **Egy bretagnei nemes kalandjai** a philippini szigeteken. Uj olcsó kiadás. Két kötet. 1 frt.

Dumas ifj. **Printemps Zsófia.** Regény. Francziából 1 frt 25 kr.

Emilia. Szív és élet. Beszélyek. Két kötet. 2 frt.

Eötvös József, báró. **A falu jegyzője.** Második, olcsó kiadás. Három kötet . . . . 3 frt.

Esterházy Miklós, Galantai gróf **minden munkái.** Kiadta Toldy Ferencz . . . . 2 frt 50 kr.

Faludi Ferencz minden munkái. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta Toldy Ferencz . . . . 4 frt.

—— **Versei,** Ötödik kiadás. Toldy Fer. által 70 kr.

A fegyencz neje. Jelenetek az ausztráliai életből. Történeti regény. Günther Károlynak francziából német fordítmánya után magyarítá Szenvei József . . . 70 kr.

Documentált **felelet** Kemény Zsigmond „Forradalom után" czimü munkájára. Egy megbukott diplomatától. 40 kr.

Foa Eugenia. **A párisi kis Robinson** vagy **az ipar győzedelme.** Francziából fordította gr. Zichy Ágoston. Négy képpel. Ára fekete képekkel . . . . . 1 frt. Kemény kötésben és szinezett képekkel . . 1 frt 50 kr.

A franczia, magyarok és németek számára. Magában foglalva magyar és német gyüjteményét oly tiszta franczia beszéd-alakok- (gallicismusok), példabeszédeknek, melyek egyedül a franczia nyelvnek sajátjai ; egy toldalékkal, mely magában foglal egy megfejtő jegyzékkel ellátott elbeszélést Floriántól; és mutatványokat az uj franczia költészetből . . . . 70 kr.

Füssy Tamás. **Egyetemes földrajz** középtanodai használatra. Második kiadás. E tankönyv a nm. m. k. Helytartótanács által az I. II. s III. gymnasiumi osztályokra és alsó reál tanodák számára helyben hagyatott. 1 frt. 20 kr.

Gaal György **magyar népmese-gyüjteménye.** Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Uj olcsó kiadás. Három kötet . . . . 2 frt.

Garay Alajos. **Betúlia hölgye.** Hősköltemény hat énekben . . . . 60 kr.

Gászner Lajos. **A gyorsirás** (Stenographia) rövid és magyar nyelvre alkalmazott tana. Második, bővített kiadás . . . . 80 kr.

Gerlóczy Gyula, dr. Alkalmazott **észjogtan** kérdések

és feleletekben. Dr. Bauer Antal jogrendszere alapján és több forrás után. . . . . 70 kr.

A régi görög irodalom története. Müller K. O. és Donaldson J. V. után, angolból Récsi Emil. Két kötet. 6 frt.

Götz József, kanonok. **Victorine**, vagy a hit ereje. Pár-darab dr. Bretschneider „Clementinéje" mellé. 70 kr.

Greguss Ágost. **A lángész.** Teleki-dijat nyert vigjáték 3 felvonásban . . . . 70 kr.
Angol vászonba kötve . . . . 1 frt.

Greguss Gyula, Közönséges **természettan** a mívelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek dijával az Akademia által jutalmazott pályamunka. 98 fametszettel. 1 frt 60 kr.

Természettani földrajz. A mivelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek dijával az Akadémia által jutalmazott pályamunka. (9 diszes kőnyomatu szinezett földabroszszal.) . . . . . . 2 frt 80 kr.

Guénon Ferencz. **A tehenek tejelésének küljelei,** melyek szerint a tejelés nemcsak minősége s mennyisége, hanem a tehén borjas állapot alatti tejelhetése is megitélhető. Megbővitve a tenyésztés némely elveivel, tejkezeléssel és sajtkészitéssel Vattay János által . . 1 frt 40 kr.

Guizot. Washington. Az amerikai egyesült államok köztársaságának megalapitása. Francziából forditották: Gyerőfy Gyula és Szabad Imre. . . . 85 kr.

—— **Monk.** Az angol köztársaság bukása és a monarchia helyreállítása 1660-ban. Francziából forditották: Gyerőfy Gyula és Szabad Imre. . . . 95 kr.

Gyürky Antal. **Borászati szótár.** Betürendben, kellő magyarázattal ellátva. . . . . 80 kr.

Hamm V. **Földmivelési vegytan,** földisme s trágyatudomány katekizmusa. Hasznos kézikönyv mezei gazdák, tanitók és iskolák számára. Magyarositá Bajnok Antal, h. gyógyszerész . . . . 70 kr.

Hiador. II-dik Károly. Történeti drámai költemény öt felvonásban. . . . . 35 kr.

——— **Őrült tárczája.** Regény . . . . . . 35 kr.

Hieover. Vadászok könyve. Magyarositá Szalbek György. **6 angol fametszvénynyel.** . . 2 frt 50 kr.

Hirscher K. János. **Korunk nagy vallási kérdéseinek fejtegetései.** Magasabb és közép körök számára. Magyarra forditotta a pesti növendékpapság m. iskolája. . . . . 70 kr.

Hit, Remény és Szeretet. Imakönyv, mivelt keresztény katholikusok számára, szerkeszté. Sujánszky Antal, áldozár. 486. lap. A közönséges, két aczélmetszettel diszitett kiadás füzve . . . . 1 frt.

Aranymetszésü finom bőrkötésben, tokban 2 ft. 20 kr.

„ — „ aczél csat- és kereszttel 2 „ 75 „

„ — „ ezüst feszület- és ezüst csattal 4 „ —

A finom, duplavelin papirosra nyomatott s hat aczélmetszettel ellátott kiadásnak ára példányonkint 1 fttal több.

Hoffmann Ferencz ifjusági irataiból a következők jelentek meg:

A helgolandi fiu.
A hü szív.
A jó tett is meghozza kamatjait.
A két hü barát.
A magas északon.
A megtért.
A szenvedések iskolája.
A testvérek.
Anyai szeretet.
Az életbiztositás.
Az igazság napfényre jő.
Az Inka kincse.
Egy fedél alatt.
Egy levél a Szentirásból.
Hüség és álnokság.
Ki mint vet, ugy arat.
Királyfi.
Loangó.
Milord Cat.
Próbák.
Szegény és gazdag.

Ára egy-egy kemény táblába kötött s **négy csinos képpel** ellátott kötetkének . . . . 50 kr.

Hoffmann Ferencz. **A tarka könyv.** Százötven erkölcsi elbeszélés. Kis gyermekek számára. A negyedik német kiadás után magyaritá egy gyermek barát. Nyolcz szines képpel. Kemény tablába kötve. . . . . 1 frt. 80 kr.

Hoiesy M. **Pénz,** u j é v i s n é v n a p i a j á n d é k n ö v e n d é k e k n e k, vagy: hasznos és mulatságos érkezése egy atyának gyermekei előtt a pénzről . . 35 kr.

Hollósy Juszt. M. T. Akad. tag. stb. **Népszerü csillagászat.** A magyar tudományos akadémia által, a magyar hölgyek dijával koszorúzott pályamű. 111. fametszettel és 3 kőnyomatu csilagászati abroszszal. . . . . 2 fr. 80 kr.

Horváth Mihály. **Párhuzam** az Europába költözködő magyar nemzet s az akkori Europa polgári s erkölcsi miveltsége között . . . . 1 ft.

Hunfalvy János, M. t. Akad. t. **Egyetemes történelem.** Harmadik javított kiadás. Három kötetben . 4 frt. (Egyenként, az első kötet vagyis Ó-kor 1 frt. 50 kr.; a második kötet vagyis Középkor 1 frt.; a harmadik kötet vagyis Ujkor 1 frt. 50 kr.)

—— **A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása.** A magyar tud. Akademia megbizásából. Hét füzet. . . . . 7 frt.

Huszárok könyve. Szerkeszté Szelestey László. (A legjelesb magyar költőknek a huszárokra vonatkozó költeményeit magában foglalva) . . . . 1 frt.

Edvi **Illés** Pál. **Magyar fénygolyók** a nősülésre, azaz eredeti értekezés a ritkán nősülés okairól és szüntetése módjáról. Felelet a szegedi pályakérdésre . . . . 60 kr.

Jókai Mór. **Szegény gazdagok.** Regény 4 kötetben, megtoldva „**Az utolsó budai basa**“ czimü történeti elbeszéléssel . . . . 4 frt.

—— **Az új földesúr.** Regény. 3 kötet. . . 3 frt.

Jósika Miklós. **A két Barcsai.** Dráma IV. szakaszban . . . . 70 kr.

Jósika Miklós. **Regény és regényitészet.** Szépészeti értekezés . . . . 1 frt.

— **A mi késik, nem mulik.** Regény. Két kötet. 2 frt.

A juh, annak fajai, betegségei, gyógymód, orvos- és óvszerek, takarmányozás, gyap és gyapkezelés. Legjobb angol források után. **70 a szövegbe nyomott remek fametszvénynyel** . . . . 4 frt.

Jung L. **Gottlieb** és **Vilmos,** vagy: Luthert követő két férfiunak türelmes beszélgetései a katholika vallás felől. Magyarositva és jegyzetekkel kisérve. (Adatul korunk fölvilágositásához.) . . 60 kr.

Kakas Márton **politikai költeményei.** Kiadta Jókai Mór. Füzve . . . . 1 frt. 50 kr.
Csinos angol-vászon-kötésben . . . . 2 frt.
Aranyozott kötésben, arany metszéssel . . 2 frt. 50 kr.

Kákay Aranyos. **Országgyülési árny- és fényképek** . . . . 60 kr.

Kalászat a legjelesb német katholikus hitszónokok egyházi beszédeiből. Szerkeszté Sujánszky Antal. Második folyam. Négy kötet . 4 frt 20 kr.

Karvasy Ágost. Népszerű **nemzetgazdászati tudomány.** A mivelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek dijával az Akademia által jutalmazott pályamunka. Második tökéletesbített és bővített kiadás. . . 2 frt.

— **Az államháztartási** vagyis **pénzügyi tudomány.** . . . . 1 frt. 60 kr.

— **A közrendészeti tudomány.** . . . 1 frt.

— **Az alkotmányi** és az **igazságügyi politika.** Második, tökéletesbitett kiadás. . . . . . . 1 frt.

Kautz Gyula. **Az ausztriai birodalom statisztikája** különös tekintettel Magyarországra. Főtanodák használatára és öntanulmányul. Három kötet . . . . 2 frt. 50 kr.

Kazinczy Ferencz **levelezése** Kisfaludy Károlylyal s ennek körével. Kiadta Kazinczy Gábor . . . 2 frt.
Kebes. Az élet képe. Görögből forditotta Toldy István. (Szemközti görög és latin szöveggel, tanodák használatára) . . . . 40 kr.
Kemény Józs. gr. **Történelmi és irodalmi kalászatok** . . . . 1 frt. 50 kr.
Kemény Zsigmond, b. **Beszélyei.** Uj olcsó kiadás.
(TARTALOM: Ködképek a kedély láthatárán. Szerelem és Hiuság. Sziv örvényei. Erény és illem.)
Három kötet . . . . 1 frt. 60 kr.
Kempelen Győző. **Két ur.** Regény. Négy kötet. 4 frt.
Kingsley Károly. **A hősök,** görög tündérmesék gyermekek számára. Angolból forditotta Pulszky Ágost. Egy kőnyomatu czimképpel. Díszkötésben (vörös angol vászonban, aranyszegélylyel) . . . . 2 frt. 50 kr.
Kipfelhauser költeményei. A szerző arczképével 65 kr.
Kiss Lajos. **Ó-kori földrajz s történelem.** Algymnasiumok számára. . . . . 70 kr.
Kock Pál. **A boulevard gyermekei.** Regény, francziából forditotta Rózsaági Antal. . . . 1 frt. 40 kr.
König Tivadar. **Kalvin.** Történeti regény, forditotta Rajkay F. I. Három kötet. . . . . . 3 frt. 60 kr
Kőváry László. **Erdély története** 1848—1849-ben . . . . 2 frt.
Kövér Lajos **szinművei** (11 vigjáték, 2 szinjáték és 2 dráma.) Vastag négy kötet . . . . 4 frt.
Láner F. **A statistika elmélete** vázlatban. Bevezetésül a statistika gyakorlati részének kellő fölfoghatására 40 kr.
Lauka Gusztáv. **A jó régi világ.** Beszélygyüjtemény, 1 frt.
Carrikaturák . . . . 50 kr.
Lázár Kálmán, gr. **A lég urai.** Képek a madárvilágból. Gyönyörű képekkel. Három füzet . . . 3 frt.

A debreczeni **legendás könyv,** a Krisztina legendával együtt. Régi codexekből kiadta Toldy Ferencz 1 frt. 40 kr.

Lemouton János. Tökéletes **vezérfonal a franczia nyelv** könnyü megtanulására, uj tanmód szerint szerkesztve a gymnasiumok és egyéb nyilvános intézetek számára . . . . 1 frt. 40 kr.

Lengyel Dániel. **Fürdői zsebkönyv.** Magyar-, Erdély-, Horváth-, Tótország, a szerbvajdaság, nemkülönben a határőrvidék ásványvizei és fürdő-intézetei ismertetését tárgyalva . . . . 2 frt.

Lukács Pál. **Dunántuli hölgyecske** . . 25 kr.

— **Kis kert.** K ö l t e m é n y e k kisebb és nagyobb g y e r m e k e k n e k. Hat füzetben . . . 1 frt. 50 kr.

Madách Imre. **Az ember tragédiája.** Drámai költemény. Második tetemesen javított kiadás. 1 frt. 80 kr. Díszkötésben . . . . 3 frt.

Majer István. **Népszerü egyházi beszédek** az év minden vasárnapjára, és a római keresztény katholika egyház minden rendszerinti és némely rendkivüli űnnepeire, és bőjti napjaira. Két kötet . . . . 4 frt.

Mari, egy anya a népből. Népszinmü öt felvonásban. Irták D e n n e r y és M a i l l a n. Magyarra tette C z a k ó Zsigmond . . . . 70 kr.

Mária Antónia levelezése. Az eredeti kéziratokból közzétette gróf Hunolstein. A harmadik kiadás után franczjából forditotta B e c k Hugó . . . . 1 frt. 20 kr.

Marryat kapitány. Rüsztig Zsigmond a brémai kormányos. **Uj Robinson,** a magyar ifjuság számára forditá Dr. Dulácska Géza. 94 képpel. Kemény táblába kötve 2 frt.

Matlekovics Sándor. **A magyar öröködési jog** alapelvei. Azoknak eredete, jogtörténeti fejlődése, s jelenlegi állapota, tekintettel a római és kánoni jog befolyására. A magyar k. Tud. Egyetem által jutalmazott pályamunka 50 kr.

Miksa bajor kir. herczeg **utazása keleten 1838-ban** . . . . 85 kr.

Miszlay M. Körömkór, vagy az emberi köröm minden nyavalyáinak alapos gyógymódja . . . . 40 kr.

Montalembert. Szabad egyház a szabad államban. Gróf Montalembert franczia akademiai tag beszéde. A Malines-ben 1863. Augustus 18—22. tartott egyetemes katholikus ülésben. Az ered. után közli M a t k o v i c h Pál. 60 kr.

Munkay János. **A boldogságos Szüz Isten Anyja Máriának élete** . . . . 2 frt.
Díszkötésben . . . . 3 frt 20 kr.

Mutschenbacher Alajos. Magyar **Alváry** azaz latin nyelvtani **Verses szabályok** a nevek neméről, ejtegetéséről, az igék multja és hanyatjáról a hangmértékről, számos példákkal fölvilágositva és rövid verstannal ellátva a gymnasiumi ifjuság számára emlézeti tárgyul. Második kiadás 70 kr.

Uj magyar Muzeum. Egyszersmind a Magyar tudós társaság hivatalos közlönye. Kiadják a Magyar Akademia több tagjai. Szerkeszti T o l d y Ferencz. 1853-, 1858-, 1859- és 1860-ki folyam (egyenkint 6 frt.) . . . . 24 frt.

Nádaskay Lajos. A magyar **helyesirás** és **szóragozás** szabályai . . . . 30 kr.

Ne nyulj hozzám! Korszerü szózat az egyházi javak inditványozott elvétele tárgyában . . . . . . 35 kr.

Nem ugy van most, mint volt régen. Eredeti, sehol nem közlött adomák és mondák gyüjteménye. egy vén diák naplójából. Közli G a r a m . . . . 1 frt.

A magyar nép könyve. Szerkesztik C s e n g e r y Antal és K e m é n y Zsigmond. Két kötet . . . 2 frt.

Népdalok. Száz magyar népdal. Gyüjtötte s Bognár Ignácz zongorakiséretében kiadta F ü r e d i Mihály. Harmadik, olcsó kiadás . . . . 3 frt.
Diszkiadás csinos vászonkötésben . . . . . . 5 frt.

Népdalok. Ötven eredeti magyar dal és népdal. (Uj folyam.) Hangjegyre tette Bognár Ignácz. — E gyüjtemény egyszersmind a Füredi Mihály által kiadott 100 **magyar népdal** folytatása . . . . 2 frt.

Népdalok és mondák. A Kisfaludy-társaság megbizásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Két kötet. Egyegy 30 ivnyi nagy kötet csak . . . . 70 kr.

Ney Ferencz. **A gyermeki kegyelet tolmácsa.** Alkalmi üdvözletek, köszöntések, párbeszédek és jelenetek mindenféle családi ünnepélyekre . . . . 70 kr.

—— **Gyermekek könyve.** Képekkel. Második bővitett kiadás. Kemény díszkötésben. **30 szinezett képpel** s egy kőrajzzal . . . . 1 frt 75 kr.

Erénjképző hasznos **olvasókönyv** a haza mindkét nembeli ifjuságának számára. Negyedik, javított kiadás 20 kr.

Ormós Zsigmond. A herczeg **Eszterházy képtár** műtörténelmi leirása . . . . 1 frt. 50 kr.

Pabst kalauza a szarvasmarhatenyésztésre. Magyarországot érdeklő jegyzetekkel ellátta Galgóczy Károly. **10 könyomatu szinezett ábrával** s a szövegbe illesztett 52 fametszettel . . . . 5 frt.

Angol vászonba csinosan kötve . . . . . 5 frt. 80 kr.

Pados János. **Nagyböjti szent beszédek** . 40 kr.

Pajor István. **A magyar váltótörvény hiányai** és azoknak kiigazitására javallatok . . . . . 70 kr.

Pálinka-kórság. Németből szabadon fordította G. T. M. . . . . 18 kr.

Parizek Elek. Vasárnapi és ünnepi **evangeliomoknak** értelmezése az ifjuság számára. Forditotta Bahunek János. 2 kötet . . . . 2 frt 80 kr.

Pauler Tivadar, dr. **Észjogi előtan.** A szerző észjogi bevezetése és alaptana második javitott és bővitett kiadása . . . . 1 frt 80 kr.

—— A jog- és államtudományok **encyclopaediája.** Harmadik bővitett kiadás . . . . 2 frt.

Paulikovics. Rajzok a hajdankorból. 2 köt. 1 ft 50 kr.

Peschier A. **Gallicismes dialogués.** Franczia nyelvsajátságok köz- és társaséleti beszélgetésekben, közmondások- s példabeszédekkel. A franczia nyelv alapos ismeretére törekvők s abban jártasok használatára. Oldalagos forditmányban közli F e k e t e Soma . . . . . 1 frt.

Pesti Gábor **meséi.** (Görög bölcsek jelesmondásai. — P. Syrus mimusai. Cato.) Kiadja Toldy Ferencz. 1 frt 25 kr.

Péterffy József. **Gazdasági növény-, növényélettan** és **Hooibrenk szöllőmivelési, gyümölcsészeti** és **konyhakertészeti** rendszere. Nevezetesb tekintélyek s öntapasztalás alapján . . . . 1 frt 80 kr.

Petheő Dénes. **Huszárdolgok.** Rajzok és humorisztikus elbeszélések a huszáréletből az ősmagyar harczmodor rövid ismertetésével. . . . . 1 frt 40 kr.

Petőfi Sándor összes költeményei (1842—1846.) Harmadik, javitott kiadás. 2 kötet. a költő arczképével 3 ft. Aranyozott finom vászonköt., szines metszéssel 4 ft 20 kr. D ú s a n aranyozott „ a r a n y metszéssel 5 ft 25 kr.

— — **ujabb költeményei** (1847—1849). 2 kötet. Második javitott kiadás . . . . 3 frt. Aranyozott finom vászonkötésben, szin. metszéssel 4 ft. 20 kr. D ú s a n aranyozott, finom vászonkötésben, a r a n y metszéssel . . . . 5 frt 25 kr.

Petzval Otto. **Erő- és géptan.** Technikai intézetek, gyakorló-mérnökök és magántanulók számára. Két kötet. 13 frt.

— — **Géptan.** Reáliskolák és magántanulók számára. 3 frt.

Podmaniczky Frigyes br. **Uti naplómból.** 2 frt.

— — **A fekete dominó.** Regény. Két kötet 2 frt.

— — **Az alföldi vadászok tanyája.** Regény. 4 köt. 4 frt.

Ponson Du Terail Vicomte. **A maison dorée titkai.** Regény. Francziából forditotta Bús Vitéz. . . 1 frt.

Prieszniez. A hideg víz-gyógytan elméletileg és gyakorlatilag egész kiterjedésben. Az eredeti 5-dik kiadás után s tulajdon nézeteivel közli V i r á g h József. 85 kr

Puchta. A római jog rendszere, tekintettel mai alkalmazhatóságára, vázlatban. Puchra Fr. Gy. után R é c s y Emil. . . . . 2 frt.

Pütz. Az ó-, közép- és ujkorbeli földirat és történelem alaprajza. A középtanodák és felsőbb nemzeti iskolák használatára. Magyaritotta V i n c z e Paulin, ujra átdolgozta B a r a n y a i Zsigmond. Három kötet. Egy-egy kötet ára . . . . 70 kr.

Raff Görgy. **Természet-históriája** gyermekek számára. A kor kivánatához alkalmazva. kijavitotta S t a n c s i c s Mihály. Harmadik javitott kiadás. **Tizenöt szinezett aczélmetszetü táblával.** Csinos kemény kötésben . . 3 frt.

Rajkai F. I. **Öröm és keserv.** Eredeti novellák. Két kötet. . . . . 2 frt.

TARTALOM. I. kötet: A kék dominók. Egy szegény lelkész naplójából. – Az uzsorás ajándéka. – Felsültünk. – Manu propria. – Vigye el a Manó. – Két fogat egy feleségért. – A vitéz. – Három szivar füstje. – A folyoudár. – II. kötet: Szerelem, heesület, barátság. – Két megtért sziv. – Egy magyar Figaro. – Csalódások.

Reichenbach. Vándorlások az állatvilágban. Fiúk és lyánkák számára. Magyarítá K e c s k e m é t h y Csapó Dániel. **Szinezett és fekete fametszvényekkel.** Kemény kötésben . . . . 1 frt 40 kr.

A religio történetének rövid vázlata. A világ kezdetétől fogva korunkig. kath. ifjak számára. A püspöki hatóság jóváhagyásával. Kemény kötésben . . 10 kr.

Remellay Gusztáv. **Fény ésború.** Történeti elbeszélések. A mindkét nembeli érettebb ifjuság részére. Két kőnyomatu képpel. Szines kemény táblába kötve. 1 frt 80 kr.

– **Szent László király**, történeti elbeszélés az ifjuság számára. Két képpel. Szines kemény táblába kötve. 1 frt 80 kr.

Rendek József. **Tanmódszer** városi s falusi elemi iskolatanitók és mesterképző intézetek használatára 1 frt.

Rózsaági Antal. **A fertálymágnások.** Szatirikus regény. Két kötet . . . . 2 frt 50 kr

—— **Tollrajzok.** Ujabb beszélygyüjtemény 1 ftr 20 kr.

TARTALOM: A vörös szakál. — A megujitott fogadás. — Az éhező. — A végzetteljes pénztár. — Egy haldokló nő titkai.

Ruttkay Emil. **Emlékvirágok.** Költemények. 40 kr.

Sand George. **A tudós neje.** (Valvédre.) Regény. Francziából forditotta T o l d y István. Két köt. 1 frt 80 kr.

Santhó Károly, áldozár. Mi üdvösb: **hinni? vagy nem hinni?** . . . . 1 frt.

Scheurl A. **A római jog elvei,** tekintettel a történelmi fejlődésre. Magyarítá R é c s y Emil . . . 2 frt.

Schlipf J. A. **A mezőgazdaság** n é p s z e r ű k é z i k ö n y v e szántóföld- és szőlőmivelés, gyümölcsfa-tenyésztés, szarvasmarha-, ló-, sertés- és méhtenyésztés jelen fejlődésfoka s előhaladása szerint. Koszorúzott pályamunka. Szabadon magyarítá T ó t h f a l u s i Miklòs. Harmadik kiadás. Sok metszvénynyel . . . . 3 frt.

Schmid Kristóf **ifjusági iratai.** Harmadik egészen ujra átdolgozott magyar kiadás, **tíz aczélmetszettel** diszítve. S u j á n s z k y Antal szerkesztése alatt. Tiz kötet fűzve . . . . 5 frt.

Egyegy kötetnek ára különvéve . . . . . . 50 kr.

—— **ifjusági iratai. Uj folyam.** Fordította F u c h s Tamás. Tiz kötet, egy-egy aczélmetszettel . . 6 frt.

Egy-egy kötet különvéve . . . . 60 kr.

—— **iratai** külön kiadásban s **igen diszes kemény kötésben:**

Klára. — **Walther Florentin.** — **A rózsatö.** — Egy kötet 1 frt.

A sajtóhiba. — **Thimóth és Philemon.** — **A drágakövek.** — **A csodaorvos.** — Egy kötet . . . 1 frt.

Thalheim Etelka. — **A karthausi kolostor.** — **A megrongált festmény.** — Egy kötet . . . . . . 1 frt.

Szinművek: Az eper. — A kis kéményseprő. — A virágkoszoru. — A tojás-tolvaj. — Emma. — A kis lantosnő. — Egy kötet . . . . 1 frt.

A piros tojások. — Genovéva. — Egy kötet . . 1 frt.

Mathild és Vilma. — Itha, toggenburgi grófnő. — Egy kötet . . . . 1 frt.

A virágkedvelők. — Reinhold Tófor. — Waldomir. — Egy kötet . . . . 1 frt.

A virágkosárka. — A karácsonéj. — Egy kötet . 1 frt.

Rövid beszélyek, mesék és versek. Egy kötet . 1 frt.

Paulina. — A kalászszedő leány. — A légy. — Egy kötet 1 frt.

Shakespeare. Coriolanus. Angolból forditotta Petőfi Sándor. . . . . 1 frt.

Stancsics Mihály. **Latin nyelvtudomány** nagyobbak számára. 1-ső rész: **Szónyomozás** . . . . . 50 kr. 2-dik rész: **Szókötés**. . . . . 50 kr.

—— **Magyar nyelvtan.** Első osztály, kezdők számára. Hatodik kiadás . . . . 20 kr.

Stoll H. Vilmos A görög-római **hitregetan** (Mythologia) kézikönyve. Gymnasiumok számára. Az ötödik kiadás szerint forditotta L. S. 30 ábrával . . . . . 2 frt.

Sue. A szerelem gyermekei. Regény. Forditotta Gerő. Két kötet . . . . 2 frt.

Suhayda János **Magyarország közjoga,** tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848-ki törvényekre 1 frt 50 kr.

Swanton-Belloc Luiza. **Pierre és Pierrette** a kis kéményseprők, vagy a csavargó élet veszélyei, A franczia Akademia által koszorúzott pályamű. Az ötödik kiadás után németből forditotta Sárkány J. F. Egy szinezett képpel. Kemény táblába kötve . . . . 50 kr.

Szabadföldi Mihály. **Az orvostani kopogtatás és**

hallgatódzás alapvonalai. Német minta szerint kidolgozva. 40 kr.

Szabó Richárd. **Vegyes czikkek nők számára.** 1 frt.

—— Eredeti és forditott **beszélyek.** . 1 frt 40 kr.

TARTALOM: Olinda, Szabó Richardtol. – Rosier Colas. Zschocke után. – A nagynénc ezer baj közt. Beszély Zschocke után.

Szász Károly. **Zrinyi a költő.** Történeti költői beszély; és: **Lorántfi Zsuzsána szőnyege.** . . 80 kr. Díszkötésben . . . . 1 frt 60 „

Széchenyi István, gróf, **Verse anyjához**, gr. Festetics Juliánához. Megelőzi Széchenyi nekrológja Toldy Ferencz által . . . . 20 kr.

Szelestey László. **Pásztorórák.** Költemények. A szerző arczképével . . . . 75 kr.

Szentek élete, mellyel a keresztény hiveknek kedveskedik nagykéri Scitovszky János pécsi püspök. 50 kr.

Szepesy Ignácz, néhai pécsi püspök. **Egyházi beszédek,** melyeket különféle alkalommal mondott s kiadni készült. Kiadja Peitler Antal. Négy kötet. . . 4 frt.

Szokolay István. **Czéhek és iparszabadság** 1 frt 40 kr.

Szokoly Viktor. **Petőfi életéből.** Regényes rajzok. 1 frt.

—— **Tarka könyv.** Humoreszk-, beszély- és életképgyüjtemény. Két kötet . . . . 2 frt.

—— Humoreszkek, életképek s beszélyek 1848—1849-ből. Egy czimképpel . . . . 1 frt 20 kr.

A magyar nyelv szótára. A magyar tudományos Akademia megbizásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János, m. t. ak. rend. tagok. Eddig megjelent:

Első kötet 1—5-ik füzete.
Második kötet 1—5-ik füzete.
Harmadik kötet 1-ső és 2-ik füzete.

Összesen 12 füzet. Minden tíz hétben egy füzet adatik ki. A

teljes munka 25 füzetet fog képezni. Ára egyegy 20 ívnyi füzetnek csak . . . . 1 frt.

Szünórák, szerkeszti Füssy Tamás. Négy kötet.

Az előszóból. A Szünórák leginkább az ifjuságnak szánvák; de ha igaz, hogy a valóban gyermeki évek minden korra vonzerővel birnak: a szerkesztő azon reménynek engedi magát át, hogy e füzetek általán a családkörökben kedvező fogadtatásban fognak részesülni. Az ifjak, de az öregebbek előtt is kellemes változatosságra kellő gondot forditottam: az összeállitásra forrásul leginkább az ifjusági iratokban annyira gazdag franczia irodalmat használtam. E válalatot a szülők, nevelők- és gyermekbarátok figyelmébe és buzgó pártfogásába ajánlom.

Ára a színes kemény táblába kötött négy kötetnek 4 frt.
Egyenkint egy kötet . . . . 1 frt.

Tacitus. C. Corn. könyve **Germania** helyzete, erkölcsei és népeiről. Forditotta Czuczor Gergely. Szemközti latin és magyar szöveggel . . . . 35 kr.

Taylor E. **A gyermekek és madarak.** Tanulságosan mulattató olvasmány 8—12 éves gyermekek számára. **17 angol fametszvénnyel** . . . . 1 frt.

Télfy János, egyet. tanár. **A classica philologia encyclopaediája** . . . . 1 frt.

Toldy Ferencz két könyve az **egészség föntartásáról.** Második kiadás . . . . 85 kr.

— **A magyar nemzeti irodalom története.** Harmadik kiadás. Két kötet. . . . . 2 frt.

— **Az ujkori magyar nemzeti irodalom története.** Első füzet . . . . 50 kr.

Tompa Mihály. **Népregék, népmondák.** Második kiadás . . . . 1 frt.

Tóth Endre. **Haraugvirágok.** Költemények. 1 ft 40 kr.

— **Ujabb költeményei.** . . . . 1 frt.

Tóth Kálmán **költeményei.** Kiadta Nagy Ignácz. A szerző arczképével. Kemény kötésben . 1 frt 40 kr.

Tóth Kálmán. **Szerelmi vadrózsák.** II-dik füzet 70 kr.

—— **Egy királyné.** 100 aranynyal jutalmazott dráma 4 felvonásban . . . . 1 frt.

Tóthfalusi M. **Gyümölcsbarát**, okszerü vezér gyümölcsfák növelése s ápolgatására, s a gyümölcs használatára. 72 aczélmetszetű ábrával világosítva . . . . 2 frt.

Uhrl Jozéfa. Kis adatok az **angol történetből.** Olvasó és tankönyv fiatal angol tanulók s főleg leányok számára . . . . 50 kr.

Urházy György. **Keleti képek.** (Utazási leirások.) 1 frt 40 kr.

Vachott Sándor. **Báthory Erzsébet.** Történeti beszély két énekben . . . . 50 kr.

Vachott Sándorné. **Margit.** Regény 2 kötet. 1 frt 50 kr.

Hazai és külföldi **vadászrajzok.** Kiadta Bérczy Károly, Egy kőrajzzal s kilencz fametszettel . . 3 frt.

TARTALOM: Előszó. – Ujfalvi Sándor. (Élet és jellemrajz.) – Vadászrajzok. Havas Sándortól: I. A Nyir- és a Rétköz. II. Beszterecz. III. A Bikk. IV. A Sarrét. – Afrikai vadászatok: I. Struczvadászat Algir Saharáján. (Rajzzal.) II. A darvak téli tanyája. III. Jules Gerard ujabb levelei. IV. Párduczvadászat. Gorilla-vadászat (Két rajzzal.) – Egy öreg szalonkavadácz élményei. – Egy róka emlékiratai. (Rajzzal.) Közli Bérczy Károly. – Vázlatok saharai vadászéletemből. Gróf Forgách Károlytól. – Grantley Berkeley vadászutazása az amerikai prairiekben. Két rajzzal. – Erdélyi vadászatok és vadak. (Nagyobb munka töredékei.) Ujfalvi Sándortól. – Vadászrajzok: I. A Rábaköz. Chernel Kálmántól. II. Vadászat az alföldi havasokon. Gróf Chotek Rudolftól. III. A sz. margitai puszta. Gulácsy Imrétől. IV. Vadászrész-Procopius Zsigmondtól. V. Bálványos. Tisza Károlytól. VI. Fókavadászat. B. Simonyi Lajostól és gróf Chotek Rudolftól. VII. Szarvascserkészet Skócziában. (Rajzzal.) – Szarvas, zerge, sas. B. Orczy Bélától: I. Vadászrajz a fehér kárpátokból. (Két rajzzal.) II. Zergevadászat. III. A barna keselyü.

Vadnai Károly. **Téli estékre.** Elbeszélések. Két köt. 2 frt.

TARTALOM: I. kötet: Csokonay csókja. – Mari legszebb leány a világon. – Egy halott az élők közt. – A nyitott ablak. – II. kötet: Az én Marim. – A báró és leánya. – A hajnalka! története. – Gyula barátom első lángja. – Az első eszménykép. – Egy uj Vénus. – A szép Betty története.

Vajda János. **Béla királyfi.** Költői beszély hat énekben. . . . . 1 frt.

Vas Gereben munkái. Népszerü olcsó kiadásban: (Egyegy kötet ára csak 40 kr.)

Nagy idők, nagy emberek. Magyar korrajz. Második kiadás. Öt kötet . . . . 2 frt.

A nemzet napszámosai. Magyar korrajz. Második kiadás. Öt kötet . . . . 2 frt.

—— **Ne busulj.** Beszély-gyüjtemény. Két köt. 1 ft 40 kr.

Veith. Törvényszéki állatorvostan. Községi orvosok, állatorvosok, községi elöljarók számara. Veith után kivonatban szerkeszté Posgay János. Nyolcz fametszetü ábrával . . . . 50 kr.

Vering. A lelkipásztorsági gyógytan kézikönyve. Forditotta s alkalmazta Dr. Grünvald Pál. . 70 kr.

Vörös Eszter. **Gazdasszonyi előcsarnok.** Kis lánykáknak olvasmányul . . . . 60 kr.

Wagenfeld. Általános **baromorvoslási könyv,** vagyis alapos s népszerü oktatás, mely a tenyésztőt a házi állatok betegségeinek könnyü megismerésére, s a legegyszerübb és legolcsóbb módoni orvoslására tauitja. Forditá Mihálka Antal. **81 ábrával táblán.** Harm. kiadás. 2 ft 60 kr.

—— Alapos utmutatás a **ló** mind belső, mind külső betegségei megismerésére és gyógyitására. Egy toldalékkal a lovak vasalásáról. Magyaritá Bajnok Antal. **Öt aczélmetszetü táblával** 1 ft.

Warga János. **Mértan** tanmódszerüleg előadva. Első füzet: **Elemi számtan.** . . . . 50 kr.

Weisz János Ármin, **A felsőbb mennyiségtan alapvonalai.** I. kötet. Különbzéki és egészleti hánylat. II. kötet. Különbzéki és egészleti hánylat alkalmazása a mértanra. Egy toldalékkal a felsőbb foku egyenletek elméletéről. 7 kőmetszetü táblával. Kiadta a M. Tudom. Akademia. A két kötet ára (külön az 1-ső kötet 2ft., a 2-dik kötet 2 frt 50 kr.) 4 ft 50 kr.

Weninger Vincze. **Politikai** az az felsőbb polgári

és kereskedelmi **számtan,** jogtudósok, gazdák, kereskedők és iparosok számára. . . . . 4 frt.

Wimmer Ede. **Az énekművészet** elemei. (**Énekiskola** tanintézetek használatára.) Röviden és érthetően előadva . . . . 70 kr.

Zalár. Borura derü. Költemények. . . . 1 frt.

Zelena Ferencz nemzeti **szakácskönyve.** Egy magyar gazdasszony felügyelete alatt ujra kidolgozott és megbővitett negyedik kiadás. Erős kemény kötésben 1 ft 60 kr.

Zimmermann J. **A vallási szokások** és szertartásoknak magyarázata . . . . 1 frt.

Zlamál Vilmos. **Barmászat,** avagy a hasznos házi állatok betegségeinek megis merése és orvoslása; különös tekintettel a gazdasági állatok okszerü tenyésztésére. 3 frt.

Zlamál Vilmos ifjb. **A boncztan** rövid kézikönyve. Második bővitett kiadás . . . . . . 1 frt 80 kr.

Zrínyi Miklós **munkái.** Eredeti kéziratok és kiadások után szerkeszték Kazinczy Gábor éc Toldy Ferencz. Második kiadás . . . . 1 frt 40 kr.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 09 25 08 002 2